

શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્યમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

વડોદરાના શ્રીમન્ મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ દેના-
ખાસખેલ સમશેર બદાદર મન ૧૮૮૨ માં અમદાવાદ પધાર્યા તે પ્રસંગે
તેમણે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને રૂ. ૫૦૦૦ બક્ષીસ કર્યા. માટે
સોસાયટીએ તેમને પોતાના મુરબ્બી (પેટ્રન) ઠરાવ્યા છે; અને તે રકમ
તેમના નામથી જૂદી રાખી તેનું વ્યાજ તેમને નામે અન્યો રચાવવામાં,
અન્યો હાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં અને ઉત્તેજન દાખલ અન્યો ખરીદ કરવામાં
વાપરવાનો હરાવ કર્યો છે. તે પ્રમાણે આજ સુધીમાં નીચે પ્રમાણે પુરતકો
“ શ્રીમન્ મહારાજ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અન્યમાળા ” તરીકે પ્રસિદ્ધ
કરવામાં આવ્યા છે:—

- ૧ શ્રીસ દેશનેા ઇતિહાસ.
- ૨ વિધવાવપન અનાચાર.
- ૩ હિંદનાં મહારાણી અને તેમનું કુટુંબ.
- ૪ બાલચુસુત ઉદ્ભવકૃત રામાયણ.
- ૫ કર્તવ્ય. (બીજી આવૃત્તિ હાવાય છે.)
- ૬ બર્નિયરનેા પ્રવાસ
- ૭ ઔપધિકોષ ભાગ ૧ લો.
- ૮ અકરમાત વખતે મદદ અને ઇલાજ
- ૯ હેન્ડ્રી ફોર્મેટનું જીવનચરિત્ર.
- ૧૦ હિંદની ઉદ્યેગ-રિવતિ.
- ૧૧ મરાઠી સત્તાનેા ઉદય.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ઑફિસ,

અમદાવાદ, તા ૨૫ ઑગસ્ટ, ૧૯૦૮.

અન્યકર્તાની પ્રસ્તાવના.

હિંદુસ્તાનના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર સત્તરમી સદીની પહેલી પચીસીમાં દેખીતી રીતે બે નિર્માણ બનાવેા બન્યા. ૧૬૧૨ માં સુરત મધ્યે અંગ્રેજી કોઠીનું સ્થાપન થયું, અને ૧૬૨૭ માં જુનર નજીક શિવનેર મધ્યે, અહીં મદનગરના નિળમસાફી રાજ્યના એક અલ્પ પ્રભાવના મરાઠા જાગીરદારને હાં પુત્રનો જન્મ થયો. તે વખતે તો આ બનાવો પ્રતિ ઝાંઝું લક્ષ બેંચાયું નહતું; પરંતુ જે બે બળવાન રાજ્યો તે પછીના બે સૈકામાં પરસ્પર અજબ જેવા સંસર્ગમાં આવ્યાં-એક વાર મિત્ર રૂપે તો બીજી વાર શત્રુ રૂપે-તે હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા સ્થાપન કરતાં બેવામાં આવતાં, અને છેવટની બેંચાબેંચની સ્પર્ધામાં, વિશેષ બ્યવસિયત વિદેશી રાજ્યે જય મેળવ્યો, અને અબ્યવસિયત દેશી રાજ્યને તેના સર્વોપરી રાજ્યકર્તાના સ્થાનકે ઉપરથી હટી સેવી મૂક્યું. અત્રે આપવા ધારેલા વૃતાંતનો હેતુ એ છે કે આ પાછલા રાજ્ય એટલે કે મરાઠા સંયુક્ત રાજ્યના ઉદ્ભવ તથા વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ એકજ દ્રષ્ટિએ પ્રદર્શિત થાય તેવો, અંગ્રેજ તેમજ દેશી પાઠક સમક્ષ રજુ કરવા. એ રાજ્યે ઝોઝામાં ઝોઝાં એકસો વરસ સુધી આ દેશના દેશી સત્તાધીશોમાં અગ્રેસર સ્થાન ધારણ કર્યું હતું અને તેની હકુમત બરતખંડની પશ્ચિમમાં છેક દારકા સુધી અને પૂર્વમાં જગન્નાથ, ઉત્તરમાં દરદાર સુધી અને દક્ષિણમાં રાનેશ્વર સુધી પ્રસાર પામી હતી. જે વિગતવાર રીતે આખ્યાન શ્રમપૂર્વક દેશી બખરોમાં આપવામાં આવ્યું છે, અને મરાઠાઓના ઇતિહાસકર્તા મી. ગ્રાંટ ડે સત્તાવાર રીતે જે વર્ણન આપ્યું છે તે ઢબથી પિષ્ટ પેષણ કરવા અમારી ધારણા નથી. વિગતવાર આખ્યાનને વધારે વિસ્તીર્ણ કરવા આપણા દેશી વિદ્વાનો સાધનો તૈયાર કરે છે અને તે યોગ્ય રીતે જોવાઈ વખતસર પૂર્ણ થશે. પરંતુ મરાઠા ઇતિહાસનાં આ છુટાંછવાયાં

પ્રકરણોની જે મર્યાદા બાધવામાં આવી છે તે જોતા તમા આવી રીતની અભિલાષા રાખવામાં અવરોધ આવે છે' મારી નેમ તો એવી છે કે એ ઇતિહાસની મુખ્ય બાબતો ભારત દેશીય દૃષ્ટિબિંદુથી અવલોકી સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી, જે ગેરસમજાણથી વડે વૃતાંતના રાજ્યદારી ધન તથા નૈનિક માનુ મહત્વ ધરી જાય છે, તે દૂર કરવી, અને પોતાના પરાજય પામેલા હરીફના મુખ દુખ પ્રતિ અર્થેજ સત્તાધીશોનો સમભાવ પ્રદિષ્ટ કરવો. હવે તો બધી ધર્મી સમી ગણ છે તેથી જે પરલોકવાસી મહાત્માઓના નામ ભારતભૂમિમાં અનિવાર્ય બૂતકાળના નિય સ્મરણ સેમે લાખો છવ ગણે છે તેનો યોગ્ય સંતકાર કરવામાં આવે.

આ પ્રકરણોનો લેખક પોતાના અથ માટે ખીજ કશા વિશેષ ગુણનો દાવો કરતો નથી. આટલી પણ જોખમદારી તે પોતાના ઉપર બંદોરી સેત નહીં, પરંતુ એક પૂર્ણ મિત્ર જે પાછળથી દેવલોક પામ્યો તેણે જે કામ એકત્ર રહી ખરા સ્વદેશાભિમાનની બાગણીથી જોડે રહી આઠરેણુ તે વારસા રૂપ મને સોંપી ગયો તેથીજ કહ્યું પડે છે એ વીરાજે વધારે જીવવા પામ્યો હોત તો, તેણે ધારણા રાખી હતી તેમ, પોતાની મશસ્વી કાગિર્દીનું એક અતિ કાર્તિમાન 'કાર્ય' ગણાય તેવી રીતે, તેણે તે સંપૂર્ણ કર્યું હોત એમાં લગારે સંદેહ નથી.

પ્રસિદ્ધ થયેલા બાર પ્રકરણો મરાઠા રાજ્યના ઉદ્ભવ સંબંધિતા છે પુસ્તકના ખીજ ભાગમાં એ રાજ્યની વૃદ્ધિ કેવે પ્રમાણે થઈ તેનું વર્ણન કરવામાં આવશે હસ્તલિખિત ટિપ્પણ ઠાંચણ લગભગ તૈયાર છે, પરંતુ આ નોંધ લખાયા પછી મુબાઈની સરકારે પુનાના દર્શતરના લેખ, જનસમૂહના ઉપયોગ અથ, ખુદા મૂક્યા છ તેથી હાલ તરત તો બાકીના પ્રકરણો છપાવાનું કામ સુસ્તવી રાખવા યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું છે આવા તાજા સાધનો પ્રાપ્ય છે ત્યારે, માહિતીના આ અંદાપિ વિસારી મૂકના ઝરાનું ધ્યાન પૂર્વકે અધ્યયન કેયા વિના, બાકીનો ભાગ લખવો ઉચિત શોણાય નહીં. સ્વ.

ગર્વાસી ન્યાયમૂર્તિ તેલંગની કલમના બડોળથી લખાયેલા ભાગ, ગુચ્છમાર્હી મિત્રોની ઇચ્છાનુસાર, આ પુસ્તકને છેડે, બધેએસ્ટી સમાપ્તિની રીતે જોડી દેવામા આવ્યો છે. દેશી ઇતિહાસકર્તાઓએ પોતાના દેશનો ગત ઇતિહાસ કેવા મનોભાવથી ચર્ચેલો તે મિ જસ્ટિસ તેલંગનો નિબંધ, " મરાઠા વૃત્તાન્તના બંડારમાંથી દાણે દાણે વીણેલો સંચય " વાસ્તવિકપણે દાખવે છે.

મરાઠા ઇતિહાસની હકીકતોથી વાંચનાર સાધારણ રીતે માહિતગાર છે એમ માની લેઈ આ ગ્રંથ લખવામાં આવ્યો છે. એ ઇતિહાસમાંથી શો ધડો લેવાનો છે તે માત્ર સૂચવી, તેને પુષ્ટિ આપવા અમારો હેતુ હોવાથી, અંગ્રેજી તેમજ દેશી આધારરૂપ પુરાવા આપી, પુસ્તકનું કદ વધારવાની અગત્ય, અમને જણાઈ નથી. અમે જે સાર પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તે (૧) મરાઠા રાજ્યનો ઉદ્ભવ કાઈ આકસ્મિક સંજોગોની સંયુક્તતાથી થયો નથી, પરંતુ મામાન્ય દેશાભિમાનની લાગણીથી પ્રવૃત્ત થઈ, હિંદુ પ્રજાએ પોતપોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપન કરવા નહી, પણ સાથે રહી પૂર્વે પ્રયત્ન થયો હતો તે પ્રમાણે, જુદા જુદા રાજ્યોનું એકસંપી એકત્ર જુદથ બનાવવો, એવા શુદ્ધ પ્રયાસનો તે પરિણામ હતો. અને (૨) જે કંઈ ફતેહ મળી તે, વસ્તીના તમામ વર્ગોની સામારિક, ધાર્મિક, તથા રાજદારી સામાન્ય ઉદ્ધાન વડે જ, પ્રાપ્ત થઈ હતી પ્રયત્ન પૂર્ણ રીતે ફળીશ્રૂત થયો નહી, પણ હાર થઈ તેમા પણ ઉચ્ચ સદ્ગુણોના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે અને આગળ વધી એમ પણ કહી શકાય કે બ્રિટિશ દેખરેખ તળે હિંદી જુદી જુદી જાતોનો સંગમ થાય તેવી પ્રાથમિક ક્વાયદનો ઉદ્દેશ પણ એમાંથી જ પ્રકટી નીકળી શકે.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧.	મરાઠા ઇતિહાસની અગત્યતા.	૧
૨.	જમીન ખેડાઈને કેવી રીતે તૈયાર થઈ.	૧૧
૩.	બી કેવી રીતે વવાયું.	૨૫
૪.	બીને કેવી રીતે પુઠ્ઠી મળી.	૩૯
૫.	ઝાડને મોર આવે છે.	૫૭
૬.	ઝાડને ફળ આવે છે.	૭૦
૭.	મુલકી હાકેમ તરીકે ચિવાજી.	૮૦
૮.	મહારાષ્ટ્રના સાધુઓ અને જોષીઓ.	૯૯
૯.	નિંજી.	૧૨૦
૧૦.	અધાધુધીમાંથી વ્યવસ્થા કેવી રીતે પ્રકાશિત થઈ.	૧૩૭
૧૧.	ચોથ તથા સરદેશમુખી.	૧૫૩
૧૨.	દક્ષિણ દિ-દુસ્તાનમાં મરાઠાઓ.	૧૬૭
૧૩.	પૂરવણી.	૧૭૯
૧૪.	પરિચિદ-મહારાષ્ટ્રના સંત પ્રણેતા	૨૦૪

શુદ્ધિપત્રક.

પાત્ર.	લીટી.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૧૮	૧૯	પહી	પહવી
૧૯	૬	ગુજરાતીમાં	દેશી ભાષામાં
૨૦	૨૧	ખ્યાતી	ખ્યાતિ
૨૩	૧૦	ભંધવ	ભંધવ
૨૪	૧૩	પામેશે	પામેહું
„	૨૨	અમત્યતા	અમત્ય
૩૩	૨૪	મુડી	મુડી
૪૬	૧૫	વાંધા	વાંધા
૬૨	૨૩	ઉપયોગીતા	ઉપયોગીપણું
૬૬	૧૪	અચીત	અચિત
૭૦	૩	કિંમતી	કીમતી
૧૦૧	૧૯	પ્રજ્ઞાશિષ	પ્રજ્ઞાશીલ

મરાઠી સત્તાનો ઉદય.

પ્રકરણ ૧ લું.

મરાઠા ઇતિહાસની અગત્યતા.

મરાઠા એકત્ર રાજ્યનો ઇતિહાસ અમે આપવા ઇચ્છીએ છીએ તેનું નીતિદર્શક તત્ત્વ શું છે તે પ્રારંભે દૂકાનાં જણાવવાનું ઉચિત જણાય છે. પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે કે ઇચ્છાક દેશી રાજ્યકર્તાઓ એના કરતાં પણ વધારે લાંબી પેઢીઓ ધરાવે છે અને તેમની કારકીર્દિમાં વિવિધ પ્રકારના જાણવા યોગ્ય ખનાવ ખનેલા છે તો આને અગત્યના આપવાની શી જરૂર ? ઇચ્છાક શોકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ઔરંગઝેબના મૃત્યુ પછી મુસલમાની શહે-નશાહતને ઊંઘાવિજ કરવામાં જે રાજ્યો સહાયકારી થયાં હતાં તે માહેલું આ રાજ્ય વિજયી થયું તે માત્ર લુચ્છાઈ, તોફાન તથા જોખમ ભરેલાં કાર્યો આદરવામાં અગ્રેસર હોવાથીજ, તો તેવા એક રાજ્યકર્તાની ચઢતી પડતીમાંથી બોધ લેવાનું હોય પણ શું ? જે વાંચનારાઓ ઉપલા ખનાવો સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન યૂરોપિયન ઇતિહાસકર્તાઓ પામેથી સંપાદન કરે છે તેમનામાં આ લાગણી સામાન્ય જણાય છે. મિ. ગ્રેન્ટ ૬૬ જેવા પણ આ વિચારને પુષ્ટિ આપે છે; કેમકે તે લખે છે કે મહારાષ્ટ્રના હિંદુઓના પાંધલ મચાવવાનો અને લૂંટ ચલાવવાનો જે જુરસો થોડી મુદત સુધી દબાઈ રહેલો હતો તેની શુભ રહેલી અંગારી વિજયી મુસલમાનોના અધરાને લીધે પ્રદક્ષિ

થઈ હતી એટલે આરો કે જેમ સલાહિ પર્વતના જગતે માં સુકાઈ ગયેલું
 ધાસ સળગી જાડે છે તેમ ભડકા-એવો થયો કે દૂર દૂરનો માથુસોએ એ મોટી
 આગ જોઈ દિગ્મુદ્ધ થયાં આ ઇતિહાસકર્તાનો આ ઉપનો વિચાર જો સ્વી-
 કારવામાં આવે તો વાજખી રીતે એમ કહી શકાય કે આ વૃત્તાતમાંથી
 નીતિનો કંઈ પણ જાણુકનો ધડો મેળવી શકાય નહિ એમ આશા રાખવા-
 મા આવે છે કે આ અહેવાલના પરિણામ ઉપરથી અર્વાચીન હિંદના ઇતિ-
 હાસના અભ્યાસીને એમ માનવાને કારણ મળી શકશે કે ઉપલો વિચાર ખરી
 બનેલી બિનાઓથી તદ્દન નિરાગો છે, અને એ બૂધ એવી રીતની છે કે
 ખરી બનેલી તમામ ખામતો નહિ સમજી શકાય તેવી થઈ પડે છે જે પ્રાઈ
 એક ત ૬ મરેઠી રાજ્ય સ્થાપવામાં મદદ કરનાર મોટા સંદારોની તથા
 બીજી ત ૬ હૈદર અને ટીપુની મહેસૂમાં, નિઝામઉલમુલ્લહની હૈદરાબાદમાં,
 સુજાઉદ્દૌલાની અયોધ્યામાં, અલીપૂર્ણિયાની બગલામાં, રણજીતસિંહની પ-
 નાબમાં અને સૂરજમલની કારકીર્દિ ભરતપૂરમાં એ બે વચ્ચે તફાવત નહિ
 જોઈ શકશે તે આ ઇતિહાસના અભ્યાસના અવલોકનનું ચોખ્ખું દ્રષ્ટિબિંદુ
 પ્રાપ્ત કરી શકશે નહિ જેમ કોઈ દેશી અભ્યાસી હિંદમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો
 ઉદય તે માત્ર કલાધવના સાહસિક કાર્યો અથવા હેરિટગ્સના કાવાદાવાને
 આંખારી છે એવું ધારે અને મહાન બ્રિટિશ પ્રજાની દ્રવતા, ખત તથા તેના
 બળના સારનો વિસારી મૂકે તો ખરૂં રહસ્ય સમજવામાં તે જોટલે દરજ્જે
 નિષ્ફળ થાય તેટલેજ દરજ્જે પ્રથમ કહેલાની નિષ્ફળતા આખાખતમાં પણ
 સમજવી જોએ કેવળ લૂગત તથા ઉઠાવગીર હોય તેઓ મોટા રાજ્યો-
 એવા પ્રકારના કે તે જમાનાઓ સુધી ચાલે અને એક મહત્વવાળા રાજ્ય
 દ્વારી નકશામાં ફેરફાર કરી શકે તેવી રીતના—જિભા કરામાં કદી ફતેહ
 મેળવી શકે નહિ ઔરંગઝેમના મરણ પછી પ્રાંતોના મોટા સુમેદારો જેમ
 સ્વતંત્ર થઈ બેઠા તેવી રીતે નહિ પણ મોગલ જાહોજલાલીમાં શહેનશાહત
 જ્યારે પૂર્ણકળાએ પહોંચે-તી હતી તેવા સમયમાં તેની સામે મરાઠી સત્તાનો
 પામો નાખનારે તથા તે પછી ગાદીએ બેસનારાઓએ બે વશ સુધી ખરે,

ખરી ટક્કર ઝીલી હતી. ઉપર જે લશ્કરી ઉઠાવગીરનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે તેમને કંઈ પ્રજા તરફથી ટેકો મળ્યો નહોતો તેથી તેમણે મેળવેલી સત્તા તો તેમની જોડેજ નહિ થઈ હતી. મરેઠી એકત્ર રાજ્યની સ્થાપના તેનાથી જુદા પ્રકારની હતી. દશ પેઢી સુધી એક પછી એક મોટા સરકારો પુદ્ગમાં મરણ પામેલાની જગા સાચવતા આવ્યા. વળી આ એકત્ર રાજ્ય વિશ્વતા ઓળંગી ગયું એટલુંજ નહિ પણ વખતોવખત હાર ખાધાથી એ લોકો સામા વિશેષ બળવાન બન્યા અને ફિનિક્સ પક્ષની પેઠે પોતાના નાશની રાખમાંથી વધારે ને વધારે પ્રમા સહિત ટટાર થતા ગયા. તેમણે જે દ્રવ્યતા બતાવી હતી તે પરથી જણાઈ આવે છે કે એ બનાવને ઓચિંતી આગ સળગી જાડી એ ઉપમા આપવી કિંવા સાદસ કે લૂંટફાટથી આમ નિપજ્યું એમ ધારવું અનુચિત ગણાય. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ માટે આ વૃત્તાંતમાં જાણુકેનો નૈતિક અંશ કેવી રીતનો છે તેનાં ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણ આ પ્રકરણમાં અમે સંક્ષેપમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. પ્રથમ જાણવું અગત્યનું છે કે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ રાજ્યકર્તા થયા તેમણે અયોગ્યપણે વારંવાર કહેવામાં આવે છે તેમ-આ રાજ્ય કાંઈ સુસલમાનો પાસેથી લીધું નહોતું; પરંતુ આ દેશના જે દેશી રાજ્યકર્તાઓએ ફત્તેહમંદીથી સુસલમાની જુસરી દૂર ખમેડી દીધી હતી તેમની પાસેથી લીધું હતું. મરાઠા ઇતિહાસની આ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત મિ ઓટ ડે પછુ અંગીકાર કરે છે; અને મરાઠાઓનું વર્ણન કરતાં તે એ પ્રમાણે કહે છે કે હિંદમાં આપણી પહેલાં તેઓ રાજ્યકર્તાઓ હતા અને નામાંકિત સહાસ ઉઠાવનાર સિવાજી બોસલે સરદાર બન્યો તે પહેલાં એ લોકો ધીમે ધીમે બલિષ્ઠ થતા ગયા હતા બંગાળા અને કોરોમાંડલકોઠા બાદ કરીએ તો જે જે સત્તાધીશોને બ્રિટિશ ફતેહ વડે ખસેડવામાં આવ્યા હતા તેઓ સુસલમાનો નહીં પણ જે હિંદુ દેશી રાજ્યકર્તાઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા સ્થાપિત કરી હતી તેઓ હતા, અને તેમાં અંગ્રેમર મરાઠારાજ્યમંડળ હતું. મરાઠાઓની સત્તા પ્રથમ પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રમાં ઉદ્ભવી તે મધ્ય દખણ પ્રાંત, મ્હેસૂર અને છેક તાંજોર

દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરી હતી. ઉત્તરે કાઠીઆવાડ સહિત ગુજરાતને બાયમાં લઈ વરાઠ, કટક સુધી મધ્યપ્રાંત, મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં માળવા, બુ-દેલખંડ, રજપુતાના, દિલ્હી, આગ્રા, દોઆબ અને રોહિલખંડ સહિત તે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ફેલાવી પામી હતી. બંગાળા અને અયોધ્યા પર ચઢાઈ તો થઈ હતી પણ બ્રિટિશ લશ્કરે તેનો ગતિભંગ કર્યો, એ એ પ્રાંતો આ વિ-જયના વર્તુલમાં આવી શક્યા નહોતા. પચાસ વર્ષ સુધી તો એ સત્તાના આદતિયાઓ મરઠ્ઠામાં આવે તેને દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસાડતા અથવા ઇચ્છાનુસાર ઉઠાડી મૂકતા. ઉપલી હદમાં આવેલો તમામ મુલક દેશી રા-જાઓના હાથમાં હતો અને તેઓ એકત્ર મળમળાના અંગીબૂત હતા. હોળીના નાળિયેર સમાન એ રાજ્યો, હૈદરાબાદ ને મહેસૂર, પણ એજ સત્તાને વશ હતાં. દેશના આવડા મોટા વિસ્તાર ઉપર એક સૈફ સુધી અખત્યાર ચલાવનાર આ એકમખી મંડળ હિંદના બ્રિટિશ રાજ્યકર્તાના ધ્યાન ઉપર અઘ્યા વગર રહેજ નહીં. આ મંડળનો મુકરર થયેલો સર્વોપરી અધિકારી પેશા હતો અને તે પોતાના દેશમાં મુખ્ય લશ્કરી સરદાર હતો, એટલુંજ નહીં પણ જો દિલ્હીનો શહેનશાહ મુગલાઈ મહેલમાં ફેંદ પડ્યો હતો તે-મના તરફથી પ્રતિનિધિ પણ હતો. બંગાળા અને મદ્રાસ કાંઠા સિવાયના દેશના સઘળા ભાગમાં હિંદુ દેશી રાજાઓ એકત્ર મળ્યોની સત્તા તજે રહી, સઘળો વહિવટ કરતા હતા એમ કહી શકાય. મુસલમાનોની સત્તા ગઈ હતી અને દેશના સ્વતંત્ર રાજાઓ તો હિંદુઓ થયા હતા તેથી તેમની સામે લડી અર્થેજ સત્તાએ પોતાની સરસાઈ ખતાવવાની હતી. આ સંપત્તો ભેદ બરોબર રીતે સમજવાને આટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું જોઈએ કે આ કાગ માત્ર એક અથવા એક પછી એક આવતા એવા મૂડીબર બુ-દિશાળા પુરૂષોનું નહોતું, પણ 'એનો' પાસે જીંડો તથા પહોળો તમાગ લોટના અંતઃકરણમાં નંખાયો હતો. બંગાળા, કર્ણાટક, અયોધ્યા અને હૈદરાબાદના સરોદારોની પક્ષીઓ ઉત્પન્ન થઈ તેવી રીતે નહીં પણ પ્રજાનું એક બં-ધારણુ થયાનો આ એક પ્રથમનો આરંભ હતો માત્ર એક ઉઠાવગીરના

કતેદમંદ સાહમેલું કંઈ આ પરિણામ નહોતું. એ તો મળતી બાપા, ભત, ધર્મ અને સાહિત્યની ગાંઠથી જોડાયેલી આખી વસ્તુનું ઉપાન હતું, અને એ લોકો સાથે રહી રાજ્યદારી અસ્તિત્વ મેળવવા મથતા હતા. હિંદુસ્તાનમાં પરદેશી મુસલમાનોની દાનિકારક વ્યાપ્તિઓની મુદત વિચાર પછી આ પ્રકારનો એ પ્રયોગ પહેલોજ હતો. વળી એ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી મહાન સિટિય પ્રજાની બાધણીમાં જેવું સંગીતપણું જોવામાં આવે છે તેવું આમાં નહોતું. તોપણ આટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે ઉપર કહેલું તેનું આ ખામ લક્ષણ હતું. તે એક પ્રજાકીય દિલચાપ કે ઉપાન ગણી શકાય અને તેમાં તમામ મર્ગના લોકો જોડાયા હતા. આ યોજનાની મજબુતાઈ ઉપકા મર્ગની યોડા વખતની ઉત્તિ ઉપર આધાર રાખતી નહોતી પણ તેને ગામડાના લોકના મોટા જરૂર તરફથી મજબુત ટેકો મળ્યો હતો. ગોવાળીઆ અને બરવાડો, બ્રાહ્મણો અને ઝડો તેમજ મુસલમાનો પર પણ તેની અસર થઈ હતી અને તેઓ તેની સત્તા સ્વીકારવા લાગ્યા હતા જે ખૂરોપીઆન લખનારાઓ હિંદુઓ તો પ્રજાકીય લાગણી રહિત છે એમ ગણી તેમને ધિક્કારતા હતા તેઓને પણ કઝૂલ કરવું પડ્યું છે કે એમનામાં મરાઠા, રજપુત અને સીખ લોકો અપવાદરૂપ છે. ગજપુતો, ખાનદાન કુટુંબોની અમુક નાની ટોળી ઉપર, મત્તા ભોગવતા હતા. સીખ લોકો, પંજાબની વસ્તીના યોડા માણુઓના બનેલા એક ખાલસા લશ્કરના ઉપરી હતા. પરંતુ મરાઠા લોકોની બાજતમાં એથી ઉચકું હતું. તેમનામાં બેથક પોતપોતાના મર્ગોમાં સરસાર્થ પ્રાપ્ત કરવાને તેમજ પોતાના જુથ પ્રતિ પ્રેમની લાગણી હતી ખરી, પણ સામાન્ય રીતે એ લોકોની રાજ્યદારી સમજ તથા જ્ઞાન યથી રહી હતી. તેઓ વર્ષમાં છ મહિના પ્રજાના બનેલા લશ્કરોમાં શામેલ થતા અને બાકીનો વખત ઘેર રહીને પોતાના કુટુંબની જમીન ખેડતા અને પોતાના વતનો ઉપર મજા મારતા અમલી દેશમાં વતન માટેનો મરેહા લોકોનો પ્યાર એ તેમનું એક ખાસ બહાર પડતું લક્ષણ હતું અને મોટાં લશ્કરોના ઉપરીઓ પણ દૂરના દેશોમાં પોતાની વિશાળ જાગીરો

હોય તેના કરતાં મહારાષ્ટ્રમાં પોતાના જૂના ગામડામાં પટેલ કે દેશમુખ થવામાં વધારે મગફરી માનતા. આ દેશાભિમાનની લાગણી, અને તે પર્ણ તેના ખરેખરા રૂપમાં, સ્પષ્ટ રીતે દેખાડી આપે છે કે જે પ્રજાકીય બધા-રણ થવા પામ્યું તે એનું જ પરિણામ હતું, અને મરેઠાઓની તવારીખ જાણી જાણી જાણી જાણી કેમ છે તેનું જીજ્ઞાસુ કારણ આથી પણ પૂરું પડે છે. મુસલમાનોએ જે તોફાન અને ધાંધલનાં મોજાં ઉઠાળી મૂક્યાં હતાં તેમાંથી પોતાનું માથું ઉચકનાર એક હિંદી પ્રજાના બધારણની આ સાચી તવારીખ છે. તેમના સરદારોની પાછળ આ બળ રહેલું હોવાથી તેમના પ્રયત્નને ટેકો મળતો અને બીજી બધી દેશી સત્તાઓને જોડી કંઈને અને દખ્ખાણમાં રાખીને દિલ્લીમાં તેઓ અધિકાર કિંવા રાજ્ય સ્થાપશે એવો તેમને આશીર્વાદ સંભવ લાગતો. હૈદર અને ટીપુની તેમજ હૈદરાબાદ, કલ્યાંટક, બંગાળા અને અયોધ્યાના મુસલમાની રાજકર્તાઓની તવારીખમાંથી આની જોડે મુકાબલો થઈ શકે તેવું કંઈ પણ મળી આવતું નથી. તે તેમની અંગીતવારીખ છે, અને શિવાજીના નામ સાથે જોડાયેલી સત્તાની તવારીખ ધણી વાજળી રીતે મરેઠાની તવારીખ કહેવાય છે. આ ઇતિહાસની એક વધારે બાબત યૂરોપીઅન લેખકોની બીજા-કુલ નજર બહાર રહી ગઈ છે, અને કદાચ તેજ બાબતને લીધે ઐતિહાસિક વિદ્યાર્થીને આ તવારીખના અભ્યાસથી ખાસ નીતિનો ખોધ મળે છે એમ માનવાનું ધણું જ મનજન કારણ છે. સોળમા સૈકાને આ તે અને સત્તરમાની શરૂઆતમાં મહારાષ્ટ્ર ખળબળી જીક્યું તે ફક્ત રાજકીય બળવાને લીધે નહોતું. રાજકીય બળવા અમાઝ અને ખડ્ પૂછાવો તો કેટલેક દરજ્જે રાજકીય બળવાનું કારણ એક ધાર્મિક અને સામાજિક ઉછળો હતો કે જેની અસર આખી વસ્તી ઉપર પહોંચી વળી હતી. તે ધર્મ સંબંધ. જુલમને લીધે મહારાષ્ટ્ર ઉસ્કેરાયું અને શિવાજી અને તેના સાથીઓના હાથ મળ્યા તથા એમ લોકમત છે તે તદ્દન ખોટું નથી; પણ એ માત્ર સત્તર વાતનો એક ભાગ છે. પંદરમા અને સોળમા સૈકાના દક્ષિણના

મુસલમાન રાજકર્તા દુરાચરી ધર્માધ નહોતા. આરંગઝેબ બેશક ધર્માધ હતો પણ જે પ્રજા તેની સાથે એક સરખી રીતે લડી અને આખરે જેણે જય મેળવ્યો તેની ચઢતીનું કારણ આરંગઝેબના ધર્માધપણામાંથી મળી આવતું નથી. ખરી વાત એ હતી કે સોળમા સૈકામાં યુરોપમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ રેફરમેશન (ધર્મ સંબંધી સુધારો) થયો તે માફક પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં અને ખાસ કરીને દક્ષિણમાં ધર્મ સંબંધી સામાજિક અને વિદ્યા સંબંધી સજીવનપણું અને સુધારાનો જુસ્સો પ્રગટ થયા હતાં. આ ધર્મ સંબંધી જાગૃતિના આચાર જેતાં તે બાહ્યો તરફથી થયેલા હામતા નહોતા જન્મના ધોરણ ઉપર રચાયેલા જાતિભેદ, રીતો, ક્રિયાઓ અને શાસ્ત્ર વિરુદ્ધના આ એક જાહેર જુસ્સો હતો અને ખીજા બધા સંપાદન કરેલા સદ્ગુણો અને સારાં કામ કરતા યાર, કાપદો અને શુદ્ધ અંત કરણને ઝેદ માનવામાં તે શાકીય હતો ધર્મ સંબંધી જાગૃતિનું આ કામ જુદા જુદા વર્ગનું નહીં પણ લોકોનું અને જનસમુદાયનું હતું. તેના અગ્રેસરો સાધુઓ અને બ્રહ્મચર્યવાળાઓ, કવિઓ અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ હતા, કે જેઓ બાહ્યો કરતાં વિશેષ ખ્યામાં જનમંડલના હલકા વર્ગમાંથી—જેવાં કે દંત્રો સુતારો, કુંબારો, માળીઓ, દુધાનદારો, દળમે અને વળી મહારમાંથી પણ—ઉદ્ભવી નીકળ્યા હતા તુકાનમ, ગમદાસ, વામનપરિણત અને એકનાથનાં નામ જાદુઈ અસર પેદા કરે એવાં હતા, અને ખસેં વર્ષ વીસા બાદ હજી મદારાજના લોકોના મન ઉપર તે નામોનું ઝેદપણું રહેલું છે. રાજદારી સરમંગે લોકોના આ ધાર્મિક સરદારો સાથે એકસપે વર્તતા. શિવાજીનો મુખ્ય સલાહકાર ગમદાસ હતો કે જેણે પ્રજાકીય વાવટાને રંગ્યો અને સલામતી નવી રીત લખાવ કરી કે જેનાથી એકદમ જે સત્તાથી તેને પ્રેરણા થતી હતી તે સત્તાની રસતંત્રતા અને હીલચાલનો ધાર્મિક ગુણ જણાઈ આવતો હતો. પાવદ્યીના સ્વામી પાસેથી પહેલા બાહ્યવ પેશાએ ગુરમંત્ર અદલ કયો હતો. એજ પ્રમાણે વિંચુરકર વંશના સ્થાપનાર વિ. કૃષ્ણ સિવદેવને તેના ગુર તરફથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું. શિવાજીના ગુણદોષ

અને તેના કૃત્યના હેતુ મરેલી ઇતિહાસ લખનાર કરતાં કર્નેલ મેડોઝ ટેલરે
 મોતની નવલકથામાં વધારે સારી ફીતે વર્ણવેલા છે. બવાનીમાતા તરફથી
 પોતાને પાધરી પ્રેરણા થાય છે એમ ચિવાજીનું માનવું હતું અને પોતાની
 જીંદગીની મોટી આશ્વતો વખતે તે પ્રેરણા તેને જે સચવતી તે પ્રમાણે તે
 વર્તતો. આ અસરોનું ખાસ મનન કરવું જરૂરનું છે; કારણ કે તે વડે આજ
 દિન સુધી મોઢાની અભિલાષા અને ધાર્મિક વિશ્વાસ ઉપર તેની છાપ કાયમ
 રહી છે. શહેરીઓની સ્વતંત્રતાના સંબંધમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મે જે કાર્ય પશ્ચિમ
 તરફના યુરોપમાં કર્યું તે નાના પાયા ઉપર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સાધ્ય થયું
 હતું. હુતર, ધર્મ, દેશી વિધાની ઉત્પત્તિ, જીંદગી વિષેની સ્વતંત્ર વાતચિત,
 આત્મવિશ્વાસ, અને સહનશીલતાના વધારાને આપી ઉત્તેજન મળ્યું, અને
 આજ કારણે લીધે દેશી વિધાર્થી અને પરદેશી ખખર મેળવનાર બન્નેને
 આ અભ્યાસમાં પડતા રસમાં ઘણો વધારો થયો છે. એક ખીજ ખીના બાલુવા
 જેવી છે અને તેમાંથી મરેલી રાજ્યની ચઢતી તેમજ પડતી ચઢતી મરેલી
 રાજ્યનો ઇતિહાસ સંપત્તી જોડાયેલા રાજ્યોનો ઇતિહાસ છે માથે સત્તા
 રોના મહાન સ્થાપક પછી સદા નબળી ગહેતી હતી તેનું પ્રજા તરફનું
 વળણ જોઈને શિવાજીએ પણ પોતાની ગોઠવણ તે પ્રમાણે રાખી હતી
 તેની આઠ પ્રધાનોની એક કાઉન્સિલ હતી અને તે આઠ જણા રાજ્યના
 તેમજ લશ્કર બન્નેના સગદાર હોવાથી સલાહકાર કરતાં પણ વધારે કામ
 તેઓ કરતા તેની હયાતીમાં પણ બ્યારે તે દિલ્હીમાં કેદી હતો અને તેનો
 બુલક અને કિલ્લા મુસબમનોના હાથમાં હતા ત્યારે આવી સત્તાની
 વહેંચણીને લીધે તે કેદખાનામાંથી નાશી ગયા પછી તરતજ પોતાનું
 માથું ઊંચું કરવાને શક્તિવાન થયો હતો. પાછળથી બ્યારે તેના છોકરાને
 ચૈતરંગજેખના સરદારે પકડ્યો ત્યારે સ પીલા સરદારો દક્ષિણમાં જતા રહ્યા
 અને ફરીથી અનુકૂળ વખતે પાછા ફરીને ચૈતરંગજેખ ઉપરનું વેર લીધું.
 ઈંદોર, ગ્વાલીયર, ધાર, દીવાસ, વડોદરા અને નાગપૂરમાં મરેલી સરદારોની
 મોટી ઊવણીઓ રાખીને આ રીતનો એથી પણ વધારો પેશાએ કર્યો હતો,

અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના જુદેજુદા સરદારો, દક્ષિણના પટવરધન સરદારો, સતારાના ભગીરદારો-બાવેઓ, સરતેઓ, ધુલપેઓ, આંગ્રિઓ, માનકરીઓ, મહાડકેઓ, ઘોરપડેઓ અને એ પંક્તિમાં આવી શકે એવા બીજા ધણાઓની નાની છાવણીઓ રાજની પૂર્વ અને દક્ષિણ દફમાં આવી હતી. સત્તા અને શક્તિનાં આ એટલાં બધાં મધ્ય સ્થળો હતાં અને જ્યાંસુધી તેઓ સામાન્ય હેતુ અને મધ્યસ્થ વિચારથી ઉત્સાહી હતાં-અને એ પ્રમાણે તેઓ સગમગ એક સૈકા સુધી રહ્યા-ત્યાંસુધી તેઓની સત્તાની સામું કોઈ યર્થ શક્યું નહીં અને કેળવાયલા અંગ્રેજ લશ્કરને પણ જીત મેળવતા પહેલાં આ સંપત્તિ તેાડી નાંખવાની જરૂર પડી. એક સૈકા સુધી દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ અને પશ્ચિમે રજપુતો અથવા તો દિલ્હીના પાદશાહો સામે, શહિદખંડ, અયોધ્યા અથવા બંગાળમાં હૈદર-ટીપુ-કે નિઝામ સામે, પોર્તુગીઝ અથવા તો અંગ્રેજ સામે એક પણ લગાઈ એવી નથી થઈ કે જેમાં એકસંખી રાજ્યો સાથે લડ્યાનહીં હોય. જરમન રાજ્યમાં મુશીઆની રાજસત્તા માફક પેલાઓની રાજસત્તા હતી. રાજ્યના બળ કરતાં મધ્ય સત્તાએ વધારે કાર્ય બજાવ્યું હતું. જ્યાંસુધી અસલી રીતભાત ચાલુ રહી ત્યાંસુધી રાયગઢ, સતારા, વિશાલગઢ, જીંજ કે પૂનાના સલાહકારો પ્રજાકીય લશ્કરના સરદાર તરીકે હમેશા કોઈ મજબૂત માણસ નીમ્યાનો લાભ મેળવ્યા વિના રાજ્ય અસાવવાને શક્તિવાન્ થયા હતા. નાના ફૂડનવીસના વખતમાં પેલાઈ રાજ્યને હૈદ્રાબાદ અને શ્રીરંગપટ્ટણના દરબારમાં બારબાઈરાજ અથવા બારએકસંખી સરદારોનું રાજ એવું ઉપનામ ખરેખર મળ્યું હતું. જ્યારે આ વિચાર તરફ વળન અપાતું એણું થયું ત્યારે મજબૂત થવાને બદલે આ સરદારો નબળા પડી ગયા. અંગ્રેજ રાજકર્તાઓ આ નબળાઈ જાણતા હોવાથી, આ એકસંખી પુરૂષો પૈકી દરેક સ્વાર્થી અને મગર સરદારના વખાણ કરવાનો લાભ લઈને તેમનું ઐક્યબળ એણું કર્યું. હિંદુ અથવા મુસલમાની રાજકર્તાઓના વખતમાં આ મુલકમાં આવા મોટા પાયા ઉપર એક બીજાની કબૂલતથી સ્થપાયલા રાજ્યની માફક રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયોગ થયો નહોતો. આ

પ્રયોગ નિમ્નજ્ઞ જાત એમા નવાઈ નહોતી, કાણુ કે જે સદ્ગુણો વશપર પ
રાધી ઉતરી આવેલા નહી તેમને તેવા સમજવામા આવતા. પરંતુ જ્યાસુધી
આ સદ્ગુણોનું ઉપરીપણુ રહ્યું ત્યાસુધી તેનું રક્ષણ કરનાર લાભમરી તરવો
તેમા રહેના હતા અને તેને લીધે દેશી અને પરદેશી ઇતિહાસકર્તાની ન
જરમાં આ અભ્યાસની કીમત વધી પડી છે. આ વાતના નૈતિક
ભાવમા વધારો એ વડે થાય છે, કે મરેઠી એકસપી મંડળની ગોપન્યને
લીધે અણીના વખતોમાં જે વિપત્તિમા તેઓ આસી પડતી તેમાથી બચી
જાઈને વધારે મજબુત થવાને તેઓ શક્તિવાન થયા હતા આવા આગ
અણીના વખતો આજના હતા (૧) જ્યારે શિવાજી દિલ્હીમા દેડ પકડાયો
ત્યારે, (૨) જ્યારે સભાજી દેડ પકડાયો અને તેના ભાઈ રાજરામને દક્ષિણમા
નાશી જવું પડ્યું ત્યારે, (૩) જ્યારે ખાણીપત ધી લડાઈએ દેખીની રીતે
મરેઠાઓની ચઢતીની સધગી આશાઓ નાશ કરી નાખી ત્યારે, (૪) જ્યારે
નાગયજુ રોજાનું ખૂન થયું અને સલાહકારોને, રાધેબાને પડનો મૂંઝે પોતાની
વિરુદ્ધ એક કુટુંબ હોવા છતાં અને અંગ્રેજોના આખા લસ્કરની સામા થવાનું
હોવા છતાં મગન ચવાવવું પડ્યું ત્યારે જે પ્રજા આસી આગ આપ્તો અને
દુટકા ખમી શકી અને વિજયી બની તે પ્રજાની તવારીખ વિદ્યાર્થીને જે રસ
ઉપજાવે તેની કીમત માત્ર ટકાઉપણાના મગના માપથી પુત્તી રીતે થઈ
શકે એમ નથી છે. ૧૮૫૭ના પશુ જે કે હિંદુસ્તાનના અંગ્રેજ નાજકર્તા પેલા
અને મોગલ પાદશાહોએને ઠેમણે સર્વોચ્ચ સત્તા ભોગવે છે અને તેમને
તામે ખીજા બધા રાજ્ય છે તોપણુ એકસપી મંડળીના બાધી રહેલા પુરપો
જે હજી થોડું થણુ સ્વતંત્રપણુ જ્વાલીયત, ઇંદોર, વડોદરા, ગેલાપૂર, ધાંગ
અને દિવાસમા ભોગવે છે તેઓ દક્ષિણના મરેઠી સ દારો અને મુબઇ ઇ
લાકો, દેશીરાજ્યો, મધ્યપ્રાંતો, ખીરાર અને નીઝામના મુલકોમા આવેલી
આશરે ત્રણ કરોડ મરેઠાની વસ્તી છે તે એવી એક સત્તાના પ્રતિનિધિ છે
કે તે જે દેશી કોમો અને રાજ્યો અંગ્રેજ રાજ્યન આશરામા છે અને
તેમના તરફની રાજબક્ષિતથી બધાયલા છે તે પૈકી કોઈ કરતા ઉતરતી નથી

એકસંપથી જોડાયેલાં હિંદુસ્તાન જે પ્રજાના પ્રમાણમાં વહેંચાયેલાં છે અને હિંદુસ્તાનની રાણીની શહેનશાહી સત્તાની સામાન્ય તાબેદારીમાં છે તેને ભવિષ્યમાં જે જે સંભવો ખુલ્યા હો તે જોએ જોઈ શકે છે તેમને હાલની સત્તાના મૂળમાંથી પણ ઉડા રસ મળ્યા સિવાય રહે તેમ નથી. એકસંપથી જોડાયેલા મરેઠી રાજ્યની ચઢતી અને પડતીની વાતનો સ્થાપી ની તિનો સાર જે બનાવોમાં રહેલો છે તે આજ છે અને તેનું વર્ણન અમે હવે પછી કરવા માગીએ છીએ.

પ્રકરણ ૨ જી.

જમીન ખેડાઈને કેવી રીતે તૈયાર થઈ.

આકસ્મિક બનાવોને લીધેજ મરેઠી રાજ્યની ચઢતી થઈ એવું મરેઠી ઇતિહાસ લખનાર દેશે અને યુરોપીયન બળેનું ધાવું છે તેમાં બનેલી છેક ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવે તેવી ભૂમિ થઈ છે. સંભાદ્રિ પર્વતના જંગલોમાં જે હાવાનજો થાય છે તે પ્રકરની એક આયિંતી દ્વાયની જોડે મરેઠી રાજ્યના ઉદ્યતી ગ્રાન્ટ હે પોને પોતાના બધા નમાં મરખામણી કરી છે. એમ છતાં આ કંઈ તેનો પરિપક્વ વિચાર નથી; કારણકે સત્તમ્મા મેક્રની સરઆતમાં મહાન શિવાજીનો જન્મ થયો તે પહેલાં જે બનાવો બન્યા તેમાં આ રાજ્યનો પાયો બનાવી આપવાને પોતાના પુત્રોતના પહેલાં ત્રણ પ્રકરણો તેમણે ગેક્યાંછે ખરી લકીકત તો એવી માલુમ પડે છે કે મરેઠી રાજ્યના સરઆતના પાયા વખતે ઘણા જ યોદ્ધા અણધારેલા સંજોગો બન્યા હતા. જે આપણે આ બાબત બરાબર સમજવા ધારીએ તો મુસલમાનોની દક્ષિણની છતની છેક પૂર્વે જે કાગ

સ્વરૂપ દર્શાવે છે, અને કેવા પ્રકારનું રક્ષણ થઈ શકે તેનું માત્ર કસવે છે, અને તે વડે આ દેશની તબીબી તવારીખમાં અગત્યનો ભાગ ભજવવામાં આવ્યો છે. દેશની આવી લાક્ષણિક આકૃતિમાંથી કૌવત આપનાર અને સુખાશરી બરેલાં હવાપાણીના ફાયદા મળી આવે છે, અને આ કારણથી ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને નીચા પ્રદેશોના મેદાનોની અત્યંત ટાઢ અને તાપથી તે છેક જુદો પડે છે; પરંતુ અલાખની ખીના એ છે કે એ દેશ ટેકરી, ઉપર આવેલો હોવાથી જમીન કસ વિનાની છે અને ત્યાં મજબૂત તથા સંયમશીલ લોકો છૂટાછવાયા વસે છે. હાઇલેન્ડ અને લોલેન્ડ (સ્કોટલેન્ડના જિલ્લા અને નીચા પ્રદેશો) તે એક જૂનું આખ્યાન છે અને કુદરતની ખખસિશો બદલાના ધોરણ ઉપર બધાને એકસરખી રીતે પૂરેપૂરી વહેચી આપવામાં આવી છે. આ પ્રમાણે વર્ણન કરેલા દેશનો એક ત્રિકોણ અને છે. સંઘાતિ પર્વતની હાર અને દરિયો દમણથી શરવાર સુધી તેનો પાયો બને છે, અને માતપુરા પર્વતની હાર, નાગપુરની પેલી તરફ પૂર્વમાં ગોદાવરીના મૂળ અને તેના ફાંટાઓના વિસ્તાર સુધી પહોંચતી તેનું લંબ બને છે; અને તેની ઠણ્ઠીટી તેની સ્વાભાવિક આકૃતિ ઉપરથી નહીં પણ ભાપાની કમોડી ઉપરથી નક્કી થઈ છે. આ પ્રમાણે બતાવેલું ક્ષેત્રફળ એક લાખ ચોરસ માઈલ કરતાં પણ વધારે છે, અને તેની વસ્તી આશરે ત્રણ કરોડ થાય છે. ઉપર વર્ણવેલી કુદરતી આકૃતિઓ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ ક્ષીપકક્ષ વચ્ચે આવેલા જિલ્લા રસ્તાના સ્થળ ઉપરથી તેની સરખામણી કરી શકાય એવાજ ફક્ત ગ્લેસર અને માળવના ખીન્ન જિલ્લા પ્રદેશોમાં જે ઉચ્ચ પ્રકારના લાખો નથી તે આમાં છે. કુદરતે સોપેલાં લક્ષણોથી દેશના દત્તિદાસ ઉપર જે અસર પહોંચી છે તેથી ઉત્તરે દરજે અસર વસનારા લોકોના ખાસ લક્ષણથી ઉપજ છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આર્ય લોકોનું તત્ત્વ એટલે અંશે પ્રબળ છે કે અનાર્ય લોકો લગભગ શૂન્યની ગણતરીમાં આવી જાય છે અને તેમને દેશના ટેકરીવાળા ભાગોમાં નાસવું પડ્યું છે. દક્ષિણ ક્ષીપકક્ષમાં આર્યલોકોનું તત્ત્વ ઘણું ઓછું વસ્તી ઉપર પોતાની

છાપ બેસાડવાને પૂરતું જગર નહીં હોવાથી દ્રાવીડીઅન લોકોએ પોતાની પ્રજા રિયતિ જાળવી રાખી છે. હમણાં વર્ણવેલા બે કક્કડાની વચ્ચે તે આ-વેલા હોવાથી મહાગદ્દના જિયા પ્રદેશમાં આર્ય અને દ્રાવીડીઅન લોકો યોગ્ય પ્રમાણમાં જોડાઈને વસેલા છે અને તેથી તેમની ખામીઓમાં વધારો થયા વગર બંનેના સારા ગુણ જળવાઈ -લા છે. બે તરવારો આ મિશ્રણ બા-ધના લક્ષણ ઉપરથી ઉત્તમ રીતે પ્રગટ થાય છે. એ બાધાનું મહાણુ દ્રાવી-ડીઅન છે પણ તેનો વધારો અને તે ઉપરનું ચણતર પૂર્ણ રીતે આર્ય વ્યાપારી થયેલું છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકોના જેટલા તે લોકોના ચહેરા સુદર, નાજુક અને ધાટીલા નથી, પણ તેઓ દક્ષિણના દ્રાવીડીઅન લોકોના જેના સ્થામ વર્ણના અને ખરબચડા ચહેરાના નથી મહાત્મ્યમાં આર્યત-ત્વમાં પ્રથમ વસના. અને ત્યાર પછીના સીધીઅન હુમલો કરનારાઓ એ બંનેના સરખા મિશ્રણનો સમાવેશ થાય છે એજ પ્રમાણે અનાર્ય લોકોમાં દેશના મૂળ વત્નીઓ, બીલ, કોળી, રામોશી અને ખીજા હલકા વર્ગો તેમજ જોયા દ્રાવીડીઅન તત્વેલી આવી સરખી વહેચણીને લીધે દેશના કાનુનો અને ધર્મમાં જે સમતોષપણુ હિન્દુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં બાબ્થે-જ જોવામાં આવે છે તે અહીંયા જળવાઈ રહેલું છે. આ કાનુનોમાં ગામ-દાની પંચાયતનું ધોણુ ધણુજ લાક્ષણિક છે અને તે એટલે દરજે ખીલ-વવામાં આવ્યું છે કે પરદેશીઓના વચ્ચે પડવાથી જે શુકસાન ખીજે ટેકણે થયું છે તેમાંથી તે બચી ગયું છે ગામદાની મટળી પંચાયતના રિવાજ સાથે સરકારની સાથી મોટી ધાગણુઓ કેટલેક દરજે પાર પડે એવી રીતે જાળવી રાખવામાં આવી છે, અને હાલના રાજકારણાગ્ની પદ્ધતિનો તે સમગ્ર ભાગ ચર્ષ પડી છે. વળી તે એટલી ઉપયોગી માન્ય પડી છે કે સિંધ અને શુન્ગત પ્રાન્તો જેમાં મુસવમાનોની મત્તા એટલી પ્રજા હતી કે ગામદાની સ્વરાજ્યસત્તા નાશ કરી નાખે, તે બંને પ્રાન્તોમાં કદાચ સુધારા સાથે તે દાખલ કરવામાં આવી છે. આખ્ય અને પંચાયતની રૂઢીઓ જેડે રાજ્યનાજ તાખામાં રહીને નાના બેહુત જગીર સરદારોનો સ્વતંત્ર માનિક તરીકે જમીનનો

પૂરેપૂરો રૈયતવારી ગીરસી ભોગવટો હોવાથી બન્ને પ્રતિભાં ભાગ્યેજ માલૂમ પડતી સ્થિતિ અને સ્વતંત્રપણાની લાગણી રૈયતને મળી છે. જ્યારે મામ્ય-બંધારણ આ પ્રમાણે જેમનું તેમ જળવી રાખવામાં આવ્યું છે ત્યારે વંશ-પરંપરાથી ચાલતા આવેલા દેશમુખ અને દેશપાડેની મદદથી વધારે ઉંચી જઠાતની બપવરયાની રૂઢી જે હેતુને માટે તે અસલ દાખલ કરવામાં આવેલી તે હેતુ પાર પડ્યા ઉપરાંત ટકી શકી નથી દેશના બીજા ભાગોમાં દેશમુખો અને દેશાધ્યો બંગાળના જમીનદારો અને અધોધ્યાના તાલુકદારોની પંક્તિએ ચઢી ગયા છે અને રાજ્યને પરભાર્યા જવાબદાર રહીને છેવટ ગામડાંની જમીનોના માલિક થયા છે. ઉત્તર અને વાયવ્ય હિંદુસ્તાનમાં જે સામાન્ય કબજે ભોગવવામાં આવે છે તે મહારાષ્ટ્રના મામ્ય બંધારણથી નોખો પડે છે; કેમકે પહેલામાં એકજ જવાબદારી અને માલિકી પાણું છે અને મહારાષ્ટ્રમાં દરેક જણની જુદી મિલકત છે, આથી દેશના બીજા ભાગ કરતાં જમીનનો ભોગવટો વધારે સરખો અને લગભગ સાર્વ-લૌકિક છે. આ ખાસ લક્ષણોને લીધે લોકોએ અસ્પરસ મદદ કરવાની ટેવ અને સ્વતંત્રતા જળવી રાખી છે અને તે તેમને જૂતકાળમાં બહુ ઉપયોગી થઈ પડી હતી અને તેની અસર અદ્યપિ સુધી રહી ગઈ છે. લોકબ્યવહારના આ પ્રચારો સાથે દેશની વસ્તીના ધર્મમાં, જે મતમતાન્તરને લીધે તે હીપકલ્પના દાવીડીઅન ભાગમાં અને ઉત્તર હિં-દુસ્તાનની ધણીજ નાની નાની ન્યાતોમાં કુસંપ પેડા છે તેવા મતમતાન્તર અને સંપ્રદાયો નથી. તુમબદ નહીં ઝોજગ્યા બાદ તરતજ જે અતિશયોક્તિ પામેલા મતભેદ માલૂમ પડે છે તે મહારાષ્ટ્રમાં રમાઈ અને વૈષ્ણવ ધર્મ પ્રમાણે ચાલનારા અને નહીં ચાલનારોમાં માલમ પડતા નથી. એ બે જાતીઓ એકરૂપ તો થઈ જતી નથી, તથાપિ તેઓ એક બીજાના મત પ્રતિ લગભગ બેપરવાઈ જેવી સદનશીલતા દાખવે છે અને તેજ આ દેશનું ખાસ લક્ષણ છે. બીજી જગ્યા કરતાં વધારે સામાન્ય રીતે ખાલણો અને શરો અસ્પરસ સમાગમમાં આવે છે. બીજી જગ્યાએ ખાલણોની

સામે સામે ચાલતી સત્તાવાળા ગોસ્વામી કે મહન્તો અથવા ગુરુઓ ત્યાં નથી. ખરી વાત એ છે કે જેમને ચદ્દ કહેવામાં આવે છે તેવા સોડો વૈષ્ણવ મહારાજની સત્તાથી અસલ અંધોમાં નહીં થયેલી હલકી સાંસારિક રિયર્તિમાંથી મુક્ત થયા છે અને લડાઈ કે સલાહચાંતિ બેમાંના જે ધંધામાં તેઓ લાગ્યા તેને અનુસરીને ક્ષત્રી અથવા વૈશ્યની પંક્તિએ પહોંચ્યા છે. શદ્દો અને વળી પહારીઆ (મહાર સોડો) માંથી પણ સાધુ પુરુષો અને કવિઓ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમનાં નામને જાણી શુદ્ધ આખો દેશ માન આપે છે. આવીજ જુરસો નરમ પાડનાર અસરોને લીધે પોતાની મતાંધ વર્તણૂક મુસલમાનો પણ ખોઈ દે છે. મુસલમાનોના ઓચ્છવોમાં હિંદુઓ જોડાઈ જઈ ભાગ લે છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રચારોની અસર જેમને નથી પહોંચી તેઓ આ સંબંધમાં સંભાવ બતાવે છે કેટલાક મુસલમાન દક્ષીણે હિંદુ મહાત્માઓના જેટલુંજ માન મળ્યું છે અને કેટલાક સાધુ પુરુષોને બંને કોમો એક સરખું માન આપે છે. આ સહનશીલતા અને નરમાશનાં લક્ષણો સૈકાઓ થયાં ખીલવવામાં આવ્યાં છે અને તે પ્રજાના ગુણના ધણીજ રચાથી તત્ત્વો યઈ પડ્યાં છે. દેશનું લક્ષણ ત્યાંના સોડોની વર્તણૂક અને તેમની રીતો ઉપર પ્રભાવેની હોવાથી સ્થાનિકસ્વરાજ્ય સત્તા અને સ્વતંત્રતાની લાગણી એટલે દરજે ખીલી છે કે હિંદુ અને મુસલમાન બંને રાજકર્તાઓની વખતમાં લાંબા વખત સુધી એક રાજદારી સત્તાના કબજા તળે તે દેશ રહી શક્યો નહીં. ઉત્તર અને પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ ક્ષીપકલ્પમાં સ્થપામલા મોટાં રાજ્યો આપણા જાણવામાં આવ્યાં છે પણ મહારાષ્ટ્રની રાજદારી ગોઠવણનું ખાસ લક્ષણ નોખાપણાનું અને એકજ હાથે રહેલી સત્તાના લાંબા ટકાવની સાથે રાસ આવી શકે નહીં તેવું છે. આ નોખાપણાનું વલણ હોવા છતાં ત્યાંના સોડો ઉત્તર તરફનાં ચઢાઈ કરનારાઓના હુમલા હઠાવી દેવાને એકલા ચતા અટક્યા નથી. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં સીધીઅન હુમલો કરનારાઓનો આપો એક હલ્લો શાલીવહાન અથવા સાતવહાને હઠાવી દીધો હતો એવું અસહની દંત કથા

ઉપરથી જણાઈ આવે છે. ઇસે' વરસ પછી આવેા ખીજે હુમલો મહારાષ્ટ્રના ખીજ દેશી રાજકર્તા, પહેલા ચાલુક્ય વંશના મહાપુલ્કાનક્ષીએ, હાલી દીધો હતો. દેશના નાના નાના રાષ્ટ્રો અને રાજકીય ભાગો કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા અને તેની અસલની તવારીખ જેટલી શીલાલેખ, નોંધપોથીઓ અને રીઝાએ વડે જાળવી રાખવામાં આવી છે તે ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે એક જગ્યાએથી ખીજ જગ્યાએ સત્તાનો હમેશ ફેરફાર થતો. તગારા, પદ્મ, બદામી, માલખેડ, ગેરા, કોલાપૂર, કલ્યાણી, દેવગીરી અથવા દોલતાબાદ અને ખીજે સ્થળે શરૂઆતના અને તે પછીના ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકૂટ અને યાદવ વંશના રાજાઓએ વારાફરતી પોતાની રાજગાદી કરી હતી અને ચાલુક્યો, નલવદીયો, કાદમ્બો, મેરેજો, શીલહારો, અહીરો, યાદવો અને ખીજ જાતીઓ એક ખીજ સાથે ટ્રેકતાને માટે લડી હતી. ચાદમા સૈકાની શરૂઆતના મુસલમાનોએ હિંદુ ઉપર ચડાઈ કરી તે પહેલાં મુસલમાની રાજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ઇસે' વરસ સંધી રહ્યું હતું તેના આગમન પહેલાં આવી સ્થિતિ આહુ હતી. ખુલ્લા મેદાનોમાં હિંદુ રાજાઓને વશ કરવામાં મુસલમાનોને લગભગ ત્રીસ વરસ લાગ્યાં. પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્ર અને કોંકણ તો પૂરેપૂરું તામે થયાજ નહોતાં. પંદરમા સૈકાની અધવચ્ચ કોંકણ છતાયું નહોતું અને જે રીતે હેરા નામના મુલકને મુસલમાની ઝુસરી નીચે લાવવામાં આવ્યો તે રીતે ઘાટઆથા અથવા તો માવલ કદી પણ છતાયા નહોતા તેકરી વાળા કિલ્લાના હિંદુ સરદારોની હકુમત નીચે આવેલા પશ્ચિમ તરફના મુલકના આ ટેકરી વાળા ભાગમાં વસતા લોકોની માપા અને આવડોના ફેરફાર ઉપરથી જોતાં, મુસલમાનોની સત્તા તે ભાગમાં ભાગ્યેજ દાય થતી. સમ્યા ઉપરથી માપ કાઢીએ તો તેમની સત્તા આ ભાગોમાં ઘણી જ ઓછી થયલી જણાય છે; કારણ કે હાલ પણ મુસલમાનોની વસ્તી પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રમાં સોંકડે ઘણી જ ઓછી છે મુસલમાનોની હકુમત દેશના આ ભાગો પર મજબૂત અથવા મધુની કદી થઈ નથી ઉત્તર અને પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે મઝીદા અને કબરો ઘણી જાંઘવામાં આવતી

સામે સામે ચાલતી સત્તાવાળા ગોત્રવાળી કે મહન્તો અથવા ગુરુઓ ત્યાં નથી. ખરી વાત એ છે કે જેમને શરૂ કરેવામાં આવે છે તેવા ભોડો વૈષ્ણુવ મહારાજની સત્તાથી અસહ્ય અંધોમાં નહીં થયેલી હલકી સાંસારિક સ્થિતિમાંથી મુક્ત થયા છે અને લગાઈ કે સલાહશાંતિ બેમાંના જે ધંધામાં તેઓ લાગ્યા તેને અનુસરીને ક્ષત્રી અથવા વૈશ્યની પંક્તિએ પહોંચ્યા છે. શરૂ અને વળી પહારીઆ (મહાર ભોડો) માંથી પણ સાધુ પુરુષો અને કવિઓ ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમનાં નામને ગ્રાહ્ય પુરુષો દેશ માન આપે છે. આવીજ ગુરુસો નરમ પાડનાર અસરોને લીધે પોતાની મતાંધ વર્તણુક મુસલમાનો પણ ખોઈ દે છે. મુસલમાનોના ઓચ્છવોમાં હિંદુઓ જોડાઈ જઈ ભાગ લે છે અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના પ્રચારોની અસર જેમને નથી પહોંચી તેઓ આ સંબંધમાં સંભાવ બતાવે છે કેટલાક મુસલમાન ફકીરોને હિંદુ મહાત્માઓના જેટલુંજ માન મળ્યું છે અને કેટલાક સાધુ પુરુષોને બન્ને કોમો એક સરખું માન આપે છે. આ સહનશીલતા અને નરમાશનાં લક્ષણો સૈદ્ધાંતો થયાં ખીલવવામાં આવ્યાં છે અને તે પ્રજાના ગુણના ધણાજ સ્થાપી તત્વો ચર્ચ પડ્યાં છે. દેશનું લક્ષણ લાંબા ભોડોની વર્તણુક અને તેમની રૂઢીઓ ઉપર પ્રભાવેલી હોવાથી સ્થાનિકસ્વરાજ્ય સત્તા અને સ્વતંત્રતાની લાગણી એટલે દરજે ખીલી છે કે હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને રાજકર્તાઓનાં વખતમાં લાંબા વખત સુધી એક રાજદારી સત્તાના દબાણ તળે તે દેશ રહી શક્યો નહીં. ઉત્તર અને પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં તેમજ દક્ષિણ દ્વીપકંપમાં સ્થપાયેલા મોટાં રાજ્યો આપણા જાણુવામાં આવ્યાં છે પણ મહાગજની રાજદારી ગોઠવણનું ખાસ લક્ષણ નોખાપણાનું અને એકજ હાથે રહેલી સત્તાના લાંબા ટકાવની સાથે રાસ આવી શકે નહીં તેવું છે. આ નોખાપણાનું વલણ હોવા છતાં લાંબા ભોડો ઉત્તર તરફના ચઢાઈ કરનારાઓના હુમલા હઠાવી દેવાને એકદા ચતા અટક્યા નથી. ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં સીંધીઅન હુમલો કરનારાઓનો આપો એક હલો શાલીવહાન અથવા સાતવહાને હઠાવી દીધો હતો એવું અસહની દંત કથા

ઉપરથી જણાઈ આવે છે. છસો વરસ પછી આવો ખીન્ને હુમલો મહારાષ્ટ્રના ખીન્ને દેશી રાજકર્તા, પહેલા ચાલુક્ય વંશના મહાપુરુષોનહીંએ, દક્ષી દીપો હતો. દેશના નાના નાના ગપ્પો અને રામકીય બાગો કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા અને તેની અસલતી તવારીખ જોટલી થીલાલેખ, નોંધપોથીઓ અને રીમઓ વડે જાળવી રાખવામાં આવી છે તે ઉપરથી એમ જણાઈ આવે છે કે એક જગ્યાએથી ખીજી જગ્યાએ મત્તાનો હમેશ ફેંદાર થતો. તમારા, પદ્મ, બદામી, માતખેડ, ગોરા, કોલાપૂર, દયાણી, દેવગીરી અથવા દોલતાબાદ અને ખીજે સ્થળે શરૂઆતના અને તે પછીના ચાલુક્ય, રાષ્ટ્રકુટ અને ચાલુક્ય વંશના મત્તાઓએ વાગાડતી પેતાની રાજગાદી કરી હતી અને ચાલુક્યો, નતવદીયો, દાદગો, મોરેજો, શીશહાગે, અલીસે, ચાલો અને ખીજી જાતીઓ એક ખીજી સાથે એકતાને માટે લડી હતી. ગાદગા સૈકાની શરૂઆતના મુસલમાનોએ હાલિજી ઉપર અદાઈ કરી ને પહેલાં મુસલમાની ગજ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં બસે વરસ સુધી રહ્યું હતું તેના આગમન પહેલાં આવી રિયતિ આધુ હતી. ખુશ મેદાનોમાં હિંદુ મત્તાઓને વસા કરવામાં મુસલમાનોને લગભગ ત્રીસ વરસ લાગ્યાં. પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્ર અને દાક્ષિ તો પૂરેપૂર્ણ તાબે થયાંજ નહોતાં. પંદરમા સૈકાની અધવચ દાક્ષિ છતાંય નહોતું અને જે રીતે દેશ નામના મુસલમે મુસલમાની ખુસરી નીચે લાવવામાં આવ્યો તે રીતે ઘાટમાયા અથવા તો ગાવલ કદી પણ છતાંય નહોતા તેકરી વાળા હિંદુ સરદારોની હકુમત નીચે આવેલા પશ્ચિમ તરફના મુસલમે આ તેકરી વાળા ભાગમાં વસતા લોકોની ભાષા અને આદતોના ફેંદાર ઉપરથી જોતાં, મુસલમાનોની સત્તા તે ભાગમાં ભાગ્યેજ દાય થતી. મજબૂત ઉપરથી માપ કાઢીએ તો તેમની સત્તા આ ભાગોમાં ઘણીજ ઓછી થયલી જણાય છે; કારણ કે હાલ પણ મુસલમાનોની વસ્તી પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રમાં રોકે ઘણીજ ઓછી છે મુસલમાનોની હકુમત દેશના આ ભાગો પર મજબૂત અથવા મધુની કદી થઈ નથી ઉત્તર અને પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં જ્યારે મર્યાદા અને કબજો ઘણી જાગી બાંધવામાં આવતી

ત્યારે હિંદુ દેવજોને વસ્તીના સૌથી મોટાં મથકોમાં રહેવા દેવામાં આવતાં નહીં, પણ મહોલ્લાના ખુલ્લાઓમાં ગમે તેમ ગળવામાં આવતાં અને પૂર્ણ છુપી રીતે ચોરીથી કરી પડતી. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની બાપા અને અસરોની છાપ આપોઆપ મુગલ ઉપર એટલે સુધી પડી કે દરેક ઘર અને બજારમાં તેનો પગપસારો થયો અને તેમાંથી હાલની ઉર્દુ બાપા નીકળી. મહારાષ્ટ્રમાં કંઈ આવો ફેરફાર થયો નહીં અને ભોક્ષાની બાપા અને ધર્મ મુસલમાની ગળ્યમાં પણ આબાદ થતા અને ખીલતા રહ્યાં. જે અતુકમ પગલાને લીધે દક્ષિણમાં ધીમે ધીમે હિંદુ સત્તાથી મુસલમાની સત્તા ઉધી વળી અને ઉત્તરના દરબાર પર આવી તે બનાવોની આ ગળ્યાએ નોંધ મુકેવી અસિક નહીં જણાય. પ્રથમ તો દક્ષિણના મુસલમાનો વાઘ તરફની સરહદની પેલી તરફના પોતાના મૂળ રહેઠાણથી ધણે છેટે એકલા પડી ગયા હતા, અને જે પ્રમાણે દિલ્હીમાં અફઘાનો, ગીલ્ઝીઓ, તુર્કો, તુસ્મેગો અને મોગલો વારા ફરતી આવતા ગયા અને હર વખતે નવો તુમકો કરીને મુસલમાની સંપ્રદાયો જેવા ને તેવા જગવી રાખ્યાં તે પ્રમાણે દક્ષિણમાં કંઈ બન્યું નહીં. દક્ષિણમાં આ અસરની ખામી હતી અને તુર્કો, ઈરાનીઓ, અને એખીસીનીઅન સાહસિક પુરોણી વખતો વખત નિયમસર જગા પુરાતી નહોતી. ખીજું બ્રાહ્મણી રાખ્યોનો સ્થાપનાર દિલ્હીમાં ગંગુ નામના બ્રાહ્મણનો શુદ્ધામ હતો અને એ શુદ્ધામનું ભાગ્ય ખુલવાનું છે એવું ગંગુએ ભવિષ્ય બાખ્યું હતું. હસન શુદ્ધામ જ્યારે પક્ષીએ પહોંચ્યો ત્યારે મોઠા મનથી તેનો ઉપકાર યાદ લાવીને પોતાના રાજનું નામ “બ્રાહ્મણી” રાજ ખાડ્યું અને પોતાનું નામ હસન ગંગુ બ્રાહ્મણ રાખ્યું. આ કૃત્ય જ હિંદુસ્તાનને નમન કર્યાની નિશાની હતી, અને આને લીધે દખણના અને ઉત્તરના મુસલમાનો વચ્ચે તર્કાવત માલૂમ પડેલો અને તેનું ફળ એ મળ્યું કે ગંગુને દિલ્હીથી તોડાવીને ત્રીજેરીખાનું તેને સોંપવામાં આવ્યું. ત્રીજું આ ગોઠવણને લીધે મહેમુદખાનનો કારબાર અને ત્રીજેરીનો હવાલો આખર સુધી હિંદુઓના હાથમાં રહ્યો. દિલ્હીના બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રીઓના હાથમાં

પ્રથમ અને સાર પછી વખત જતાં તેમની જમ્યાએ દખલનાં આહણો અને પરબુઓ આપ્યા. ૪ યુ' મહેસુલખાતાનો કારનાર દેશીઓના હાથમાં હતો. એટલું જ નહીં પણ વખત જતાં પાછળથી ન્યારે આહણી રાજનાં પાંચ જુદાં જુદાં રાજ્યો થયાં-ગ્રીમપુર, ખીરા, અદમદનગર, જેદર અને ગોવલકોન્ડા-ત્યારે ગામડાંઓ અને મહાયોના મહેસુલી સંબંધી હિસાબો પરદેશી કાન્સી કે ઉર્દુ બાપાને બદલે મુજરાતીમાં રખાતા હતા. ૫ મુ'. ખીજ એક રીતે દખલમાં મુસલમાની રાજ ઉપર હિંદુસ્તાની અસર પહોંચી. હિંદીના બાદશાહ મહમદ તખલખ સામુ' ૧૩૪૭ માં બગવો થયો તે જો કે મુસલમાની ઉમરાવોતું કાવતરું હતું તોપણ તૈયગ અને વિજયનગરના હિંદુ રાજાઓ બગવાખોરો સાથે મળી ગયા તે ખાસ કારણને લીધે તેમાં ફત્તેહ મળી. તૈયગતું હિંદુરાજ સાર પછી આજણી રાજાઓએ ઉર્દુ વાળુ' પણ વિજયનગરતું રાજ લગમગ જે સૈકા સુધી મળ્યું સત્તા તરીકે આશુ રહ્યું અને આખરે પાંચ મુસલમાન રાજકર્તાઓના સંપત્તી ૧૫૬૪ ની સાલમાં ટાક્કીકાટની લડાઈમાં તે જીતાલું. આ હિંદુસત્તા આ પ્રમાણે લડાઈતેમ જ સલાહ બન્ને વખતે મુસલમાનો રાજકર્તાઓની ચડતી પડતી ઉપર ઘણી જ અસર કરતી, અને કોઈ કોઈ પ્રમંગે તો એજ સત્તાનું પ્રાબલ્ય એટલે અંશે હતું કે ગોવલકોન્ડા અને અદમદનગરનાં જોગ્રાઈ ગયેલાં લસ્કરો તેની સામુ ટકી શક્તાં નહીં. ગ્રીમ આહણ રાજાને અદમદનગરના રાજા સાથે કરાર કરવાની ફરજ પાડી અને તેથી નીમેવે રચળે મુદ્દ થઈ રહ્યા પછી હથીઆર વગરના લોકોની અવિચારી કતલ થતી બન્ને બાબતુએ અટકી, અને શરતનો જરા પણ ભંગ કર્યા વગર આ અટકાવ એક સો વરસ સુધી ચાલુ રહ્યો. ૬ હું હિંદુ અને મુસલમાનો જે જુલમને માટે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તેમનું રાજ જાણીતું થયું છે તેવું કશું અહીં બાગે જ જોવામાં આવતું, અને હિંદુ અને પરદેશી લોકોની જીતના પરિણામ તરીકે જે ખિન્નતા તેમને ખીજે ઠેકણે લાગતી તે કદી અહીં આં તેઓ અનુભવતાં નહીં. મુસલમાન લસ્કરો ન્યારે ખોતાના માલિકોથી અસંતોષ પામ્યાં ત્યારે વિજયન-

ગાંની નોકરીમાં દાખલ થયાં અને મરાઠી સીનેદારો અને બાંગીંગે પ્રથમ સહાયકતા તરીકે છૂટથી તેમાં દાખલ થયા અને પાછળથી યુદ્ધમાં ઉતરેના લશ્કરોમાં જ્યાં જ્યાં તેઓ દાખલ થતા ત્યાં ત્યાં સર્વોપરી ભાગ તેઓજ ખજાવતા બીજા બ્રાહ્મણી રાજની બંને મીલેદારોની એક અગત્યક ટૂંકડી હતી ગરુરિનાના આ શિક્ષણને લીધે, દેખરહો, સત્તા અને દોનતનો વધારો થયો એજ સોળમાં સૈકામાં આપણે ધાત્તઓ, ઘોળડીઓ જાહેરો અને નીચાતકરો, મોરેઓ અને સિન્દેઓ, ઘરલેઓ આરે માનેઓ, દશ કે વીસ રાજા મોટેસ્વારોના ઉપની સત્દારો તરીકે અને ભાગ પડતી જગીરોના ભોગવગવાળા જોઈએ છીએ પગેશી બાકુતી સીપાર્ડ ઓ-જેના કે, તુમો, ૧૦ નીઓ, એબીગીનીઓ અને મુગનો—ઉપયોગી થવાને બદલે સામા જોજ ૩૫ થઈ પડના અને ધીમે ધીમે દેશના બારગીરો અને સીનેદારો લશ્કરે મુખ્યરે કીને બરોગાદાર ગણવા લગ્યા ૭ મુ. એજ દિશાએ બીજી એક અમલ પ્રતિષ્ઠા આપી હતી દખ્ખના મુસનમાન રાજકર્તાઓ હિંદુ શ્રીઓને પોતાના જ્ઞાનખાતામાં દાખલ કરતા બ્રાહ્મણી વશનો માનમે ગળ વિજયનગના કુટુંબ સાથે સગપણમાં જોડાયો આરે નવમે મોન્ખડેના રાજની પુત્રીને પરણ્યો. રિજપૂતનો પહેલો નામ મુ ૧૬ અદી ગાલ મુકન્દરાવ નામના બ્રાહ્મણની જાહેનને પરણ્યો અને આ બાઈ તેની પગણી થઈ અને જુમુજ ખાનમના નામથી ઓળખાવા લાગી, અને તેના ડોકરા, મુસકના મણુ પછી, ગાદીએ આન્યા જોદરમાં જરીદ-વશના પહેના રાજકર્તાએ પોતાના ડોકરને સાખાજી મગસા બ્રાહ્મણ રાજ ઓતી નોકરીમાં ખમતી પામેલો ઉમરાવ હતો, તેની ડોકરી સાથે પરણાવ્યો ૮ મુ વટનેના હિંદુઓ થઈ ઉપજતી અસર પણ આ જ પંકિતમાં મૂઢી જોડીએ ખીરાન્માં પાગીના જે વટલેના કુલકરણી બ્રાહ્મણનું કુટુંબ વિજય નગરના રાજાઓની નોકરીમાં દાખલ થયું તેનો દોકરો અહમદનગરનો પહેલો રાજા હતો. માલણીની અટક હૈરવ જદનાઈને આ રાજાઓની ઓળખાણ આપની અટક ‘બેરી’ થઈ અને તેઓએ એવી નિમજ્જવાલીથી પોતાનું

મૂળ યાદ રાખ્યું કે જીરારના રાજકર્તાઓ સાથે લાંબો કળુઓ કરીને પાટી જીત્યું અને કુલકરણી બ્રાહ્મણને કેદ પકડાયલો અને વટલી ગયેલો છોકરો હતો. એ જ પ્રમાણે જરીદવંશના પહેલા બેદર રાજાને તેનું મરેડી લશ્કર એટલું મ્હાતું હતું કે ચારમેં મરાઠાઓ મુસલમાનો ધમા અને તેના ધણા જ વિશ્વાસુ સિપાઈ ધઈ પડ્યા. ૯ મું. આ અસરેનું પ્રાણલ્ય એટલે દરજે હતું કે મુસલમાન રાજાઓ પોતાનું દુરાચરી અને ધર્માંધ ધાતકીપણું દખલમાં જાગવી શકે એ અસંકંપ હતું અને જો કે મારદાડના ધણકા વારંવાર થતા તો પણ એકંદર રીતે આ મુસલમાન રાજાઓ પોતાની હિંદુ રૈયત ઉપર મોટું ઔદાર્ય બતાવતા, અને ધીમે ધીમે દીવાની અને લશ્કરી બંને સત્તા હિંદુઓના હાથમાં આવી. પરિણામ એ થયું કે હિંદુ મંદિરોના નિશાવ અર્થે મુસલમાન રાજાઓ જમીન ધનામમાં આપતા અને હિંદુ વૈદોને ધરિષીતા-લમાં રાખતા અને કેટલેક કેકાણે તો બ્રાહ્મણ ન્યાતોને ઉત્તેજન અર્થે બખ્શિશો આપવામાં આવતી. સોજામા સૈકાની આશરે અધવચમાં ગોવલકોંડામાં મુરારરાય નામનો એક મુખ્ય પ્રધાન હતો અને તે જ પ્રમાણે ગોવલકોંડાના છેલ્લા રાજકર્તાના વખતમાં મદન પરિણત નામનો એક પ્રધાન હતો અને તેણે મુગમોની સામે સિવાજી અને ગોવલકોંડાના રાજાઓની સંસાદ કરાવી. ગોવલકોંડામાં રાજરાયનું કુટુંબ પણ ધણું જ મહત્ત્વવાળું હતું. દેશના બાગોની ઉપજ વસુલ કરવામાં દેશપાણે બ્રાહ્મણો, મરાઠા દેશમુખો અથવા તો દેશાઈઓને નીમવામાં આવતા અને દાહોપન્ત, નરસોડાલે, અને યસુ પરિણ-તનાં નામ, મહેસુલી વ્યવસ્થામાં જે ગદાર મુધારા તેમણે વિજાપુરમાં દાખલ કર્યા, તેને માટે પ્રખ્યાત છે. મુજરાત અને માળવાની કચેરીઓમાં એમની તરીકે અદમદનગરના રાજાઓ બ્રાહ્મણ વધીલોને રાખતા હતા અને પહેલા પુરાનશાહના વખતમાં અદમદનગરમાં પેશવાના એક બ્રાહ્મણ પ્રધાન કમલસે-નના હાથમાં મુખ્ય સત્તા હતી. આશરે તે જ અરસામાં વિજાપુર રાજામાં યસુ પરિણત પણ મુસ્તફૂ થયો હતો. જે બ્રાહ્મણ ભાઈઓ અકત્રા અને મકન્નાને પણ તે જ પ્રમાણે ગોવલકોંડામાં મોટી પડીએ ચલાવવામાં આવ્યા.

હતા, અને તેમની નોકરી એવી તો કમતી ગણવામા આવતી કે મુગય હુમલો કરનારાઓ જ્યારે વિજયપુરના નગરને કબજા ત્યારે તેઓ પણ તેમની મલાહ લેતા ૧૦ મુ' લશ્કરી ખાતામા હિંદુઓનુ ઉપનીપણું, જેમ જેમ વર્ષો વીતતા ગયા તેમ તેમ આગોઆપ વધારે પ્રમગી નીકળ્યુ. બ્રાહ્મણ રાજાઓએ પહેલા મરાઠા મનસુખના તરીકે રાખેના ગમરાજો. ધાજી અને હગનાયકના નામ ફિરસ્તા નામના ઇતિહાસકર્તાઓ નોધેના છે

ખીજા બ્રાહ્મણ રાજાની જમે સીરેદારોની એક લશ્કરી ટુકડી હતી ગોવનકોડા, ખીરગ, અને વિજયનગરના દરગાહમા સોગમા સૈકાની પ્રથમની પચ્ચીમીમા પ્રખ્યાત વાગોજી જગદેવનાવ નાયકે ધણોજ આમગ પડતો ભાગ બજાવ્યો હતો. તે રાજાઓે ગાદીએ બેસાડતો અને ઉકાડી મૂકતો કણ્ઠા ટકમા સધળા નાયકવાડી હિંદુ લશ્કરો તેના તામામા હતા અને માત્ર નામ થી જ નહીં પણ ખીજી બધી રીતે રાજા હતો મત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમા જ પ્રખ્યાત નારાયણાવ જગદેવે વિજયપુરના રાજાઓ પી નોકરી ધણી રીતિ માયે બજારી હતી મુગલોના હુમલા તેણે પાછા દરગાહા અને વિજયપુર આે અકબરનગરની મત્તાના તે અને શાહાજી બોમરો અનુક્રમે મુખ્યસ્થાન રૂપે હતા જે કાવાદાનાને લીધે ૫૦ રાની પત્ની થઈ તેમા ત્રણ ખીજા મરેઠાઓ (૧) પહેલો બ્રાહ્મણ રામોપન્ત, (૨) ખીજો બોસલે મરદા અને (૩) ત્રીજો ધાડશી, એ ત્રણ મોખરે હતા મુત્તાન્તવના હાથ તમે કોકથૂની લડાઈઓમા ચદ્રરાવમોરે આે રાજાસ્થાની ખ્યાતિ થઈ તે જ પ્રમાણે આ મમયમા મહમ્માડના માનેઓ, વાડીના સારન્તો અને ડાફલેઓ અને છેવટે ચોરપડેઓ મોગી સત્તાએ ચદમા શિવાજીનો જન્મ થયો અથવા તો શિવાજીનો બાપ માલોજીને કર્મ કીર્તિ પ્રાપ્ત થઈ તે પહેલા લામો વખત અગાઉ સત્તા અને પ્રતિષ્ઠા સપાદન કરેના આઠ મરેઠી કુટુંબના નામ મી આન્ડડક વણુવે છે તે કુટુંબોમા ધણુ જ બળવાન કુટુંબ ખીરારમા આવેના મીન્દખેડના મધનનુ હતું અને તેમનો સબધ અનાગીને જીતેના દેવગીરી

જમીનો માથે ધા વામા આવતો હતો. લાખોજી જાદા એવો મહત્ત્વવાળો માણસ હતો કે જ્યારે મોગન જાદાશાહોએ દબલુ ઉપર પ્રથમ હતો કેવો ત્યારે તેની મદદ તેમણે માગી હતી. ફાટનના નીચ્છાનકરો પણ તે જ પ્રમાણે પ્રખ્યાત થયા. માનવડીનો ઘાડે ઝુઝારાવ વિજ્ઞાનની મોકરીમા મહાન પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબમાનો હતો. મોરચો, શિરકેઓ અને કોણ, ધા માધાના મહાદેવ અને ગુજરાત અને નીચના માવનના મોહીતેઓ મોટા મદારે હતા, અને તેમાના કેટલાક દશથી વીસ હજાર ચોરસમારો ઉપરી હતા જે ગામ કુટુંબો સત્તરમા સૈમની શરૂઆતમા જન્મે અને નીચ નકરોની સાથે નેગર્મને પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા તેમાનું એ જ બોમતે કુટુંબ હતું. શહાજી મા જાધવોની ડોમરી હતી અને શાહજીની સ્ત્રી નીચ્છાનકરોની ડોમરી હતી તે કુટુંબો મૂળ પુરના માનોજી બોમો હતો અને તેના ડોમરા શાહજીને માથા ઉંચી પાવરી મળી શાહજી ખરેખર ધારે તેને ગાંધીપર લાવનાર હતો અને અદમદનગર ખીજવા જતાયા પડી મોગનોની સાથે અદમદનગરના નીચામશહી રાજાઓ તરફથી તેણે લાકડાં ચાનુ નખી આમરે સત્તરમા સૈમની શરૂઆતમા ઉપર વર્ણવેલી અસરો અને ફેરો લીધે જોવાનકાન, વિજાપુર, નગર અને જે રતા નામના મુમત્તાનો રા / સી, ખર પુલો તો, દીવાની અને લક્ષ્મી અને ખાતાઓમા મા ૧૫ ૧૫૦ગી પડે. ગરેરી લડાયેઓના તામાના હતા, અને ધાની પાસે ટેકરીઆગા પ્રિના અને તેની આમપાસનો મુનક જે મગદા જાગી દારો આ મુમત્તાન રા ૧ ઓના નામનાજ તામેજા હતા, તેમના હાથમા હતા પ્રજાડી. મનવનનાની આ ધીમી રીત સનાદચાતિથી દબન થતી હતી ત્યારે નર્મત ઓ તાપી નદીની દક્ષિણ સુધી ફીથી મુસનમાન મત્તા ફેનાવવાનો અકમળી ઓરગ એમ સધીના દિલ્હીના ખાદશાહોના પ્રયત્નોની નવી ધમ્મીએ દેવો ચોડાવ્યો જે તેમા ફતેહ મળી હોત તો જે જીજ ત્રણસે વર્ગા દિવ્યોએ પડેતી જીત પડી પોતાની સ્વતંત્રતા પાડી સ્થાપિત કરી હતી તેટલી મુનસરી એ દેશ પછત પડન આ નવોતાપ ઘણો વધારે વિકાસ હતો, મણકે દિલ્હી સતતવતના

સરળાસાધનો વડે તેો ટેકો મળ્યો હતો આ બવદખણના મુસનમાન નાજકતા-
 ઓને તેમજ તેમના મતલબ ઉપર વિશેષ એક સખી રતે ઉચ્ચ લાગ્યો મરેઠા
 ઓખા નોખાપણના વળણને લીધે પુર મેલનમા મોગનોતી મામે થવાને
 તેઓ અચક્ત થયા અને આવી હકીકતો લીધે મરેઠી લશ્કરની લાક્ષણિક
 કુનેક પ્રમાણે સર્વ વખતે સત્તાકુકડીના નિયમ વગ ના યુદ્ધની જે રીત તે
 ઓએ પકડી હતી તે આ વખતે અનિર્વાય હતી મુમનમાની કુમનાનો પહેરો
 આચકા તેમજે ખમ્યો આ વડારી દીધો આ ઉલ્લાસ નણસે વ મ દરમ્યાન
 દેશ પોનાનુ પ્રથમનું કૌવત ટપવી ખવાને સારી રીતે શક્તિમાન છે એમ
 સાગિત થયુ ગિકાગ દાનમા આવે ત્યા સુધી ચોબનાની અને મોજશોખ
 વડે મુમનમાન રાજકર્તાઓ શક્તિહીન થઈ જતા દેવાની જૂની પદ્ધતિથી
 ધાત્રેલી મતલબ પાર પડત નહી નવી ધારતીમા નવી કાગઓ ની જરૂર
 હતી અને બધી કાગઓ ઉપાત વિગ જુઓ સાર્થ ની સામાય લાગણી
 અને ભાર્મિક જુરમામાથી જન્મ પામેલો મામાન્ય દેશભિમાન-એ જરૂરના
 હતા રામાન્ય હેતુથી સચેતન થાને આ દેશ પ્રત્યે સામાય બાતિથી
 ખરિદ બનીને મરેઠા સરદારોની નીખા સર્વેની સત્તા એક સખી મ
 વમા ને સર્વ જુ પાંચુ દર્શ શિવાજીનો મદાનુ શુદ્ધ એહતો તેજે આ
 બવ પાંખી દ્યો, નોખાપણનુ વનણ દબાણમા રાખ્યુ, સામાય લશ્કરોને
 સામાન્ય ધર્મને નમે એમ્હા કયા આ આ પ્રમાણે તે જમાનાને અનુસરતી
 શક્તિ પોતાનામા છે એમ તેજે બતાવી આપ્યુ એજુજ નર્મ પણ મરે-
 ઠાઓ એમજ બની પ્રવ્રત થાય આ તેમનુ ચેતન ઉજ્જ્વલ્ય તેજે ખરે
 ખય ન તેજે હતો તે પણ બતાવી આપ્યુ, અને આ બબતની મોટામા
 મેટી અગતતા હતી અને તે મોટામા મોટો હેતુ હતો તેજે મરેઠી સત્તા
 ઉત્પન્ન થી નહી એ મતા ને આખા મુનમા નાના નાના રથમે
 વીખાયલી હતી તોપણ કયા ની ઉત્પન્ન થયેની હતી સામાન્ય ધાત્રી સામે
 તેનુ વનણ કરીને વધારે ઉચ્ચ હેતુ માટે તેને જોડી દેવાનો તેજે પ્રયત્ન
 કર્યો આ તેનો મુખ્ય શુચુ અને દેશ પ્રત્યે તેની મુખ્ય સેવા હતી અને તેનુ

નામ મરેડાઓએ આભા સાથે યાદ તખ્તું જોઈ એ. લોકો તેને પોતાનો ઈશ્વર પ્રત્યેકિત સરદાર માનતા તે કંઈ ફાકટ નહોતું. તેને પોતાને ઈશ્વરપ્રેરણા થતી અને તે માત્ર એક જ પેઢીમાં નહીં પણ તેના પછી પેઢી દર પેઢીમાં પોતાની આસપાસનાઓમાં તેને હાખલ કરી અને આખરે એકદમ મોટે મોટે સ્થળે અથવા તો ભરતખંડના સઘળા ભાગોમાં જ્યાં જ્યાં મરેડાઓએ હાથ પૂરી કરી હતી ત્યાં ત્યાં દેશમાં હિંદુ સત્તા પાછી સ્થાપન કરવાને ત્રિચાર થયો. આ પ્રમાણે કંઈક કુદરતની મદદથી, કંઈક દેશના અસલ ઇતિહાસ ઉપરથી, કંઈક ધર્મની જાગૃતીથી પણ મુખ્યત્વે કરીને ત્રણસે વર્ષ સુધી મુમલમાની રાજમાં હથીઆર વાપરનાની જે લાંગા વખત સુધી કવાયત મળી હતી તેથી જમીન ખેડાઈને તૈયાર થઈ.

મકરણ ૩ બું.

ખી કેવી રીતે વવાયું.

હજુમાં સત્તરમી મદીની પહેલી પચીસીમાં માણસોના મનમાં અગે-ક્ષા અને ઉત્સુકતાએ ધર દર્શું હતું, અને જ્યાં પ્રકરણમાં વર્ણુઆ પ્રમાણે ત્રણ મૈત્ર સુધી જે જમીન ખેડાઈને તૈયાર થઈ હતી તેમાં ખી વવાયું હતું. મગદા એકસંધી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી જ્યારે શિવનેરમાં જન્મ્યો ત્યારે મગદારી સ્થિતિનાં લક્ષણ કેવી રીતનાં હતાં તેનું વર્ણુન ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારી શકાય. નિઝ મઘાલી વંશનું અલ્પમદનગરનું રાજ્ય ના-અદ મધું હતું. સન ૧૫૯૬ માં આંદખીખીએ શહેરના રક્ષણ અર્થે મહા ગયા લડી પોતાની નાખના કરી અને મોગતોને પોતાનું લરકર પાડું

સપ્તર્ણસાધનો વડે તેને ટેકો મળ્યો હતો. આ બધા દબાણના મુસલમાન ગજકર્તાઓને તેમજ તેમના મરાઠા ઉમંગોને એક સરખી રીતે ઉગ્ર લાગ્યો. મરેઠાઓમાં નોખાપણના વળણને લીધે ખુશા મેદાનમાં મોખતોની સામે ધવાને તેઓ અશક્ત થયા અને આવી હડીકતને લીધે મરેઠી લશ્કરની લાક્ષણિક કુનેદ પ્રમાણે સ્વાર્થ વખતે સંતાકુકડીના નિયમ વગરના યુદ્ધની જે રીત તેઓએ પકડી હતી તે આ વખતે અનિવાર્ય હતી. મુસલમાની હુમલાનો પહેલો આંચકો તેમણે ખમ્યો અને વટારી દીધો અને હેરાનાં ત્રણમે વરસ ઠરમ્યાન દેશ પોતાનું પ્રથમનું કૌવલ ટકાવી ગમવાને સારી રીતે શક્તિમાન છે એમ સાબિત થયું. શિકાર દાવમાં આવે ત્યાં સુધી ચોખવાની અને મોજશોખ વડે મુમલમાન રાજકર્તાઓને શક્તિદીન થઈ જવા દેવાની જૂની પદ્ધતિથી ધારેલી મતલબ પાર પડત નહીં. નવી ધારતીમાં નરી કળાઓની જરૂર હતી અને બધી કળાઓ ઉપરાંત નવો જુસ્સો, સ્વાર્થની સામાન્ય જાગૃત્તી અને ધાર્મિક જુસ્સામાંથી જન્મ પામેલો સામાન્ય દેશભિમાન-એ જરૂરનાં હતાં. સામાન્ય હેતુથી સચેતન થઈને અને દેશ પ્રત્યે આગાન્ય બંધિત થઈ પવિત્ર બનીને મરેઠા સરદારોની વીખરાઈ ગયેલી સત્તાને એક સપી મંડ-વળમાં જોડાઈ જવું પડ્યું હતું. સિવાઈનો મદાન ગુણ એ હતો કે તેણે આ બધા પારખી કાઢ્યો, નોખાપણનું વળણ દબાણમાં રાખ્યું, સામાન્ય લશ્કરોને સામાન્ય ધર્મને નામે એકઠાં કર્યાં, અને આ પ્રમાણે તે જમાનાને અનુસરતી શક્તિ પાતાનામાં છે એમ તેણે બતાવી આપ્યું. એટલું જ નહીં પણ મરેઠાઓ એકત્ર બની પ્રવૃત્ત થાય અને તેમનું ચેતન્ય ઉદ્દેશ્ય તેનો ખરો ખ્યાલ તેને હતો તે પણ બતાવી આપ્યું. અને આ બબતની મોટામાં મોટી અગત્યતા હતી અને તે મોટામાં મોટો હેતુ હતો. તેણે મરેઠી સત્તા ઉત્પન્ન કરી નહીં. એ સત્તા જો કે આખા મુલકમાં નાનાં નાનાં સ્થળે વીખરાયેલી હતી તોપણ ક્યારની ઉત્પન્ન થયેલી હતી સામાન્ય ધાર્મી સામે તેનું વળણ કરીને વધારે ઉંચા હેતુ માટે તેને જોડી દેવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. આ તેનો મુખ્ય ગુણ અને દેશ પ્રત્યે તેની મુખ્ય સેવા હતી અને તેનું

નામ મરેડાઓએ આજાર સાથે યાદ રાખવું જોઈએ. લોકો તેને પોતાનો ઈશ્વર પ્રભોધિત સરદાર માનતા તે કંઈ ફેકટ નહોતું. તેને પોતાને ઈશ્વરપ્રેરણા થતી અને તે માત્ર એક જ પેઢીમાં નહીં પણ તેના પછી પેઢી દર પેઢીમાં પોતાની આસપાસનાઓમાં તેજો ફાખવ કરી અને આખરે એકદમ મોટે મોટે સ્થળે અથવા તો જરૂર પડના સથળો બાગોમાં જ્યાં જ્યાં મરેડાઓએ છાવણી કરી હતી ત્યાં ત્યાં દેશમાં ફિંદુ સત્તા પાછી સ્થાપન કરવાને વિચાર થયો. આ પ્રમાણે કંઈક કુદરતની મદદથી, કંઈક દેશના આસપાસ ઇતિહાસ ઉપરથી, કંઈક ધર્મની જાગૃતીથી પણ મુખ્યત્વે કરીને ત્રણસે વર્ષ સુધી મુસલમાની રાજમાં હયાતીનાર વાપરનાની જે કાંચા વખત સુધી કવાયત મળી હતી તેથી જમીન ખેડાઈને તૈયાર થઈ.

પ્રકરણ ૩ હતું.

બી કેવી રીતે વવાયું.

૬૫૯માં સત્તરમી સદીની પહેલી પચીસીમાં માણસોના મનમાં અપેક્ષા અને ઉત્સુકતાએ ધર ક્યું હતું, અને ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ત્રણ શેકા સુધી જે જમીન ખેડાઈને તૈયાર થઈ હતી તેમાં બી વવાયું હતું. મરાઠા એકસપી રાજ્યનો સ્થાપનાર શિવાજી જ્યારે શિવનેરમાં જન્મ્યો ત્યારે રાજદારી રીતિનાં લક્ષણ કેવી રીતનાં હતાં તેનું વર્ણન ઉપયોગી થઈ પડે એમ ધારી શકાય. નિઝમશાહી વંશનું અદમદનગરનું રાજ્ય નાનું હતું. રાજ ૧૫૮૬ માં ચાંદબીબીએ શહેરના રક્ષણ અર્થે મદા બહાદુરીથી લડી પોતાની નામના કરી અને મોગલોને પોતાનું લશ્કર પાછું

લઈ જતુ પડ્યું હતુ પણ થોડા જ વખતમા માહોમાહેના બખેડાઓએ ફરી પ્રાબલ્ય પકડ્યું અને તેથી ૧૫૯૪ મા ચાદખીમીનુ ખૂન થયું અને મુગલાઓ કિ'યો છતી લીધો અને પાદશાહને કદા તરીકે ધુરહાનપુર લઈ જવામા આવ્યો. પરંતુ એ વચના અનુયાયીઓ લડાઈ કર્યા નિના તામે થયા નહોતા. સત્તાનુ ધ્યાનક દક્ષિણે પ્રથમ પર્દા તન્દ અને પછી જુનાગ ખસેડવામા આવ્યું, અને જૂના નિજમશાહી ઓવાદમાથી ઉતરેલા દોઈ શખ્સને ગાદી ઉપર બેસાડવામા આવ્યો હતો અને તેને નામે મનેઝબ રાજ્ય સ્થાપતો હતો તેણે દખણના લશ્કરોની મરદાની લઈ અહમદનગર લીધુ અને વીસ વગમ સંધી મોગલો તથા તેના સકાયદારી વિગ્તપુગના આદિનશાહી રાજાઓને તેણે હકામ્યા.

મનેઝબરે મોગલોની જોડે જે દીર્ઘ તથા દારૂળ યુદ્ધ ચલાયુ તેમા શિવાજીને બાપ શાહજી, ફટનના ગિમ્નાવક નાયકો અને મહાન્ લામોજી જાદનરાઓ અહમદનગરના નાજાઓની સહમા લડ્યા, અને ઇ. સ. ૧૬૨૦ મા પરાજય પામ્યા, પરંતુ મગદા સિપાઈઓ અને ગન્દારો એપ્પણે લડ્યા હતા જાદવરાઓ મોગલોની પક્ષમા ગયો અને તેમને સન ૧૬૨૧ મા તેને જે હજાર પાયદળ તથા પદર લગત સગોની સ દારી આપી આથી થયું એમ કે જે નના મોઝકર્તાને મનેઝબરે વીસ વર્ષ ઉપર આપ્યો હતો તેને શરૂ કરવાની તેને ફરજ પડી આ મોટો ફટકો લાખા પછી પચુ તેણે ફીધી પોતાનું લશ્કર એકઠું કરું, પણ ૧૬૨૬ મા તેનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી જે એક જ નવ દેશનુ સામા મવાનું માગર્થ્ય જમાવી તેમને જય સાથે દોગી શકે તેવો હતો તે દૂર થયો. શાહજી બોમ્બેએ પણ એક વખત આશા રહિત નિજમશાહી નાજાકર્તાની જોડેનો સમઘ તોડ્યો હતો અને તેને મોગલ શહેનશાહ તરફથી ૫૦૦૦ સ્વારોની સગની મળી હતી સન ૧૬૩૧ માં નિજમને તેના પ્રધાન મનેઝબગના દીકરાએ માની નાખ્યો હતો જે વખતે માગલો આશા ગઢિત જણાવો હતો તેને અગ્રીને વખતે

શાહાજી ભોંસલે પોતાના જૂના માલિકોને મદદ કરવા ફરીથી આવી લાગ્યો, અને નિઝામશાહી ગાદી ઉપર એક વારસના નામની આજુ ફેરવી. તેણે પોતાની સત્તા કોઠણ ઉપર અને નીચ નદીથી લઇને આદેરની ટેકરીઓ સુધીના દેશ ઉપર સ્થાપિત કરી. શાહાજીને ઠેઠેર ખમેડવા માટે મોગલ શહે-નશાહને ૧૬૦૦ માણસનું લશ્કર મોકલવું પડ્યું. આ ઝગડો ચાર વરસ સુધી (૧૬૩૨ થી ૧૬૩૬ સુધી) ચાલ્યો; પણ શાહજહાનનું લશ્કર એ-ટલું તો જગફું હતું કે અંતે શાહજીને શરણે થવું પડ્યું. શહેનશાહની રાજ લઈ સન ૧૬૩૭ માં તે વિજયપુરના રાજ્યોની નોકરીમાં જોડાયો. આવી રીતે છતાયજા અહમદનગરના રાષ્ટ્રોમાંથી ઔરંગઝેબને નવો સુખો ખચ્યો અને તેમાં નાશિક તથા ખાનદેશના કેટલાક ભાગ—ગિરારના આખા પ્રાંતનો અને તેની સાથે ઉત્તર કોઠણના એક ભાગનો સમાવેશ થયો. ખા-હીના રાષ્ટ્રો અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ભીમા તથા નિગ વચ્ચેનો પ્રદેશ વિજયપુરના રાજ્યોને ફાળે આવ્યો. મોગલો હવે વિજયપુરના જે આદિવાસી રાજ્યકર્તાઓએ નેમને અહમદનગરનો નાશ કરવામાં મદદગાર થયા હતા તેમની સામે લડવાને સજ્જ થયા. એ જે સરકારે વચ્ચે પડેલું યથાવિધ તહનામું સન ૧૬૦૧ માં થયું હતું, અને મિત્રતાની ગાંઠ લગ્નસંબંધથી મજબુત થઈ હતી; પણ એ તો માત્ર તાત્કાલિક નડતરે હતી. વિજયપુરનો સૌથી ખજવાન રાજા હમ્મદિય અદીલશાહ સન ૧૨૬૧ માં મરણ પામ્યો અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર મહમ્મદ અદિલશાહને ગોમતના લશ્કર સામે પોતાના શહેરનો ખયાલ કરવો પડ્યો હતો, અને ફરી ૧૬૩૬ માં પણ મોગલોની જોડે સલાહ કરવાની તેને જરૂર પડી હતી. દિલ્હીના શહેનશાહને ખંડણીદાખત વીસ લાખ રૂપિયા આપવા અને નિજામશાહી રાજ્યોના આશાહીન દિનને હજી સુધી વજાગી રહેનાર શાહાજીને શરણે કરવાનું તેણે કજ્જ કર્યું. શાહાજી થોડા વખતપછી ખીજાપુરની નોકરીમાં દાખલ થયો અને તેને કહ્લાટક મોકલવામાં આવ્યો ત્યાં તેણે છત મેજવી, પોતાના એક પુત્ર માટે કાવેરીની ખીણમાં એક રાજ્ય ઉભું કર્યું. ગિરાર અને બેરની

સુસવમાની જાગીરો ઝિજ્ઞાસુ ધર્મ ગર્હ હતી અને તેના તાંત્રે બીજાપુર તથા અહમદનગરના રાજ્યોમાં સામિલ થયા હતા. માત્ર ગોવર્ધનરાય ત્ર્યંબક રથુ હતું તે પણ આ વખતે શાહજહાને ખડણી આપવાનું કમનર્થી બચવા પામ્યું હતું. મોગલોએ તેના ઉપર એટલી બારે ખડણી નાખી કે તે રાજ્યકર્તા આપવાને તૈયન અશક્ત હતો છતાં નહૂટકે તેને આધિન થવું પડ્યું હતું. કેમકે શહજહાના દીકરા ઔરંગઝેમે તેની રાજધાની દેવગામ, છાપો મારી લઈ લીધી હતી અને પોતે ગોવર્ધનરાયના કિશનમાં સપાઈ ગયો હતો.

વળી પોર્ટુગીઝ સરકાર કે જે સોનમી સદીમાં મહા બગિચા હતી તે આ વખતે થાકીને શક્તિહીન ધર્મ ગર્હ હતી, અને કાકણકાકાના બંદરો ઉપર જેમતેમ પોતાનું રક્ષણ કરી રહી હતી, અને બીજી ગમ અંગ્રેજી વંપનીએ મુરતમાં તાજી કોળી દોડેલી હતી પણ તે રાજ્યદારી અગત્યતા રહિત હતી.

જે સમયમાં ગિરાજીજીજીઓ અને બાધ્યાવસ્થામાં હતો તે સમયમાં સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ પાંતો નજીવીય મામલો એવી રીતનો હતો કે દક્ષિણમાં મોગલોનો પગપમારો વધ્યોજ નતો હતો. કાચનથી માંડીને બગાડાના ઉપસાગ મૂંઝી અને કામૂતથી દક્ષિણના મધ્યભાગ સુધી જે શહેનશાહે પોતાની આટલી વિમ્તીલું નજીવ મેળવ્યું હતું તે આટલી ધસી આવતા એક પ્રચલ લશ્કરની મામે ટકાવી રાખવાને દખલના રાજકર્તાઓ અશક્ત હતા. અનાજહીન ૧૨૧૦ માં જે સ્થિતિમાં ચદાઈ લાગ્યો હતો તેજ સ્થિતિમાં ત્રણમે વર્ષ પછી એના નેગથી આ ધસારો થયો કે સામા બગથી તેને વાળવાનું અમાધ્ય જણાયું દેરાની ઉપર જે બચકર તોફાન પ્રમરી નહું હતું તેને હિંદુઓ વશ થઈ ગયા હતા પંતુ પરદેલી અધિધાન તથા તુર્કી માનિ મની તાબેદારી કરવાની સખત કસોડી ઉપર મુકાયલા હોવાથી તેઓ ડહાપણ શીખ્યા હતા વિદેશી વિજયની બારીક અણી તેમને પહેલે નહીં એટલે

તકાવતે રાખવાને તેઓ શક્તિમાન થયા હતા, અને પરદેશીઓના વિકાગ-
પણુને નરમ કરી નાંખવામાં તેઓ ફત્તેહમંદ થયા હતા. તેઓની દેશી બાપા
ક્યેરી દરબારની બાપા તરીકે સ્થપાઈ હતી.

દેશની મહેસુલનો વહિવટ તમામ તેના હાથમાં હતો. તેમના હસ્કરી
સરદારોએ રણક્ષેત્ર તેમજ મંત્રીસભામાં વિખ્યાતિ મેળવી હતી. મુગરા-
ઓ અને શાહુ ભોંસલે સ્તંભરૂપ જેવા થઈ પડ્યા હતા. મહન પાંડિત
ગોલકોંડામાં સત્તા ધરાવતો હતો. પશ્ચિમઘાટ અને ટેકરીવાળા કિલ્લાઓ
તેમજ માવસો તેમના પોતાના મોટા અમીરોના જ હાથમાં હતા. કુખ્જા
નદીથી વારના નદીના મૂળ સુધીનો ધાટમાથાનો પ્રદેશ ચંદારાઓ મોરેના
હબજમાં હતો. દક્ષિણ કોક્ષ સાવતોના હવાલામાં હતો. ફજદનમાં નિમ્બાલ-
કરો સનાધીશો હતા અને રાજ્યો અને મોરેઓ પૂર્વ તરફના સતારામાં
પ્રખ્યાત હતા. પુનાના માવસો ભોંસલેના હસ્તકમાં હતા અને તેમની જગી-
રા પૂર્વમાં છેક પ્યારામતિ તથા ઈંદાપુર સુધી ફેલાયેલી હતી. એવી જ રીતે
ધોડપડેઓ, ધાડગેઓ, મહાડીકો, મોલ્લિતો, અને મામુલકરો મોટા અધિક્ષ-
નાના તેમ જ પાયદળના સરદાર હતા. ગોલકોંડા, ખીખપુર અને અહમદનગરના
હસ્કરી માણસોનાં મુખ્ય ભાગ જે મહારાઓએ ઉત્તર તરફના મહાન
શત્રુધરોની સામે પોતાનું બળ અજમાયું હતું તેમનો બનેરો હતો અને
તેઓ વિશ્વાસને પાત્ર પણ હતા કેટલે દરજે તેમનું સામર્થ્ય તેમજ અ-
સામર્થ્ય હતું તે તેઓ પિછાણી ચૂક્યા હતા. આવી રીતના સંબંધ હો-
વાથી જ્યારે મોગલોની નવી ચંદાઈ દેશને બમ પમાડતી હતી ત્યારે ત્રણ
સેકા પડેલાં તેમના વડિલોને જે વિચાર સૂચ્યા નહોતા તેવા નવા વિચારો
ઘણાઓના મનમાં ઉદ્ભવે એ સ્વાભાવિક હતું. એ ત્રણ સેકામાં તેમના ઉ-
પર જે ત્રાસ વર્ત્યો હતો તેનું સ્મરણ ટી રહેલું હતું તેથી વાગળી રીતે
તેમણે ધાર્યું કે વિજયી મુસલમાનોને તેમનું સૂચ્યું કરવા દઈશું તો તેઓ
પોતાના ધર્મના જનુનવડે લોકોની ફરી તેવી દશ થાય એ વદન અંબવિત હતું.

વળી એ નણુ ગૈરએ મા હિંદુઓનો ધાર્મિક જીવનસૌ કરી પ્રગટ થઈ રહ્યા હતાં એને જોઈને મરાઠાઓ ઈ. સ. ૧૮૪૬ નો એક હિંદુ હસ્તપ્રત દર્શન વિનયીએ લેખે અને તેમાં એક ભવિષ્યવાણી છે તે વિશે પોતાના મહેસુ પ્રતિદાસમાં તે જણે છે કે ભવિષ્યવાણીએ કહ્યું અને સદૃશ્ય ॥ ત્યજ સબધી તેમજ દેશના અમીરોએ જે માનવંગ મદન કર્યું તે સબધી વર્ધન આપી છેવડે તેજો એની આવા ખત ત્રી છે કે છુટકાનો સમય આવે તે આનો, અને કુમારિકાઓ આનંદના ગીત ગાયે, અને અકાશ પુષ્પાદિ દર્શને આ ભવિષ્યવાણી જે વખતે દર્શણ મહાનાટ્યમાં લખાઈ તે વખતે સિવાજીના નામ પુનામાં તેની જગીની બહાર પ્રસિદ્ધિમાં આશ્ચર્ય નહોતું, છતાં મેં વિનયીમાં ખાતરી થઈ છે કે એ છુટકારો રાજા સિવાજીને હાથે યોગ વર્ષ ૧૬૫૭ થયે એમ માન્ય રીતે ભોલ માનતા હતા.

મુત્તનમાન તવારીખ લખનારાએ સિવાજીને ‘ગનીમ’ એટલે કે લૂટારો કહી લીધો છે સારે અક્ષરી પુરાણોની રીતે દેશી ‘અખર’ લખનારાઓ પૃથ્વી ગાવરપે આગમ તથા બધું મદદ માગતી હોય અને આકાશ વાણી એમ થતી હોય કે મુક્તિને માટે પરમેશ્વર નવો અવતાર ધારણ કરશે એવી નેતનું ચિત્ર આપે છે. વળી કેટલાક તો એ જ કથા સિવાજીની વંશાવળી ઉપજારી કાઢે છે કે તે તો હિંદુસ્તાનના નામની આસાદનો છે સિવાજી જેમ ગુરુ નહોતો તેમ જ તે ધર્મનો અવતાર કે નણીનયો નહોતો તે શાહજી અને જીજ્ઞાસો દીકરો હતો તેથી જોયા ખાનદાનનો હતો એટલું જ કહી શકાય છે કેમકે તેની મા લાખોજી બાદશાહીની પુત્રી હતી વળી તે જોયાડગની બેઠે સબધ ધરાવતો હતો, કાલુ કે તેની સ્ત્રી પ્રખ્યાત બાદશાહીના નામક નિબાળગની દીકરી હતી જીવન સિવાજીને કઈ નોખ કે વૃત્તાંત કીર્તિ આપી શકે તેના કમતા આવા માખાપ ધરાવવા તેમાં વધારે કીર્તિ

૧. અખર મરાઠી શબ્દ છે, એનો અર્થ નોખ અથવા કાલક્રમક્રમવાદ

રહેલી જે. જે જ્ઞાનામાં તે રહેતો હતો અને જે વ્યતિમાં તેણે જન્મ લીધો હતો તેની ઉત્કૃષ્ટ આચાર્યો તેનામાં હની અને તે વાતથી તે સારી પેઠે જાણીતો હતો એ એનું મોટું જાન હતું. આવા પુરુષો સંજોગ કે ગોચ્ય મમય વિના જન્મ લેતા નથી, તેમજ જે દેશમાં લોકો તેની યુગ પિણણી તેની યજ્ઞે રહી નહીં શકે, તે દેશમાં પેલ યતા નથી.

જે જુરસાથી લોકો પ્રેરિત થઈ આશાવંત થયા હતા તે કાંઈ દુનિયાના ડહાપણનું કાંઈ ગણગીનું પરિણામ નહોતું. આ ડહાપણ તો તેના આગે જે સિદ્ધકર્તા હવામાં તેની કેળવણી મોંપી હતી તેનામાં હતું. તેનું કશું જ્ઞાન તરફ લાગેલું હતું પણ તેના હવામાં સોંપાયેલા આ જ્ઞાનીઆનું દિવ્ય તો ભગ્ય ભરિષ્ઠની આશાઓથી ઉભરાઈ જતું હતું. તેના પિતા શાહજી તથા દાદા જાહવારોમાં પણ એ ડહાપણ જોવામાં આવતું હતું. તેઓ વારંવાર જેતાના ભાવિક જાહસતા હતા. અસ્ત પામતા સૂર્યને તથા તેઓ સદા હૃદય પામતા સૂર્યની પૂજા કરતા હતા. આ કરતાં વધારે ઉચ્ચ મજાદી ઉપર ચઢવા જેટલો આત્મવિશ્વાસ તેમનામાં નહોતો. શિવાજીની આધ્યાત્મચિંતાનાં લક્ષણ વૃત્તાંતો ઉપરથી આ બાબત તો નહીં ધાય છે કે તે રામાયણ તથા મહાભારતના વીરરસ કાઓના અવલુમાં નિમગ્ન થઈ જતો હતો. સાંજગવાની એને એવી લેલ લાગી હતી કે પ્રખ્યાતી પામેલા બોધકો જ્યારે આવતા લાગે કેટલાક માણસ મૂંઝી ચાલીને તે કયા કે કાન્ય તેમના મુખથી અવલુ કરવાને જતો. શિવાજીનું મન ધાર્મિક વક્તવ્ય ઉપર વક્તવ્ય હતું અને તેની બિજા બિજા પ્રકારની કસ્ટોર્સમાં તે સદા એ જ ધોરણ ઉપર ચાલતો હતો. તેના હાલે સિદ્ધકર્તા તથા નજીકનો સગો જે જે બાળતો સકલ ધારી શીખવતો તેના કરતાં તે આગળ પગલું દિશ્મત અને વિશ્વાસથી ભરતો; તોપણ આ ધાર્મિક મૂળનું પરિણામ હતું. શિવાજી મનમાં એમ સમજતો કે અચુક કામ જાળવવા હું સર્વિત્ત થયેલો છું અને તેટલા માટે સ્વાર્થ અને મારી પોતાની ઉન્નતિનો વિચાર

આડે આવવો ન જોઈએ. આવી લાગણી ધાર્મિકજનુન વિના ઉદભવતી નથી. અલ્પબલ પ્રારંભમાં પોતાના ઉત્સાહનું બળ કેટલું હતું તે પૂર્ણ રીતે તે સમજી શક્યો નહોતો તેના પ્રથમનાં પરાક્રમોમાં કેટલાક વાંકા ચુકાં કાર્યો તેને હાથે થવા પામ્યાં હતા, પણ પોતાને જે મહાન કાર્ય બાળવવાનું હતું તેનું ભાન દહાડે દહાડે તેનામાં વૃદ્ધિએ પામ્યું. એવું નોંધનામાં આવ્યું છે કે ત્રણ જાણુવા જોગ પ્રસંગે તેનો વિચાર એવો થયો હતો કે સંસારનો ત્યાગ કરવો, અને પોતાની તમામ મિલકત જમીર આપી દેવી. બહુ મહેનતપૂર્વક તેના શિક્ષકો તથા કારભારીઓએ તેના જીવનના કર્તવ્ય વિષે સમજાવી તેને તેમ કરતા ખાજ્યો. તેની તમામ કારકિર્દીમાં જ્યારે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવતો કે જુદા ભરેલું પગલું ભરવાથી તેની સર્વ આશાઓ મૂળધાણી ધર્મ જન્ય ત્યારે ત્યારે તે પ્રાર્થનામાં તાક્લીન થઈ જતો અને તે એટલે અશુભ કે પોતે બેમાનીમાં આવી જતો; અને આવી હાલતમાં સ્વદાના ઉચ્ચતર શક્તિ વરદથી કંઈ ધ્વનિદર્શક મંચાની વાટ જોતો. આવી રિથિનિર્મા ને જે કાંઈ ઉચ્ચારતો તે ઉત્તર તેના કારભારીઓ લખી લેતા. આ વાણી ઔરંગઝેબની જોડે સંધી કરવી ગઈ દિંહી જવું, અને દુશ્મનના કેદી થઈ રહેતું અથવા એકલે હાથે અફઝલખાનની જોડે પ્રાણધાતક યુદ્ધમાં ઉતરવું એવું જે કાંઈ સૂચવતી તે પ્રમાણે તે અમલ કરતો. આ સ્વાભાવિક અને ધાર્મિક તન્મયતાની વાતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તેની હિલચાલો માત્ર ઊંડી ગંજનીતિ કિંવા રાજ્યસોબમાથી જન્મ પામી નહોતી ઉક્ત ગ્રેસ્લા સાધારણ અથવા બરાબર કહીએ તો અસાધારણ જનસ્વભાવના ઉચ્ચતર અંશમાથી વિદ્યમ પામી હતી.

હિંદના ઇતિહાસના નિદેશી લખનાગઓ શિવાજીના અગ્નિનું આ ખાસ લક્ષણ સમજી શક્યા નથી. તેના સાહસિકપણા તથા શૌર્યના કરતાં આ લક્ષણ વડે તે વધારે યોગ્ય રીતે તે પોતાના જમાનાનો નમુના રૂપ પુરૂષ ગણાતો હતો. આ દેશના જનમમૂલ ઉપર અમર પહોંચાડી તેમને પ્રવૃત્તિમાં લાવવા અર્થે તેમના ધર્મની સ્મૃતિ કગવવા ઉપરાંત પીઞ્ઞ બળવાન

સાધન કાંઈ નથી. દેવના ત્રણ સૈકામાં આખા હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાન લશ્કરી માણસો જોડે સમાગમ થવાથી નવો રંગ જન્મ્યો હતો, અને તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હતો. આગાત અને પ્રત્યાગાત પણ થયો હતો. ગમાનુજ અને રામાનંદના અનુયાયીઓમાં તથા બીજા ધર્મના મુધા-રક્ષાએ વેળાવ પથને ઉત્તરિએ પહોંચાડી લોકોને બાન કરામ્બુ' હતું કે મોક્ષને માટે જાણને આશાવંત થવાનું છે અને પરમેશ્વરના ન્યાયા-મન આગળ હિંમત કે નીચ કુળ વચ્ચે કાંઈ પણ અંતર ગણાતો નથી. આ શિક્ષણ પૂર્વ અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રસિદ્ધ થયલું. રામાનંદ, કબીર, રામદાસ, રાહીદાસ, સુદાસ, નાનક તથા ચૈતન્યના સંપ્રદાયમાં મોખરે જણાઈ આવે છે. આ બિવિધ્યવેતાઓમાંથી કેટલાકના મન ઉપર મુસલમાનોના એકેશ્વરી મતની મજબુતીથી જાપ પડેલી સ્પષ્ટ દેખાય છે. હિન્દુ મૂર્તિના અવતાર દર્શાવેના બકનો પોતાના ઈશ્વરને મુસલમાન પ્રકારનું રૂપક વર્ણવવાર આપતા હતા. મહારાષ્ટ્રવાસીઓના મન ઉપર આ અસર વધારે પ્રબળપણે જણાતી હતી; કેમકે ત્યાંના ઉપદેશકો, બ્રાહ્મણો તેમજ અવર શાંતિના લોકોને એમ સમજાવતા કે રામ તથા રાહીમ એકજ છે. જાતિભેદ તથા ક્રિયા કર્મોડના બાધનમાંથી તમે મુક્ત થાઓ, મનુષ્ય પ્રતિ સર્વજ્ઞ બ્રાહ્મણ રાખો અને એક ઈશ્વર ઉપર આરથા બાંધો, રાજ્યદારી અગ્રેસરો તુકાગમ, રામદાસ, એકનાથ અને જયગમ સ્વામીના સમકાલીન આ હિલ-આસના ધાર્મિક અગ્રેસરો હતા, અને તેઓ ઉંચી શાંતિના જ નહોતા પણ બધા માર્ગોમાંથી બહાર પડ્યા હતા. બિડોળાના સુપ્ત પથે, એટલે કે જુરુ ઉપર ગણાતા સ્વર્ગ પંદરપુર અને તેની હંતકથાઓએ પ્રતિવર્ષ હજારોને આકર્ષ્યા અને મોદેથી હાલકથન અથવા કથાએ દરેક શહેરમાં અને દરેક ગામમાં હજારોથી અધિક આદમી તરફ આકર્ષણ કર્યું. સને ૧૯૭૮ માં જ્યારે જજીઆ અથવા હિન્દુઓ પાસેથી મુડી દીઠ લેવાતા કરને અકબરે કાઢી નાંખ્યો હતો તે પાછો નાંખવામાં આવ્યો ત્યારે રાજ સવધ જ્યારે પોતાના માલિક ચૌરગજીબને જે સલાહ આપી તે ઉપરથી આ ઉપદેશની.

અસર ઉત્તમ રીતે પ્રદર્શિત થતી હતી તેણે પેતાના માલિકને યાદ દેવડા-
વ્યું કે ખુદા માત્ર મુસલમાનોનો પરમેશ્વર નથી પણ તમામ ખલકનો
ખાવિંદ છે. મુસલમાન તેમજ મૂર્તિપૂજક તેની દરજામાં એક સરખા છે,
હિંદુઓના ધાર્મિક રિવાજોને નાશુદ કરવા તે જગતકર્તાની મરજી વિરુદ્ધ જવા
બરાબર છે આ એક નવી લાગણી હતી તોપણ તે તરફ કોઈની સામાન્ય
સમ્મતિ ઢળતી હતી. મુસલમાનો પોતે પણ આ ઉંચી પક્ષિના શિક્ષ-
ણની અસર ગ્રહણ કરવાને શીખ્યા હતા. એ જ વલણ ઉપર અમુક કમલ
અને ફૂલોએ મહાભારત અને રામાયણનું ભાષાંતર કર્યું હતું; અહમરે ધર્મ
ધર્મ વચ્ચેની ભિન્નતા દૂર કરવાની ધાગણીથી નવી દગ ઉપર એ બન્ને ધર્મો
સંયુક્ત કરવા અધ્યાગ મહેનત કરી હતી. સાહજહાનના વડા દીકરા ફારા-
શખાએ ઉપનિષદ અને ગીતાનું ભાષાંતર કર્યું હતું, અને એમ દાખવ્યું
હતું કે સુધરેલા મુસલમાનોની ઉમેદો તે જ દિશાએ હતી અને એ જ કાર-
ણથી તેમજ જન્મદકના કાળથી ઔરંગઝેબે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી અને
તેનો કોડો લઈ તેને મગલ શરણે દર્મ ઉત્તરમાં કળીર અને મહારાષ્ટ્રમાં
સેખમહમદ જેવા મુસલમાન સાધુએ હિંદુઓ અને મુસલમાનોને એકસરખી
રીતે ઉચ્ચ નિયમ સમજાવ્યો હતો. બન્ને કોમોએ તેમને તેમના મરજી પછી
પૂજ્ય ગણ્યા હતા પરંતુ તેમની હયાતીમાં બન્નેએ તેમને જાદુની ગણ્યો
તેમના પ્રતિ દુર્લક્ષ દાખવ્યું હતું.

આવી રીતની તે વખતની સ્થિતિ હતી. ધાર્મિક જાગૃતિ અને શુદ્ધ
ઉત્સાહ દેશમાં તે વખતે પ્રવૃત્તિ પામ્યાં હતાં અને માણસોના મનને એમ
તો રપજી લાગતું હતું કે અસલી જાનુનનો હવે છેડો આવ્યો છે. પ્રથમ
જે ધાતકી બાળને તાજે ચવાનુ ધોરણ પડી ગયું હતું તેથી જુદા જ માર્ગ
આ ધાર્મિક સુધારાએ લીધો હતો, અને જાણે એવો નિર્ણય થઈ ગયો હતો
કે મુસલમાની ધર્મ-જાનુન દેશ ઉપર ફરીથી પ્રમાર પામવો ન જોઈએ.
જે સંતો તુલસીપુર અને કાન્હાપુરમાં આવેલી જાતાની માતાના પવિત્ર સ્થળે

ઉપર આસ્થા રાખતા હતા તેમનામાં આ અમર પ્રમળ રીતે જળ્યાતી હતી. તેમણે આ જુરમારથી અગ્નિ અદ્ય કહેા આ તેમના કવિઓ, ગોડીઓ અને બાંહેધારા બીજાઓ મા તેનો પ્રવેગ કન્યો સિવાય તુકામ, રામદાસ અને બીજા તે વખતના ધાર્મિક સિદ્ધાંતની જોડે મન્ય પાવનીના ગણી તેમની જોડે પગિય ન ખેા, તેની આ નના લાગતી વધે મોઢા રૂપમા પ્રકાશ પામી.

સિદ્ધાંતના મન ઉપર બીજી પથુ એક મતા પ્રમળ રીતે અમર અમાન વતી હતી અને તેનું જ્ઞાન નેના રિત કે નિદેશો નડેતુ એ લાખી આવી રીતની હતી કે પદેશી વિજયી મુમનનાગેલી ચલાઈની ધાતી સમય રીતે સામા થરા વિના કદી પથુ નામ રીતે હુ થઈ થઈ નડી. સિવાઈના શુર ગમદામે તેના અમરમા પુન મબાજને શિખાણુની જે કવિતાઓ લખી આપી હતો તેમા સિદ્ધાંતની નેમો આ તેની જાણની તનો ખ્યાન મક્ષેપમા એની રીતો જના-યો હતો કે સમગ્ર મરેહ જોએ મંપથી એક બીજા સાથે જોગઈ જનુ. આ મદાન રાજા આજા એમન થયેથી પ્રજાના કર્તવ્ય અથવા ધર્મો પ્રમાન હતો. સિદ્ધાંતની ગજ્યનીતિો દેતુ આ જ હતો અને તે વડે જ કટનાક કદ જગ્ય જાયનો ખુરામે આપી ચકાય છે તેને એમ પથુ નની લગ્યુ કે જે દેશના અગીરો પરમ્પર લડી મરશે અને ક્યેશ ગમશે, પોતાના પાડેશી લક એન્કાર ખની પોતાની નાની જાગીર જાળવી ગમવા અથવા વતનને વધાવવા પ્રયાસ કરશે, તો ત્રણસે વગમ ઉપર જેમ અકુપાન લોકો ફારી મયા હતા તેમ નસી મોમયો ફાવશે એ સમય એવો હતો કે એક જુથ થઈ સંપ આ પરમ્પર નિશ્ચા સની રાજ્યનીતિ ધાણુ કર્યાની આવસ્થાતા હતી આ ધાણુ પાર પાડવામા કોઈ વિધનકર્તા જાણાય-હિદુ હોય કે મુસલમાન હોય-તેને એકદમ દાની દેવા, પછી તે મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, સગો હોય કે ન હોય.

બરતખંડના ઇતિહાસની દરેક જૂનિકા તથા દરેક સમયમાં માહોમાડે

અવગની નમળાઈ ધારતીરૂપે હમેશાં દિગ્ગોચર થાય છે. આ વલણથી અવ્યવસ્થા, સત્તાનું મધ્યબિંદુમાંથી ખસી જવું અને કવાયતનું નરનાન થવું એમ પરિણામ રૂપે કહેવાય છે. આશ્ચર્ય જેવું નથી કે આવી અવ્યવસ્થિત સત્તા ચોખ્ખી રીતે ગોઠવાયલા બળ અને કળાની સામે ટકી શકે નહીં. રણભૂમિમાં કિંવા મંત્રીમંડળમાં શિવાજીએ જે નાની નાની વ્યવસ્થાઓ કરી હતી, તેમા પ્રવાસ એવો કયો હતો કે મનુષ્યના લાભો કે લાભ મેળવવાની ઇચ્છાઓ એક ખીજની જેડે એવી રીતે ગુલાઈ જાય કે સામાન્ય જય વેળા તેમને અભિમાનની લાગણી અને સામાન્ય પરાજય વેળા નામોશીની લાગણી પેદા થાય. ધાડગેઓ, મોરેઓ, ધોરપાડે બિન્નભાવના ધરાવના હતા તેથી અગ્રેમર મનાઈ કુટુંબોએ શિવાજીએ જે ઉચ્ચ પ્રકારનો હવાલો તેમને યોગ્યો હતો તેનો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં ઉક્ત ભાવનાને નષ્ટ કરવાની જરૂર હતી. મુસલમાન સત્તાધીશોને એક ખીજ જેડે લગાવી મારવા એવી યુક્તિ એ જ હેતુભાવી જન્મ પામી હતી. અને જો કે કવચિત્ કનમિત્ શિવાજીને અધિક બળ આગળ નમવું પડતું હતું, તોપણ તેની આખી કારકિર્દીમાં પરદેશીની વિરુદ્ધ સંપ ટકાવી રાખવાની ઇચ્છા તેમના મનમા પ્રબળ રીતે રહી હતી. કોઈ વેળા શિવાજી નિષ્ફળ થતો એ ખરું છે અને તેની જેડે તેના પ્રવાસો આંતે સફળ ન થયા એ પણ ખરું છે છતાં એ નિષ્ફળતામાં ઝિદ્દત્તા સમાવથી હતી. અને તે નિષ્ફળ ત્યારે જ થયો ત્યારે એણે રમેલી ઇમારત એવી રીતનો ધુળરો ખમવાને શક્તિવાન થઈ કે જેની આગળ એથી વધારે ભવ્ય પ્રકારની ઇમારતો ધરી પડતી હતો.

સૈદ્ધાંતોની દ્રષ્ટિ કવાયત વડે તૈયા થયેલી ભૂમિમાં જાંદગીનું જે રીતે શી વાવવામાં આવ્યું હતું તેનું વર્ણન પૂરું કરતાં પહેલાં એક ખીજ બાબત નોંધવા જેવી છે. મનુષ્યના સાચા સંદારો જ લોહયુગની શક્તિ ધરાવે છે અને તે શક્તિ શિવાજીમાં હતી. એ શક્તિ એવી છે કે લૂટારાઓમાં કે ઉદ્ધન ધર્માન્ધ પુરોષોમાં ટકી હોઈ શકે નહીં. તેણે દેશમાં જે કોઈ

આશા બરેલું અને સારી બાવનાવાળું તત્વ હતું તેને વર્ગ કે જાતિ જાત કે રંગના ભેદ વિના મોટા પ્રતિ ખેતી લીધું હતું. દેશની મોટી બાધ ધરવતી કેમોમાથી તેણે પોતાના સલાહકારો સુટી કાઢ્યા હતા. હવકામાં હસકી જલિ ધરાવનાર પુરૂષો પણ માત્ર તેના સ્પર્શ થકી શુદ્ધ થઈ શૌર્યનો અગ્નિ સંપાદન કરતા હતા. માવળીઓ અને હેટકરીઓ તેની જોડે ગયા હતા તે કાંઈ મન લૂટને ખાતર રહ્યા હતા એમ નહોતું, અને જ્યારે તેઓ દૂર દૂરની સ્વારીઓમાં તેને સહાય કરવાને અશક્ય હતા ત્યારે શિવાજી દિનિયા કપર કે જમીન ઉપર પોતાની ધારણાઓ ફળિભૂત કરવા અર્થે સુમલમાનેને કામે લગાડવા ચુક્યો નહોતો. તાનાજી માધુસરે અને તેનો બાઈ સુર્પાજી, બાજી ફસલકર, અને નેતાજી પાવકર, બાજી દેશપાંડે અને બાવાજી આબાજી નામના પ્રભુઓ, મોરોપંત આબાજી મોનદેવ, રઘુનાથ નાનામણુ, અન્નજી હતો અને જનાંગનપંત હતો મનતે કાલકો, પ્રતાપરાવ ગુર્જર, હખીરાવ મોલીને, સતાજી ધોરપંડે, ધનાજી જાડવ એ નામના મહેલો, પ-મોજી ભેમલેના વંશનો અને ઉદાજી પવાર અને ખંડેગવ દાબાડે આ બધા તેના લશ્કરમાં નોકરીએ રહ્યા હતા અને તેમાંથી એક પણ કૃત્તની નીવડ્યો નહોતો. શુદ્ધિનો આ ક્રિયામાં ઉમેરો અધિકાર હતો શિવાજી જ્યારે દિનીયા કેદ પકડાયો ત્યારે પણ આ માધુસો પોતાના સ્થાનક પર અડગ રહ્યા અને જ્યારે તે નાશીને પોતાના વતનમાં પાડે આવ્યો ત્યારે વગર સુસ્કેલીએ તેને સત્તા સ્થાપવામાં મદદ કરી હતી આગળ આલનાં તેના શ્રુ પછી જ્યારે તેનો પુત્ર સંભાજી અયોગ્ય રીતે વર્ધો અને દુગાયો, વળી શાહુને જ્યારે રાવગઢમાંથી બંદીવાન તરીકે લઈ ગયા ત્યારે આ જ પુરૂષોએ અને તેમના પછી તેમની જગ્યાએ અમલ કરનારાઓએ મોગલ વિજયીનો ધસારો ખમ્યો હતો, અને જો કે દક્ષિણ તરફ હાલવાની તેમને ફરજ પડી હતી તોપણ પાછા હાલીને તેમણે એવું કાર્ય બજાવ્યું કે વિશેષ બાળવડે તાજા થઈ પાછા ફરી ઔરંગઝેમનો એવો પૂર્ણ પરાજય કર્યો કે તેમની મોટી મોટી યોજનાઓ તદ્દન બાગી પડી.

છેલ્લું કહેવાનું એ છે કે તેની લડવાની બહાદુરી અને લોકોને વશ-
માં રાખવાની શક્તિ બારે હતી તેમ વળી તેની પોતાની ક્વાયત પણ એ-
વી જ બારે હતી. આ તેના શુભો વડે તેના વખતના ધાતકી અદ્દલ લોકોથી
તે સ્પષ્ટ રીતે નોખો પડી જતો હતો. વિચરના દબાણ તબે અને પૈસાની
તાણ વડે તેના લશ્કરે જે અધમતા વાપરી હતી તેમાં પણ ગાય, સ્ત્રી
અને ખેડૂતને લેણબાર આચ ન લાગે એવો નેણે બંદોબસ્ત કર્યો હતો.
તેના શત્રુને જે બખતનું જાન નહોતું તે નેણે કાચ ધરી હતી અને તે
એ હતી કે અબગા જાતિ પ્રતે ખાસ શુદ્ધતથી વર્તવું જ્યારે શુદ્ધતા
આરમાની બનાવોના તેઓ પકડાઈ જતી ત્યારે જાન સહિત તેમના સ્વામી-
ઓ તન્દ તેમને પાછી મોકલવામાં આવતી. જીતાવશા દેશની જગીરોની
વહેંચણીનાં જોખમ સમાવણું છે તે તેને માધ્યમ પડ્યું અને તેથી એવી
દરખાસ્ત તન્દ ને વિમુખ રહેતો. તેના માણિકની આ એતવણી પ્રમાણે તેના
પછી આવનારાઓ આદ્યા નહોં અને જે રાજ્યનો પાયો તેણે આપા હકા-
પણથી નાંખ્યો હતો તે રાજ્યની છિન્નબન્ન યજ્ઞની ગતિ વધી.

ધર્મ સંજની જનુન, જે વક્રધક્તા અગ્નિની ગરમી પામ્યું હતું
અને જે અત્મસંયમની છેક ટોચ ઉપર આવેલું હતું અને કાંઈ પણ
મનુખ્ય માફ તથા માગ કાંપનું રક્ષણ કરી શકે તેના કરતાં ઉચ્ચતર શ-
ક્તિ ધ્વાજ કરે ॥ એવા આત્મવિશ્વાસમાંથી જન્મ પામતો લડવાનો જુ-
રસો ઉત્તમ આર્પણશક્તિ જે વડે જનમમૂલ બંધાઇને જપ મેળવે છે,
મમય સમય પ્રમાણે જોષ્ટતી સામગ્રીઓ પીગણી લેવાની અપૂર્વ દૃષ્ટિ, ગમે
તેથી હાર થાય તે વખતે યત્નાવમાન ન થાય એવી ધારેલા ઉપદેશની
દદતા યુરોપમાં તેમજ બસ્તખડના ધનિદાસમાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે
તેથી સામગ્રી તથા ત્વરીતપણ, તેના સમયની આગળ પડતી પંક્તિ ધા-
રણ કરતું ખરું સ્વદેશાભિમાન, અને ન્યાયની જોડે દયા મિશ્રિત કરવાની
લાગણી, આ સંજનાને આધારે શિવાજીનું જળ સ્થપાયલું હતું. જે વડે

તેણે જે જે ચેતનાઓ કરી હતી તેને પૂર્ણતાએ પહોંચાડવા જેવી સતતા બી વાવવામાં તથા તેના જાતીલાને હિંદના ઇતિહાસનું ઉપયોગી થઈ પડે તેવું પ્રકરણ લખવામાં શકિતવાન થઈ શક્યા. મરાઠા રાજ્યના સ્થાપનાની વર્તણૂકની આ પ્રથમની પરીક્ષાના સાધનની દોરી હાથ લાગ્યાથી હવે આપણે તેની છાંદોની વારતાની જુલજલામણીમાંથી વધારે સારી રીતે પસાર થઈ શકીશું અને તેની અસાધારણ તેજસ્વી કારકિર્દીના ખાસ બનાવો વિશે વધારે સહેલાઈથી વિવેચન કરી શકીશું.

પ્રકરણ ૪ થું.

બીને કેવી રીતે પુષ્ટિ મળી.

જે મહાન મંદારે મરેઠી રાજાનાં વીખરાઈ ગયેલાં લશ્કર એકઠાં કર્યાં અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મજબુત ટેકરીઆળા કિલ્લાની રક્ષક હાયાઓની નીચે તેમને સાથે રાખીને પાસેના બલિષ્ઠમાં વધારે મોટી આસાઓ સાથે એક મહાન રાજ સ્થાપ્યું તે મહાન મંદારનાં આગળ પડતાં લશ્કરો આગલા પ્રકરણમાં જે ટુંકા હેવાલ આપનાની અમે કાશિશ કરી છે તેથી વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે. એમ છતાં એ તો દેખીતું છે કે જે સ્વતંત્રતાના કામ ઉપર શિવાજીએ પોતાનું દિલ લગાડ્યું હતું તે કામમાં બીજાની મદદની જરૂર હતી. તેણે રોપેલું બીજા અનુકૂળ જમીનમાં ફરીને આબાદ થઈ શક્યું. તે વખતના આગળ પડતા શખ્સોને તેની સાથે શામેલ થવાને લાંબા અને સખ્ત જરોજગતથી ભેગાર કરવામાં આવ્યા ન હોત તો શિવાજીની સર્વોચ્ચ ખુદિ પણ જે મહાન કાર્ય નેણે માથે લીધું હતું તે સાધવામાં નિષ્ફળ જાત. મરેઠી ઇતિહાસ લખનારા દેશી અને પુરોપીઅન

બન્ને શિવાજીની જીંદગીની તવારીખના તદ્દત્તીન કરી નાખે એવા નસીબા એટલા તો અનર્થ ગયા છે કે તેના વખતમા માણસોનાં શરીર, મન અને ઉચી પદ્ધતિએ ચઢવાની ઇચ્છાની બક્ષીસો વધારે ઉચે અશે તેનામાં ફક્ત જોવામા આવતી હતી, અને તે ફક્ત મેળવી શક્યો તેનું કારણ ફક્ત એ જ કે જે બીજા તેણે રાખ્યું તેને જીંદગીની સઘળી પાયરીના જે સક્તિમાન પુર્યો તેને પોતાના ઉપરી અને સત્કાર તરીકે કંજન રાખતા હતા તેમણે પાણી પાણુ એ ખરી વાત તેમના ધ્યનથી બહાર ગયલી જણાય છે તે સર્વાંશે પોતાના બરોબરીઆમા અગ્રેસર હતો અને પોતાની જાતની બીજા કાંઈ રીતે ગણના કરતો નહીં. શિવાજીની સાથે જ કામ કરનારાઓ, સીપાઇઓ અને રાજદારી પુર્યો અને ધાર્મિક પુર્યો આશરે આ અગ્રમામાં ખ્યાતિમા આવ્યા તેમનું ઉપનમક વર્ણન આ પ્રકરણમાં કરવાનું અમે ધારીએ છીએ. આવા જ વૃત્તાતને માટે જળાચારેવાં સાહિત્યો ધણા જ જુજ છે, પણ જ્યાં સુધી તે મહાન અને બ્રહ્મદુર લડવૈયા પુર્યો જેમની સત્તાથી શિવાજીના જન્મવૃત્તાતને રંગ ચઢ્યો અને જેમના નામ હજી સુધી આપણને ઉત્તમ રીતે યાદ છે તે પુ. પોના ખાસ મુજોનું પ્રતિબિંબ તવારીખના ફન્વાસ ઉપર ગ્રાખી નીતે પણ અમે ફરીથી નહીં પાડીએ ત્યાં સુધી આ વાર્તાનો સાર બાળ્યે જ સમજશે. જાતકાળના આ ઐતિહાસિક કામમા પહેલી જગા શિવાજીની મા જન્મબદને આપવી જોઈએ. મહારાષ્ટ્રના અસહી યાદવ રાજાઓના વશથી ઉતરી આવ્યાને તે દાવો કરતી હતી, અને તે વખતના સૈન્યી મગર મતક્ષા જગીરદારની દીકરી હતી. તે અને શાહાજી બન્ને જ્યારે બચ્યા હતાં ત્યારે શાહાજી સાથે તેના અદ્ભુત રસ ઉપજાવે એવા સગની ઘાત સર્વાંશે તે વખતના નમુના રૂપ છે તેના બાબે અસાધ્ય પણે ઇચ્છા જતાની કે તેણે શાહાજીની પત્ની થવું અને તે પ્રતિજ્ઞાથી પાવન વસ્તુ બ્રહ્મ કરવાનો અપરાધ યાચ છે એમ કહી તે વચન શાહાજીના બાપ માલોજી રાજે તેની પાસે જજાદસ્તીથી પગાબ્યુ. આથી એકદમ માલમ પડ્યું કે બીસ હજાર ઘોડેસ્વાગના ઉપરી મહાન જાદવરાની પણ

સામું માલોજી પોતાના મતને વળગી રહી ચક્રે એવો માણસ હતો. જાદ-
 વરાવ દેવગીરીના યાદવરાજાઓના વંશમાંથી ઉતરે આગ્યાનો દાવો કરતો
 હતો તેમ બીજી તરફ શાહાજી ઉદેપુરના રજપુત શાહજાદાઓના વંશમાંથી
 ઉતરી આવ્યો હતો. જીજ્ઞાસુનાં જન્મ અને લગ્ન સારા કુળમાં થયાં હતાં
 એટલું જ નહીં પણ સૌથી ગરીબ સ્થિતિમાં જે રજવીરતાને લીધે સ્ત્રી પૂર-
 યો ઉઘી પડીએ એ છે તે રજવીરતા પણ તેનામાં હતી. જે અપમાનથી
 તેના બાપની મગરૂરી કચ્છાઈ હતી તે અપમાન તે કદી ખૂંચ્યો નહોતો,
 અને પાછળથી જે બતાવેો વડે શાહાજી અહમદનગર અને દોસ્તાબાદમાં
 ગાદી અપાવનાર થયો તેથી આ દુસ્મનાઈમાં ઘટાડો થવાને બદલે વધારો
 થયો. જાદવરાવ મુગલ દુમલાખોરો સાથે મળી ગયો અને અહમદનગરના
 રાજાઓનો ખ્યાલ દરવાનું કામ શાહાજીને તણ દેવાની ફરજ પડી. તેનો
 સસરો આવેશમાં તેની કંઠે પડ્યો તેથી પોતાની સ્ત્રીને રખડતી હાલતમાં
 કદી તીરે તેના બાપના વ્વાધીનમાં પોતાની પાછળ છોડી દઈને તે વિજયપુર ગયો.
 જે અરસામાં શિવનગીના કિલ્લામાં તેણે મહાન્ સિવાજીને જન્મ
 આપ્યો તે અરસામાં આ પ્રતિકૂળ બનાવોને લીધે જીજ્ઞાસુની સંભાળ
 કરનાર કોઈ હતું નહીં. પોતાના બાપ અને ધણીથી તગ્મયથી જીજ્ઞાસુને
 પરત્રાપ્ત થી નીપજતું અપમાન બહુ સંખ્યું. પોતાની નિરાધાર સ્થિતિમાં
 બાળ સિવાજી તેનું સર્વસ્વ હતું અને જે દેવોના, અને મુખ્યત્વે કરીને
 બવાની માતાએ તેને અને તેના બાળકને અવા દુઃખમાંથી બચાવ્યાં હતાં
 તેમના રક્ષણ ઉપર ખાસ બરોસ્સો રાખીને તેણે તેને ઉછેર્યો. આગળ ચાલતાં
 શાહાજીની રજાથી તે પોતાની પુનાની જગીરે ગયો તેના વહીવટ તે વ-
 ખને શાહાજીનો વિશ્વાસુ કારબારી દાદાજી કાન્ડે કરતો હતો. એ સ્થળની
 આસપાસ જે પડાડી કિલ્લાઓ આવેલા છે અને જેને તે પોતાનું 'રક્ષણુ'
 ધર સમજતો હતો તેના સહવાસથી અને આવી માતાના સમાગમથી બ-
 ચપણથી જ સહનશકિત અને સાહસ કામ કરવાનો ખાસ શુભ તેનામાં
 ખીલી નીકળ્યો હતો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. તે છાકરો પોતાની માને

અધ્યાગ પ્યારથી ચઢાતો હતો. તેનો બાપ તેની સાથે કદી રહેતો નહીં પણ તેની મા હમેશાં સમીપજ રહેતી. તે તેની આખી જીંદગીમા તેને દોરવનાર અને રક્ષણ કરનાર દેવી રૂપે હતી અને તેની તરફથી મળતી શાખાશીથી તેની અધળા મહેનતનો બલ્લો મળતો અને કોઈથી પણ પાઝી પાતી ન કરે એવી દિગ્મત તેનામાં આવતી. શિવાજી પોતાના ધર્મ તરફ વળ્યો અને પોતાના કામમાં દૃઢ વિશ્વસના બહાર જણાઈ આવતા ખાસ શુણને માટે પોતાની માને આજારી હતો, કેમકે તે શૌર્ય અને મુહની પુગતન દંતકથાઓના અવજથી તેના મનમા વીગરસનો પ્રવેશ કરાવતી શાહાજીના મરણ વખતે જ્યારે જીજ્ઞાસાએ સતી થવાની હિચ્છા પતાવી ત્યારે શિવાજીના કાશાવાળાથી થોડા વધારે વખત તેની માથે ગોંધાવું તેણે કમૂઝ કર્યું. જ્યારે શિવાજી દિલ્લી ગયો ત્યારે પોતાનું નજ તેણે તેના કબજામાં મોંધ્યું, અને પોતાની જીંદગીના સગળા મહાન બારીક સમયોમાં પ્રથમ તે તેનો આશીર્વાદ માંગ્યો, અને તે ધિરે સંભળ ઉપર બરોસો રાખીને હમેશાં ધણજ જોખમકારક પગલેઓની કોશિશ કરવા તેને બલામણુ કરતી જે મહાન પુરષો કદી પોતાની મહત્વતાને માટે પોતાની માતાની પ્રેરણાને આભારી હોય તો શિવાજીની કાતિહી સ્વચામાં જીજ્ઞાસાની સત્તા ખામ અમત્યતા ધરાવતી હતી અને તેવડેજ તેનું બધું જામ્યું હતું. શાહાજીની જગ્યાએ તે બાગદન વાવી તરીકે અને તેના બાપની જગીરોના વહીવટ કરનાર તરીકે બાળ શિવાજી ઉપર જીજ્ઞાસાની પ્રથમ સત્તા હતી અને બીજો નંબરે દાદાજી કોડેની હતી. દાદાજી પૂના જિલ્લામાં માસધાનમાં જન્મ્યો હતો અને ઘણી નોકરીઓ તેણે કરી હતી. જે શાહાજી પાસે હેત તો તે બાળકની કુમળી વયમાં તેણે જોટલી સંભાળ રાખી હોત અને જોટલો પ્યાર બતાવ્યો હોત તેટલો જ પ્યાર અને તેટલી જ સંભાળ દાદાજી કોડે પોતાના સગીરની નિમિત વાતો પાર પાડવાને સમતો હતો. સ્વભાવે તે એટલે દરજે સાવધ હતો કે જેટલીક વખતે જે નિગંકુચ સ્વતંત્રતાથી શિવાજી ટેકરીઓ ઉપર બટકવાનું પસંદ કરતો તે તેને ગમતું નહીં. પણ

પોતાના સગીરને માટે તેનો પ્યાર અચામ હતો અને આપરે તેની ખાતરી થઈ કે માથુસોના સાધારણ ધોરણ પ્રમાણે શિવાજીને માટે મત બાધવાનો નહોતો પણ જે વિચારો તે જવાન માથુસના મનમાં આવતા તે એવી જાતના હતા કે તેમાં નિષ્પજતા પણ કીર્તિવંત હતા. શિવાજીની ઉદ્ધતાધને અંકુશની અને જે જુના સિદ્ધકની સંભાળ નીચે તે ઉછરેો હતો તેવા સખ્ત જાપતો રાખનારની દેખરેખની જરૂર હતી, જે આ જવાન બાળકને સલાહ અને લાડની જે જે કળાઓની જરૂર હતી તે તે શીખવતો અને તેથી પણ વધારે કીમતી વસ્તુ તે તેને શીખવતો તે એ હતી કે બીજા કોઈવાયણાં લશ્કરો કેમ રચાપવાં અને તેમને કેવી રીતે કાપુમાં રાખવાં. રાજવહીવટની કળામાં દાદાજી કુશળ પુરૂષ હતો. તેણે જાગીને કમળે લીધે તે પહેલાં દુકાળ તથા મુગસો અને વિજયપુરના રાજાઓ વચ્ચેની સરહદ ઉપરની લડાઈને લીધે તે ઘણી પાલખાણ થઈ ગઈ હતી. પૂના પણ વસ્તી વગરનું થઈ ગયું હતું. વરનાં ટોળાં અને વરઓ કરતાં પણ વધારે વિકાળ ચોરાની ટોળાઓને લીધે ખેતી અશક્ય બની હતી. થોડા વર્ષમાં તો દાદાજીએ ધનાઘો આપીને વરઓનો અને સખ્ત મારથી ચોરાની ટોળાઓનો નાશ કર્યો. જે વસનારાઓએ જમીન ખેડવાનું કમ્બુસ કર્યું તેવાને લાંબા વખતના અને અનુકૂળ પટાઓ કરી આપી જમીન આપી અને દસ વર્ષ વીત્યાં તે અમાક તો જમીન આજાદ સ્થિતિમાં તે પોતાના માક્ષીકને બતાવી શક્યો અને તે વડે પાલખણ લશ્કર અને શહેરના વતનીઓની મોટી સંખ્યાને કામે લગાડી શક્યો. ટેકરીઆવા દિક્ષા સારી સ્થિતિમાં લાવી શક્યો અને તે માટે લશ્કરની ટુકડીઓ પણ રાખી શક્યો આથી પૂના અને સુપા ઇંદાપુર અને બારામતી માદ્યો મુદ્દાંત મુદ્દાદ શાંતિ અને સારા અંકુશનું સુખ ભોગવતા થયા. ધરતી ઉપર મેવાનાં ઝાડો ઝુમી રહ્યાં, અને હજી સુધી તે શિવાપુરમાં તે મહાન આજ્ઞા પ્રધાનના ડહાપણની શાક્ષી આપે છે. નિવમો પાળવામાં તે એવો તો ટેકીયો હતો કે એક વખત જ્યારે પોતાના શેઠના એક માઠ ઉપરથી એક પાકી મરી હતી.

આધને તેણે તોડી ત્યારે પોતાની આમપાસના શોધને સ્વદરેતે કરેલી શિક્ષા તરીકે પોતાનો જમણો હાથ કાપી નાખવાનો તેણે હુકમ કર્યો. પોતાના અનુચરોની માયના ઉપર લશ પહોંચ્યાડીને તેણે હાથ બચાવ્યો પણ તેને અજાણપણામાં જે ખોટું કામ કર્યું હતું તેની નિશાની તરીકે જમણી બાજુએ બાપ ધાવવાનું તેણે બંધ કર્યું. આખરે શાહાજીએ એ રીત છોડી દેવા તેને હુકમ કર્યો. બેશક દાદોજીનાં ઉમેદ જૂની દબની હતી તે એકે શિવાજીને તેના બાપ અને દાદાની માફક એક દુકડીનો સરદાર બનાવવેલ આ લશ્કરી સરદારોને જોયે દેવા અને મુસવમાનોની મુસરીમાંથી તેમનો સામાન્ય છુટકારો કરવેલ એવા જે વિચારો શિવાજીના મગજમાં રમી રહ્યા હતા તે વિચારો દાદોજી તેની છેલ્લી ધડી સુધી પૂર્ણ રીતે સમજી શક્યો નહીં. એમ છતાં જ્યારે તેની ખાત્રી થઈ કે તેના યુવાન સગીરમાં આવેલ સ્વંત્રવત્ત્વ વિચાર અમલમાં મુકવાની શકિત છે ત્યારે તે છુટ્ટો માથું સે તેના મતને શરૂ કર્યો આગળ અને ગરતા પહેલાં તેને આશીર્વાદ આપ્યો. શિવાજીની ગહેસૂધી રીત અને તેની દીરાની ગભ્યપદ્ધતિ તદ્દન તેના શિક્ષક દાદોજીના શિક્ષણને અનુમરીને ધડાવતી હતી; અને તેની ઉદ્ધતાઉપર અંકુશ રાખી તેને નિયમમાં મગવાને આવેલ દોરવતાર માથુંસ ન હોત તો શિવાજીને જે ફતેહ મળી તે આખરે જે રીતે ચોક્કસ અને રથાયો માલુમ પડી તેવી થાત નહીં. જે વખતે શિવાજીએ તોરણાનો કિસ્સો લઈ લીધો અને સમગરને ઘેરો ધાવીને સહાસ કામ અને જોખમનાં કૃત્ય ઉપર પહેલ પહેલું પોતાનું નમીળ અજમાવ્યું તે જ વખતે દાદોજીનું મોત થયું. જે દશ વરસ સુધી દાદોજીએ મિલકતનો વહીવટ કર્યો હતો તે અરસામાં તેણે, શિવાજીએ જે નિશો મહત્ત્વનું કામ ધાર્યું હતું તેમાં પોતાની ખોટ પુરી પાડવા અર્થે, નોકરીમાંના સંખ્યાબધ આજ્ઞાણ કારકુનોને કેળવીને તૈયાર કર્યા હતા. આખાજી સોનદેવ, ચુનાય જમાલ, શામરાજ પન્ત, મોરો પન્તનો ખાત્ર મોટો પિંચે અને નારોપન્ત હન્મન્તી આ સઘળાઓએ દીવાની અમલદારો અને લશ્કરી સરદારો તરીકે બન્નેની કળવણી આ પદ્ધતિ

પ્રમાણે લીધી હતી. પેતાના જ્ઞાન શેઠના સલાસ કામના યુરમા તન્દ્ર આ માણસો સમજાવ બતાવતા અને તેઓએ અને તેમની વૃત્તિને મળતા બીજી શકિતનાળા પુરુષો જેવા મોરોપન્ત પીંગલે, અન્નાજ દત્તો, નીતજ પંડિત, રાવજ સોમનાથ, દત્તાજ ગોપીનાથ, ન્હુનાથ પન્ત અને ગંગાજ મંગાજ તેને તેની કીર્તિ—લોગી સુકિતઓમાં ધણાજ ઉપગોગી યર્ષ પડ્યા. નવી હીમચાવ અમલમાં ચુકવામાં તેમનો મમજશકિત અગ્રેમર હતી લોહા જેવા મજાપુત હાથ અને પોતાદજેવા અંતઃકરણના પુરુષોથીજ જે હીમચાસ ની ફતેહની ખાત્રી થઇ શકે તેવા માવલી સન્દારો પણ પાસે તૈયાર હતા, અને તે બચપણમાં શિવાજની પસંદગીના સાચીજો હતા. આવા ત્રણતું ખાસ કરીને દત્તિહાસોમાં વર્ણન કરેલું છે. ચસાજ કંક, તાનાજ માયુસરે અને બાજ દસિસકર આ સરળા માણસો પોતાના પાહાડી ટેકરીઓવાળા કિલ્લાઓમાં સુપ્ત અંકુચ તળે ઉછરેલા હતા. શીરગોજ નરસાલે, સંભાજ કાવજ કાંજ દહાતોન્દે, ગોમાજ નાવક, નેતાજ પાવકર, ચર્પાજ માયુસર, હીંગજ ફરજન, દેવજ માઢવે અને બીજાઓ પણ આ જ માવલી કુળને લગતા છે મહાડનો મુગર બાજ, પંચુ હીરદાસ, માલનો બાજ પ્રભુ અને દખગી મુલમનો બાલાજ આવજ ચિટનીસ આ મહાન પંચુ સરદારો તન્ત જ તેઓની સાથે શાખેલ થયા એ જે બાજુઓ શિવાજના દુશ્મનોની નોકરીમાં હતા અને તેમની બકાહુરીને લીધે પોતાની નોકરીમાં તેણે તેમને વાઇ વરિધા હતા શિવાજનો દેખાવ તથા ખાસ લક્ષણમાં એવો તો મોહ હતો કે જે તેના દુશ્મન હતા અને જેમને તેણે ન્હુશુમિમાં જતી લીધા હતા તેપણ તેના વિશ્વાસુ સાથીઓ થયા આ શરૂઆતના વર્ષોમાં શિવાજના બળના મુખ્ય સાધનો બાલણો, પ્રભુઓ અને માલવી સરદારો હતા. વિજા-પુર અને અહમદનગરની નોકરીમાંના મહાન ચરહા કુટુબની પ્રતિનિધિઓ તે હીમચાસને મદદ કરવામાં દૂર રહ્યા એટલું જ નહીં પણ તેના ધણાજ કદા દુશ્મન થઇ પડ્યા. શાહાજના સુગા બાજ મેહીતે તેને સુપાના ઓ-ચીંતો પકડીને કર્ણાટક મોકલી દેવામાં આવ્યો. વિજાપુરના રાજાની આ-

સાથી મુઘોવના બાજુ ધોગપડેએ સાદાજીને ફસાવવાની દલકાઇ કરી હતી અને તેનું ભયંકર વેગ લેવા અર્થે શિવાજીએ તેને દયાવી રાખવો પડ્યો. જીવંતીના મોરેઓએ વિજયપુરના આદિજી કાસદને પોતાના મુલકમાં શિવાજીને મારી નાખવાની ધારણાથી સત્તાઇ ગઢવાની ગ્જ આપી અને તેથી સ્વરક્ષણને માટે મોરેઓનો, જે યુદ્ધિતઓ ખીજ કાઢ પણ વખત માફ કરવા યોગ્ય નહોતી તેવી યુદ્ધિતઓથી નીકાલ કરવો પડ્યો વાડીના સાવંતો મારણના ડાહ્યીઓ અને થીંગાપુરના શિરકેઓ અને મુરવેઓ તે જ પ્રમાણે અડચણકર્તા હતા અને નરી હીવચલમાં સામીય થવાની ના કહેતા હતા તેટલા માટે તેઓને દાખી દેવા પડ્યા અથવા તો સાવંતોની માફક નવી સત્તાને તાબે લાવવા પડ્યા. ફલ્ટનના નિમ્બાલકરો, મહસ્વધના માનીઓ અને ઝવરગવ ધાડેએ જે સરગાઓએ વિજયપુરની નોકરીમાં રહીને જે પ્રમુખીય હીવચાલ શિવાજીએ રચવાનું માથે લીધું હતું તે આને કડ વનું જરૂરી મધ્યુ અને પોતાની અસની રાજભક્તિને નિમકદલાવ રહ્યા. આ ઉપરથી જણાશે કે નરી હીનચાવના બળનો આધાર વસ્તીના વચવા વાધાના લોક ઉપર રહ્યો હતો કાંણુ અસની મરેડી જાગીરદાર કુટુંબોએ લાખા વખત મુઘી કંઇ પણ મદદ આપી નહોતી અથવા આપી તો તે નકલી હતી. એમ છતાં જ્યારે પહેલી શુક્રેનોઓનો અંત આવ્યો ત્યારે સૌથી ઉચા કુટુંબોને લગતા જીવાન માણસો શિવાજીની નોકરીમાં જોડાયા અને તેના ધણા જ વિશ્વાસુ સગદારો થયા પ્રતાપગવ ગુજ્જર, હમ્મિરરાવ મોહીતે, શીડોજી નીમ્બાલકર, સંભાજી મોરે, સૂર્યરાવ કાકડે, સંતાજી ધોરપડે, ધનાજી જાદવ, ખડેરાવ દામોડે, પરસોજી ને રૂપાજી બોસલે અને ને. માજી સીન્ધે આ મધજાઓએ શિવાજીની જીદગીની પાછલી તવારીખમાં પોતાનું નામ કાઢ્યું છે, અને તેઓ હીવચાવ તરફ મધ્ય અને હવકા વર્ગના લોકોનો ટેકો મેળવવાને જલદીથી ફતેહ પામ્યા એટલું જ નહીં પણ દેશના ઉત્તમ અને ધણા જ કુલીન કુટુંબોનો પણ ટેકો મેળવી શક્યા. આ બનાવ કંઇક અગસનો હોવાથી નોંધવા જેવો છે કારણ કે તે ઉપરથી

સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે હીવચાવની શરૂઆત લોકોએ અને તેમના કુદરતી સંસ્કારોએ કરી હતી અને જ્યારે કુતેહની ખાત્રી થઈ ત્યારે જ કુદત તેઓ તેમાં શામિલ થયા એ અમગ પ્રવૃત્તિમાં આની તે મુસલમાનોએ પણ જોઈ શિવાજીને નાવિક સેનાધિપતિ દ્વીઆસરગ મુસલમાન હતો અને તે મુગ-લોના ગીંગ સરદારો સાથે લડ્યો હતો. તે જ પ્રમાણે ઇશ્વાહીમખા પદાણોનો મન્દાર પણ મુસલમાન હતો. વિજયપુર અને ગોવલ્લમ્મણની નોકરીમાં દૂર થયેના મુમનમ ન સીપાઈ અને ઘેડેસ્વારો શિવાજીની નોકરીમાં દાખલ થયા અને પૂર્ણ વિનાસ તેમના ઉપર નહીં હોવાથી તેમને જુદી પનટગોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. આન્ટ ડફના ઇતિહાસમાં વીસ બ્રાહ્મણ સરદારો અને આ પંખુઓના નામ, વીસ માવત્રો અને મરેઠા સરદારોની સામે વર્ણવેલા છે તે પંખુઓ એ બ્રાહ્મણો અને પંખુતરો અને બીજા બ્રાહ્મણો માનની અને મરેઠા તત્વોની એ બીજા સાથે સખધ ધરાવનારી અમ-ત્યા પુરેપુરી સમજાએ આ માવત્રો અને મરેઠાઓ વિજયપુર અને મુગલ નોકરીમાંના આશરે બાદ મરેઠી પક્ષના મરેઠાઓની સામે થયા હતા. પરિતરાવ અને ન્યાયાધીશ મિવામ સરગા બ્રાહ્મણ પદાણોને તે મુસ્કેનીના વખતમાં લશ્કરી ઉપરોએ તેમજ દીકાની અમનગરે થયું પાંચ હતું અને તેઓએ આ બેવડું કામ એક સગા જણથી બજાવ્યું હતું દેશી બ્રાહ્મ-રોમાં એથી બમણા નામે જોવામાં આવે છે પણ કપર બતાવેલા સખધ ધરાવનારના પ્રમાણમાં કદ ધણો ફેર પડતો નથી. ચિટનીસના મહાન બ-ખ્ખરના વર્ણનમાં આશરે પચાસ બ્રાહ્મણ અને પંખુ સરદારોની સંખ્યામ-ણીમાં ચાલીસ માવત્રો અને મરેઠા સરદારો વર્ણવેલા છે, પરંતુ પુસ્તકને છેડે આપેલી છેત્રી યદીમાં પિસ્તાળીસ બ્રાહ્મણ અને પંચોતેર માવત્રો અને મરેઠાના નામે વર્ણવેલા છે. સરગા જનસમૂહના વર્ગભાષી અડસદે કહીએ તો આશરે સો માણસો ખ્યાનિયા આવ્યા અને તેઓ જે નવા હિંદુ વ-શની મુસલમાન સત્તાઓની સામે રાવગઢમાં સ્થાપના થઈ હતી તેના મુખ્ય ચાંબલા હતા. જે માણસોના પરાક્રમેના પ્રજના જાણે. ગીત ગાય છે અ-

થવા તો તે વખતના યોગદાઓમા જે નોંધાયા છે તે પૈકી થોડા માણસો આપણે અહીંયા ચુડી કહાડીયુ પણ તેઓ, જે જાકી રહેના પોતાની ઓછી અગત્યતાને સ્થળે રહીને પાકમ અને બકિતના કામો બજાવતા અને તેથી સામાન્ય હેતુની કુતોહલને એક સરખી નેતે સહાયકારી થતા, તેમના સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપશે કાઠિયુ સરદારોમા હન્મન્તેઓ, બન્ને આપ અને દીકરા, કુદરતી ગીતે પ્રથમ જગ્યા રોકતા હતા. શહાજીના નોકર દ. દાજી કોન્ડહેવની માફક નારોપન્ત હન્મન્ત પોતાના કર્ણાટકના તાબાના મુલકોનો કબજો રાખતો હતો તેના છોકરા રઘુનાથ નાનપણુ અને જનાર્ધનપન્ત પોતાના આપનું નામ રાખે તેના હતા. શહાજીના ખીમ છોકરા વઢાજીને માટે તાંજોરમા નવું રાજ સ્થાપવાને રઘુનાથન્ટે મદદ કરી, અને જ્યારે તેની અને તેના શેઠની વચ્ચે મતભેદ પડ્યો ત્યારે રઘુનાથપન્ત જિંજીના કિનામા ગયો અને તે જગ્યા તેમજ કર્ણાટકનો એક ભાગ અને વેલોર તથા મ્હૈસુરના ટેટાક મજબુત સ્થળો તેણે પોતાના કબજામા ગાખ્યા આખરે શિવાજીએ તેની અરજ ઉપરથી કર્ણાટકપર અને ડ્રાનીડ દેશમા છેલ્લી ચડાઇ કરી જ્યારે ઔરંગઝેમે સભાજીને કેદ પકડ્યો એક પછી એક ટેકરીઆળા કિલ્લાઓ જીતી લીધા, અને મરેઠી સરદારોને દક્ષિણમા જિંજી તરફ પાછા હંકવાની ફરજ પડી તે વખતે આ મુનકોની અગત્યતા પુરેપુરી સમજાઈ આ જગ્યા છોડી તેઓ થોડા વરસમા પોતાના મુલકમા પાછા આવ્યા અને પ્રથમ થઇ ઔરંગઝેમ પાસે હાર કગૂલ કરાની તેમણે મોગસો માયેલી પાઠાની લડાઇઓમા રઘુનાથપન્તના બાઈ જનાર્ધનપન્તે શિવાજીના હાથ નીચે નોકરી કરી. આ હન્મન્તો વજ્જહિમ્મતના તેમજ પોતાની યુક્તિ ઓર્મા મહાન રહાસ્યવાળા હતા શિવાજીની સત્તાનો મુખ્ય સ્તંભ મોરોપન્ત ખીમને ગણી શકાય તેણે ઉત્તર કોકણ અને જામવાણુમા રાજ્યનો પ્રસાર કીમતી સેના બજાવી, પેશ્વાઈ સપાદન કરી તેણે ઘણા કિનાઓ બંધાવ્યા અને તે શિવાજીના લશ્કરનો મોટો વ્યવસ્થાપક હતો. કર્ણાટકમા શહાજીની નોકરીમા તેનો આપ હતો, પણ મોરોપન્ત યુવાન અવસ્થામા જ વેર પાઠા

આવ્યો અને મન ૧૬૫૩માં શિવાજીની ફાજમાં જોડાયો. પહેલો પેશ્વા શા. મરાઠપંત રીદીઓ અને સાવતોની જોડે કાકણમાં જે યુદ્ધ થયાં તેમાં જય મેળવવામાં નિપુણ થયો અને મોરોપંતને તેના માલિકે તુકસાનીને બદલે સેવા મે.કર્યો અને તે પોતાના કાર્યમાં ફતેહમંદ નીવડ્યો. તે સમયની સઘળી લડાઈઓમાં તે હમેશાં શામિલ રહેતો અને પોતાના માલિકના મરણ પછી માત્ર અશ્વ સમય પર્વત જીતી ચકરો. પેશ્વાઈ તેના કુટુંબમાં જ રહી પણ સન ૧૭૧૪ માં ચાહુએ તે બ્રહ્મજી નિરનાયને આપી દીધી. આ પુરૂષ શિવાજીના રાજ્યતંત્રમાં મુખ્ય સલાહકાર હતો. વળી લશ્કરી સરદાર પણ તે જ હતો, અને સમકાલીન પુરૂષોમાં તેના જેવો શક્તિમાન અને દેશની શાઝ હેડે ધરનાર બીજો કોઈ નહોતો.

આબાજી સોનદેવ, હનમંતો અને પીંગલેની હેડીને, હતો. પોતાની નગીર છા બહાર વધારવામાં તે જ પહેલો હતો, અને કલ્યાણ ઉપર ધમારે કરી યુદ્ધને પ્રાગ્ભ તેણે જ કયો હતો. મોગલોએ તે વારંવાર જીતી લીધું હતું તોપણ તે મોખરે આવેલા મરાઠાના રક્ષણસ્થાન તરીકે હજુ સુધી ગણાતું હતું અને કાકણના મુખેદાર આબાજી સોનદેવ હરતકે હતું. મોરોપંતની માફક તેણે પણ ઘણા કિસ્સાઓ બંધાવ્યા હતા. શિવાજી જ્યારે દિલ્લી ગયો ત્યારે જીજ્ઞાસાના સલાહકાર તરીકે આબાજી અને મોરોપંતને રાજ્યના રક્ષણ માટે મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા. પહેલાં તે મળમુદાર નીમાયો અને તેનો દીકરો રાજ્યાભિષેક સમયે અમાત્ય નીમાયો.

રાયો બલ્લાલ અગ્રિએ સીંગઓની જોડે જે વિચલો થયા તેમાં નાનના મેળવી. ચંદ્રરાવ મોરેને ઘણી દેવામાં તે અગ્રેમર હતો અને શિવાજીએ પદાણુ સિપાઈઓનું જે ધણું લશ્કર બનાવ્યું તે એની સરદારી તળે મુન્નામાં આવ્યું તેથી એની ખ્યાતિ બહુ થઈ.

અન્નાજી ફતે બીજો માલિયુસરદાર હતો અને તેણે શિવાજી

તમા સુન્નીશ અને પંતસચિવના મોટા અધિકારો મેળવ્યા. પન્હાલા અને રંગનાની ફત્તે મેળવવામાં તેણે પ્રવૃત્તિ બરેલો બાગલીધો હતો અને કોક-શુંના વિચારોમાં કલ્યાંટકમાં પહેલી સ્વારી તે લઇ ગયો હતો અને તે સમયે તેણે હુમલો લૂંટ્યું. આખાજી સોનદેવ અને મોરોપંતની પેઠે તે ઉત્તર કોકલ અને બાગવાણનો કબજો ધરાવતો હતો, અને શિવાજી ન્યારે દિલ્લી ગયો ત્યારે આ સંદારોની જોડે તેને પણ સામિત રાખવામાં આવ્યો.

હતાજી ગોપીનાથ શિવાજીના શુદ્ધકારભારમાં વાકનીશ અને મંત્રી હતો, અને શિવાજી ન્યારે અશ્રદ્ધખાનની પાસે અગત્યના કામને અગિ ગયો હતો ત્યારે તે જોડે ગયો હતો. પાછળના મરાઠી ઇતિહાસનો પ્રખ્યાત નર સખા-રામ બાપુ આ કુળમાંથી ઉતરેલો હતો.

ખિન્નરના જીતાવવા પ્રદેશો રાવજી સોમનાથના કબજામાં હતા અને તે કોકલના વિચારોમાં પણ જોડાયેલો હતો. તેનો બાપ મોમનાથ, દબીર તથા પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો અને તેના પછી એ જો અધિકારો જનાઈન-પંત હનમંતે મેળવ્યા હતા.

નિરોજી રાજોજી ન્યાયાધિશ હતો અને તેનો પુત્ર પ્રસાદ ગોવળકો-દાનો એવમી હતો, અને રાજરામના વખતમાં તેણે જિંજના રક્ષણની વ્યવસ્થામાં બહુ કુશળતા બતાવી તે કારણથી તે પ્રતિનિધિ ઠયો.

પ્રભુ સંદારો અને સલાહકારોમાં મુખ્ય નામ મુરાર બાજી, બાજી પ્રભુ અને બાવાજી આવજીનાં જોવામાં આવે છે.

મુરાર બાજીના હાથમાં પુરધરનો કિસ્સો હતો અને તેણે પોતાના જીવને જોખમે દિલેરખાને પ્રયંત શોધ્યા જે હુમલા કર્યા હતા તેની સામે દક્કર લઈ એ કિદનાનું રક્ષણ કર્યું.

બાજી પ્રભુ પ્રથમ શત્રુ હતો પણ પાછળથી તે એકનિષ્ઠ અનુયાયી બન્યો હતો. ન્યારે શિવાજી પન્હાણાથી નાશીને રંગને ગયો ત્યારે એક

સાકડી ખીણમાં એક હજાર માણસ સાથે તેણે પોતાનું સ્થાનક લીધું અને ત્યાં અત્યંત મોટા લશ્કરની સરદારી બોગનાર ખીજ કાંઈ સેન ધિપતિની સામે એક એક તસુ જમીનને માટે યુદ્ધ લીધું, અને છેક શિવાજી સહિસ-ભામત રંગને પહોંચ્યો તેની તોપ પડી ત્યાસથી તેણે બાકરી બાધી, અને છેવટ તેને જે ધા વાગ્યા હતા તેથી અચાત બની પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો. આ યુદ્ધમાં અને આત્મસમર્પણ મેટલાક લોકો યુવાની તવારીખના વાયનારાઓને સારી પેઢે જાણીતા થયેલા થર્મોડીનીની ખીણના શૌર્યવાળા રક્ષણી જોડે સરખાવે છે.

ખાનાજી આવજી મોટા ખાનગનથી ઉતર્યો હતો અને તે ખાનગને હજારોની સેવા બજાવી હતી, અને ખાનાજી વિશ્વનાથની પેઢે આગળ આવતા પોતાના જીવનો બચાવ કરવા પોતાના વતનનો ત્યાગ કરવાની તેને ફરજ પડી સન ૧૬૪૮ માં તેના આતુર્યથી શિવજી પૂજા પાન તેના તંદુરસ્તી અને શિવાજીની આખી જિંદગીમાં તે મુખ્ય મંત્રી થઈ રહ્યો હતો તેના દીકરા તેમજ તેના પૌત્રે તે પછીના બે સદ્ગુણ મુખ્ય ભાગ લીધા હતાં અને તેણે ચિટનીમના બખ્ખરના નામથી જે મોટી તવારીખ પ્રખ્યાત છે તે લખી હતી માવની મરહૂમોમાં ઘસાજી કાક માવલી પાવજીનો સરદાર હતો અને પ્રા બમા જે ફતેહ થઈ તેમાં તેણે અગત્યની સેવા બજાવી હતી તે અને નાનાજી પોતાની આખી જિંદગી પર્યંત શિવાજીના મુખ્ય સોબતી થઈ ગયા બ્યારે અફઝનખાનને મારી નાખવામાં આવ્યો ત્યારે તેની સાથે તે બન્ને હતા વળી બ્યારે સાહિસ્તખાન ઉપર તેના પોતાના ગઢેનમાં હજારો મરવામાં આવ્યો ત્યારે પણ તેઓ હતા અને શિવાજી દિલ્લી ગયો ત્યારે તેઓ પણ તેની જોડે ગયા હતા.

તાનાજી માનસરે અને તેના બાઈ સુર્પાજીએ સિદ્ધમદના કિલ્લા ઉપર ચઢવામાં જે બહાદુરી બતાવેલી હતી તેનું વર્ણન બાટયારજીએ કરી તેમનાં નામ અમર કર્યાં છે આ સ્થળે ખાનાજીનું મરણ નીપજ્યુ દર્ડ,

અને શિવાજીએ તેનું વેર લીધું હતું.

કોકણના વિમલોમાં સાવન્તોની જોડે જાજી ફસલકર દેશમુખ મુદ્દ કરી મુઓ હતો. શીરગોજી નરસાલે આકન કિલ્લાનો સરદાર હતો. તેણે સન ૧૬૪૮ માં શિવાજીને સ્વાધીન કર્યાં હતાં. જોઓ પ્રથમ યત્ન હતા તેમાં જો એક હતો; અને પાછળથી તે વિશ્વાસુ મિત્ર બન્યો હતો અને જ્યારે મોગલોએ આકનનો કિલ્લો ફરીથી લઈ લીધો ત્યારે પોતાની નોકરીમાં લઈ લેવાની તેણે સાક્ષ્ય બતાવી હતી પણ તેણે ચોખ્ખી ના પાડી અને શિવાજીના લશ્કરમાં તે જોડાયો.

સંભાજી કાવજીએ રઘુનાથપંતની જોડે હી માવલીઓ ઉપર હુમલો લઈ જવામાં ભાગ લીધો હતો અને ત્યાં ચક્રતવ મોરે માર્યો ગયો હતો જે વખતે માવલી પાલદગનો સરદાર પેસાજી કક હતો તે વખતે નેતાજી પાલકર ઘોડેસ્વારોનો સરદાર હતો. ને લશ્કરનો અતિ શૌર્યનાળો અમલદાર હતો, અને તેણે પૂર્વ દેશાએ અહમદનગર, જાજના અને ચૌરગામાઠ સુધી શિવાજીની લૂટની સ્વારીઓની સરદારી લીધી હતી જ્યાં જ્યાં બચતી સામે થવાનું હતું ત્યાં ત્યાં દરેક ઠેકાણે તે હાજર થયેલો જોવામાં આવતો.

અશ્વસેનાનો તે પગનો સરદાર પ્રતાપતાવ ગુજર હતો, અને બ્રાહ્મ લાજુમાં મોગલ લશ્કરોને લગવવામાં તે પોતાના માલિકને લાયક રીતે વક્ષદાર રહ્યો હતો. એવી જ રીતે પન્હાયાની પાએ વિન્નપુરના લશ્કર મેનો પરાજય દરવામાં પેતાના માલિકને તે વક્ષદાર નીવડ્યો હતો શિવાજી અને શહેનશાહની વચ્ચે થયેલી સધિના ૨ વર્ષ દરમિયાન ચૌરગામાઠની પાએ જે મરાઠા લશ્કર મુઝવામાં આવ્યું હતું તે એને સ્વાધીન હતું. વિન્નપુરના લશ્કરોનો ઝડપ અને જોડાણી કેડો લેવામાં તે નિષ્ફળ થયો હતો, તે માટે શિવાજીએ તેને ઠપકો આપ્યો હતો અને જીજે પ્રસંગે જ્યારે શત્રુની સામે તે થયો ત્યારે તાનાજી મહાસે, જાજી પ્રજુ, જાજી ફસલકર

અને સૂર્યરાવ કાકડેની પેઠે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપી તેણે પૂર્ણ ફતેહ મેળવી હતી.

નાના નાના સરદારોમાં ખડેતલ દામાડે, પરસોજી ભોસલે, સંતાજી ઘોરપડે અને ધનાજી બદલ શિવાજીના મરણ પછીના યુગમાં વિખ્યાત થયા હતા. પહેલાં બે પુરૂષોએ જુજરાત અને ગિરારમાં મરાઠાની સત્તાને પાયો નાખ્યો હતો, અને છેલ્લા મેએ સ્વતંત્રતાની આ લડાઈને યશસ્વી પરિણામે પહોંચાડી હતી.

જે પુરૂષોએ પોતાના શ્રાવ્ય-અને સનાહવડે શિવાજીને મદદ આપી રાજ્ય સ્થાપન કર્યું હતું તેઓ ઉપર કહેવા પ્રકારના હતા એમાંથી કોઈ પણ બધા સમયમાં પોતાના જ્ઞાન યુક્તિ નહોતો કોઈ પણ પોતાના સ્વામિ પ્રતિ કૃતાત્મ નીનડયો નહોતો અથવા દુસ્મનની સાથે મળી ગયો નહોતો. પોતાને સોંપાયેલી સેના બુઝાવ રીતે બુઝાવી એવા વિચારથી દિવાસો લઈ વિજયના સમયમાં પોતાના સ્થાનક ઉપર રહી ધણાઓએ પોતાના પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા. જે બનાવોથી શિવાજીએ પોતાની જાત ચક્ર આર પેદા કર્યો હતો અને જે મહાન કાર્યને માટે તે પ્રયાસ કરતો હતો, તે આવી રીતે જશ બરેલા હતા આવી આવી રીતના પ્રયાસ અને પ્રાણઆહુતિવડે જે રાજ્ય સ્થાપન થયું હતું તેમાં ૧૬૭૪ માં તેના રાજનિભિષેક સમયે માત્ર પુના, સુપા, ઇંદાપુર અને આશમતિની આસપાસ આવેલી તેની વંશપંપરાની બગીચ નહોતી પણ તમામ આવક સત્તા. છેલ્લાના પશ્ચિમ ભાગો વાહી સત્તા અને ઉત્તર સુધી કોંદાપુરના પશ્ચિમ ભાગો ઉત્તર અને દક્ષિણ કોંકણ અને તેની જોડે દરિયાને લગતા તેમજ હુંગને લગતા કિનારો બાગલાણ અને કર્ણાટક, વેલોર, બેલ્લાર અને મહેસુરના સ્થાનકો પણ હતા આ બધા રાજકિય પ્રદેશો શિવાજી પછી માઠી ઉપર આનંદરના હાથમાંથી જતા રહ્યા અને શિવાજીના મરણ પછી થોડા જ વર્ષમાં મોગોને હાથ આવ્યા આ ઉપરથી જોવામાં આવશે

કે જાન્યુઆરી ને સંપત્તિ થઇ તે મુલક અને ખજાનાને જોડવી થઇ તે કરતાં વધારે મરાઠા સરદારોમાં આત્મવિશ્વાસ અને સપની હતી. વળી તેની સાથે મરાઠા જાતને એક જાતનું શિક્ષણ મળ્યું કે ઉત્સાહવડે મુસલમાનોના હુમલાની સામે ફોરફ્રન્ટથી ટક્કર ઝીંટવી એ શક્ય છે.

સન ૧૬૮૫ થી ૧૭૦૭ સધી ને ૨૨ વર્ષ ચૌરંગજોએ દક્ષિણ છત્તવામાં નિર્ગમન થયાં તે દરમ્યાન પ્રજાના રાજવહારી તેમજ લશ્કરી સરદારોએ જે યોગ્ય શિક્ષણ અને કવાયત નહીં મેળવ્યાં હોત તો આવી રીતનું પરિણામ નીપજવા પામત નહીં. આવી રીતે ૩૮૦ માણસોએ કવયત મેળવીને પ્રજાના મનમાં નવી આશા અને નવું ચૈર્ય ઉત્પન્ન કર્યું જેથી તેમની સામા થવાની શક્તિ માટે પૂરે ભરોસો હત્યન્ન થવામાં અને છેવટે જે બરતી તેમને ઘેરી લેવાની અણી ઉપર આવેલી હતી તેને પાછી હઠાવીને અંતે તેમના પ્રયામને જય આપવામાં મદદગાર થઈ. સરદારોમાં જે જે વિશેષ પ્રખ્યાતિ પામ્યા તેમનું જન્મચરિત્ર આપવામાં આપું પ્રકરણ અમે રોડ્યું તેનું કારણ પણ આ જ છે, અને તેમની માદદસ્ત વડે જ તેમને પગે ચાલીને તેમના પછી આવનાર સરદારોને હિંમત મળી હતી. શિવાજીએ મહાન કાર્ય કરે હાખયો જેમાડ્યો તેથી તેના લશ્કરી અનુયાયીઓના મનમાં તેનો જ જુસ્સો પ્રદીપ્ત થયો અને તેની જિદગીની મુખ્ય નેમ પણ એ જ હતી. તેના દીકરાના હાથમાંથી મુલક તથા ખજાનો જતો રહ્યો પરંતુ તેના માણસોમાં જે જુસ્સો તેણે ઉપજાવ્યો હતો તે સંકટ વળતે પણ કાયમ રહ્યો ને જેમ જેમ દાર થતી ગઈ તેમ તેમ તે નવું જગ પકડતો રહ્યો. જયસિંહ અને દિવેરખાનની નાની સરખી ફાજ આગળ શિવાજીએ ચઢ્યું આવવાનું તથા દિલ્લી જવાનું રાજદ્વારી કારણોને લાધે, યોગ્ય ધાર્યું પણ તેના પછી તેની જગ્યાએ આવનાર સરદારોને તો ખુદ શહેનશાહની સરમરી તથા મોગલ લશ્કરોનો જોશ ભરેલો ધસારો ખમવો પડ્યો હતો, અને જે કે તેઓ દક્ષિણ તરફ

હકયા હતા તોપણ તેઓ વચ થયા નહીં, પરંતુ વિજયી થઈ ઘેર પાછા ફર્યા અને તેમણે બાળ સહિત પોતાનાં સંબંધીઓ દ્વારા કર્યો.

દેશમાં આ સમયે જ શાંત પ્રકૃતિના પવિત્ર પુરુષો ઉદય પામ્યા હતા અને જેઓ રાજકીય તેમજ લશ્કરી સંઘારોના મુખ્ય સલાહકાર હતા તેમનું હુંકું વર્ણન આપ્યા વિના દેશના મેદા અર્થે શિવાજીએ ઉદ્ધારણા કામમાં જેઓએ ભાગ લીધો હતો તેમનું જ્ઞાત અપૂર્ણ ગણાય. ચિટનીસનદા બાંધપરમાં આ મહાન શુરઓમાંથી કેટલાકનું વર્ણન આપે છે અને તેમાં મુખ્ય ચોંચવડના મોયાદેવ, નીમડીના રમનાથ સ્વામિ, બેઠરના વિઠ્ઠલરાવ, સીંગાદાના વામન જોશી, દાહેલાખુના નાગ્જીજીભાવા; ધમનગાંવના મોધલે બાવા, વણાવના જયરામ સ્વામિ, હૈદરાબાદના કેશવ સ્વામિ, પોલાદપુરના પ્રેમાનંદ બાવા, સંગામેશ્વરના અચલપુરી અને પડગાંવના ચનીબાવા છે પરંતુ આ શુરઓમાં સૌથી પ્રખ્યાત દેહુના તુકારામ બાવા અને ચાંદના ગમદાસ સ્વામિ છે. રામદાસ તો શિવાજીનો ધર્મગુરુ બન્યો હતો એટલું જ નહીં પણ ધર્મ સિવાયની બાબતોમાં પણ તે તેનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. આ ધર્મગુરુએની સત્તા કેવડી હતી તેનું સંપૂર્ણ વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે. આ સ્થળે આટલું જ કહેવું પુરતું છે કે રામદાસ અને તુકારામના વગથી પ્રજાનો જુરસો, ધાર્મિકભાવ અને જાહેર કામોના વક્રિવટ પ્રતિ બકિત જેટલી જાણી સપાટીએ પહોંચી હતી તેટલી તે વિના પહોંચી શકત નહીં. આ મોક્ષનું કામ મુલક મેળવવા માટે નથી પરંતુ પરમેશ્વર અને મનુષ્ય પ્રતિ જોયા પ્રકારની સેવા બજાવવા માટે છે તેની એ ધાણી દાખલ ગમદાસની સૂચનાથી પ્રજાના વાવટાનો રંગ-તેમને વહાલો નારંગીનો- ધારણ કરવામાં આવ્યો હતો; અને એ જ રંગનાં કપડાં તે વખતે સાધુઓ અને ભક્તો પહેરતા અને હાલ પણ પહેરે છે. પંદેશી તન્દ તામેદારી સૂચવતી સદામ કરવાની રીતિ બદલાઈ ગઈ અને નવી રીત દાખલ થઈ અને તે રીતિ પ્રમાણે રામદાસના માનીતા દેવનું નામ ઉચ્ચારવામાં આવતું.

એ જ અસરના કારણથી શિવાજીના મુખ્ય અધિકારીઓનાં નામોની મુસલમાની સંઘાઓ પાસેથી તેને મળતા સંસ્કૃત શબ્દો ઉપયોગમાં આવ્યા, ને તેવી જ રીતે પત્રવ્યવહારની પ્રદત્તિમાં પણ સુધારો થયો. શિવાજીએ પોતાના ધર્મ-સૂર તરફ ઉપકારની લાગણી બતાવવા પોતાનું રાજ્ય તેને અર્પણ કર્યું, અને રામદાસે જનસમૂહના હિત અર્થે ચલાવવા માટે દ્રષ્ટ તગીકે તે તેને પાછું સ્વધીન ર્યું. જ્યારે શિવાજીએ પોતાના શરૂને તેના માનિતા દેવની સેવા અર્થે ધનામી જમીન સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે રામદાસે ગર્ભિત વિનંતિ કરી કે જે રાજ્ય હજી પરદેશી સત્તા તળે તેમાંથી મને ધનામ આપો. અર્થાત એમ સૂચવ્યું કે મોક્ષનું કાર્ય હજી પુરૂ થયું નહોતું.

જે સરદારો મરાઠા રાજ્યના ઉદય વખતે નામાકિત થયા હતા તેમની જે ઉપર કારકિર્દી આપવામાં આવી છે તે વડે તે ક્ષણની સ્થિતિનો ખરો ચિતાર મેળવી શકાશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે, તે એટલે જરૂર કે શિવાજીના કૃત્યોના વૃત્ત નામાંથી પણ એટલું સ્પષ્ટ થાય છે. વધુન અદ્યક્ષ છે એમ માલૂમ પાડે. શિવાજી મંપરધાનમાં મુખ્ય પુરૂષ હતા પણ તેની પાછળ અધારમાં રહી ગયેલો પ્રદેશ આપી અજવાળામાં આવશે અને તેની સરદારી તળે જે ડહાપણ અને બળ પ્રસિદ્ધ થયા હતાં તેનું મૂળ જાણવામાં આવશે. એના સમયમાં જે પ્રજામાં પ્રવૃત્તિ ઉદ્ભવી હતી તેનું બળ કૃત્યે અંશે હતું તે દાખવ્યા વિના શિવાજીનું ચરિત્ર અપૂર્ણ ગણાય. પ્રજાની જાગૃતિ તેના સ્વ-ક્ષણના બળ વડે માત્ર દર્શાવી શકાતી નથી પણ તેના પછીના જમાનામાં તેમજ કામ વધારે જુસ્સા ને વધારે ખાતરી બરેલા જય વડે આગળ ચાલી શકે તેવા લાયક પુરૂષો પેદા કરવાની શક્તિ પણ બતાવવાની અગત્ય છે. આ એવડી કસોટીથી વિચાર કરતા શિવાજીના સમ-કાલીન પુરૂષો ડહાપણવાળા તેમ જ બહાદુર ગણી શકાય અને દેશની ઉત્થાપના કાર્યમાં તેમને લાયક સરદાર મળ્યો હતો.

પ્રકરણ ૫ મું.

જાડને માર આવે છે.

સન ૧૯૪૬ માં તોરણનો દળજો લેવામા આવ્યો ત્યારે શિવ છત્રી ઉમર માત્ર ૧૯ વર્ષની હતી, સાગથી તેની જાડેર કાન્કિર્ણનો પ્રારંભ થયો. ગાણી શકાય, અને તેની અયાગ પ્રવૃત્તિની જિંદગી ૧૯૮૦ માં પૂરી થઈ ૩૪ વર્ષની આ મુદતના સ્વાભાવિક રીતે અસમાન લંબાણના ૪ ભાગ પાડી શકાય છે અને એ દરેક ભાગનો જુદો જુદો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, કેમકે જેમ જેમ શિવાજી કમરમા અને અનુભવમાં વધતો ગયો તેમ તેમ તેની પ્રવૃત્તિનો પ્રદેશ અને તેની વર્તણૂકને માર્ગ દોલવવા નિયમો ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે ફેરફાર પામતા ગયા તેની કાન્કિર્ણ જાડિ અને વિકાસની હતી ને તેના પ્રથમના અને પછીના ભાગમા તેની ફતેહના ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોને અનુમરીને આવશ્યક રીતે તેની કાર્ય કરવાની રીતિઓમા ફેરફાર થતો ગયો. આ બધા ધ્યાનમા ન લેવાયાથી થયો જુનમરેતો વિચાર વૃત્તપન્ન થયો છે. વળી બીજી જુન એ થયેલી છે કે શિવાજીના જે જંગલી જમાનામા પ્રથમના વર્ષે યાનેન થયા હતા તેને હિંદુસ્તાનમા તેમજ બીજે સ્થળે સમકાલીન દેલી ગઝાઓ જે ગઝનીતિમા કાનુનો પાળતા હતા તેને અદ્યે જાડે નીતિના સખ્ત ધોરણો લાગુ પાડવામા આવ્યા હતા, પુરોપમા પણ અર્વાચીન મુપ રાએ થોડા વખત ઉપર જ એમ તો માન્ય કર્યું છે કે દરેક જમાનને તે વખતના જ ધોરણો લાગુ પડવા જોઈએ ખરેખર રીતે સહીએ તો મનાઈ દેશ દળજુના મુખ્યમાન રાજ્યકર્તાઓ કોઈ પણ વખત છત્રી શક્યા નહોત તેમજ મેદાનોમાજો દેશ છુટ્યો તો ખરો પણ તેની પશ્ચિમમાં આવેલા ટેકનવાળા ભાગો ઉપર માત્ર પ્રસંગોપાત્ત ધસારો કર્યો હતો કિંવાઓના રક્ષણ અર્થે જાન્યુકના લસ્કરો રાખવામા આવ્યા નહોતાં.

એટલું જ નહીં પણ એ કિલ્લાઓ સગરવામાં પણ આવતા નહોતા, અને સ્થાનિક વગ ધરાવતા માણસોમાંથી જે કિલ્લેદારોની નીમણૂક કરવામાં આવતી તેઓને મરજીમાં આવે તેવી રીતે વર્તવાની છુટ હતી; વળી તેમની હીલચાલોને તાબામાં રાખવાને બહુ કોઈ મધ્ય સત્તા હોય જ નહ તેવી જ રીતે તેઓ એક બીજાને ખસેડતા અને હઠાડતા. આ અધાધુધીની અઘ્યવસ્થાવાળી રીતિમાં નિગ્ગમચાહી રાજ્યના પતનથી બહુ વધારે થયો હતો અને એ રાજ્યની લૂંટમાં હિલ્લીના ચહેનચાહો અને બિઝપુરના રાજાઓએ ભાગ લીધો હતો; અને મરાઠા દેશ તો આ બન્ને રાજ્યકર્તા વચ્ચે સરહદની લડાઈની જાથુકની રમખાંડિ થઈ પડી હતી. સત્તાના આવા ગોટાળાનાં દુઃખદ પાણ્યો વર્ણુઆ કરતાં અટકળ કર્યાંથી વધારે સારી રીતે સમજાય, અને શિવાજીની કાનૂની પહેલા ૬ વર્ષમાં જે ટેકરી કિલ્લાઓ તોફાની પાડોશીઓની સત્તામાં હતા અને જે માવજો પૂનાની આસપાસ હતા તેમને વશ કરવામાં તેણે પોતાનું લક્ષ્ય પરાખું. દૂર આવેલા ઐરંગઝાબના મેગલ સરદારોની અથવા તો બિઝપુરના રાજાઓની સત્તાની સામે થવા તેનો વિચાર જ નહોતો; કેમકે પૂના અને સુપાની આસપાસ આવેલી તેની જાગીરનું રક્ષણ તેને કંવાનું હતું, અને તે કાર્ય એ છે ખરું અને થોડા માણસો વડે આમપાસ આવેલા સંભાળ વગરની ટેકરી કિલ્લાઓનો કબજો લઈને કે સમારિને રાખ્યાં જ ચોખ્ખી રીતે બની શકે. આ અવસ્થાની ચાલુ અને આવદારિક ફિકર ઉપરાંત શિવાજીની જિંદગીના સરખાતના વર્ષોમાં પણ તેના મનમાં પ્રાથમિક રીતે એવો વિચાર ઠસી ગયો હતો કે પાડોશમાં આવેલા મરાઠા સરદારોના વિખનાઈ ગયેલા લશ્કરને ભેગાં કરી દેવાં જોઈએ; કેમકે અનુભવ ઉપરાંત તેને એમ લાગ્યું કે તેમ કર્યા વિના સામાન્ય રક્ષણ અને શાંતિ મેળવી શકાય તેમ નથી.

આ પ્રાથમિક કાર્ય શિવાજીએ કંઈ પણ ખુનરેજ વગર બખબુ અને સંઘ ધરાવતા બધા પક્ષોની સંમતિ વડે બિઝપુરના રાજાઓની

સાથે અથડાઅથડીમાં આવવાની તેને ફરજ પડી; કેમકે તેમણે તેના બાપને દગાથી બંદીખાને નાંખ્યો હતો અને તેને પોતાને ઓચિંતા હુમલાવડે પકડી લેવા કાસરો મોકલ્યા હતા અને તે પછી તેને કચરી નાંખવા બિજાપુરના રાજ્ય માહેલા નામાકિલ સેનાધિપતિઓની સરદારી તળે તેમણે અનેક સ્વા-રીઓ તેની વિરૂદ્ધ કરી હતી. બિજાપુર જોડે યજ્ઞેલું આ યુદ્ધ તેની જિંદગાનીના વૃત્તાંતની બીજી મંજલ હતી અને તેનો વિસ્તાર દશ વર્ષનો હતો, અને છેવટ પોતાની સરતો કબૂલ કરવામાં અને પોતાની સત્તા વધારવામાં તે ફત્તેદમંદ થયો હતો. તોપણ પ્રબળ વિચાર તો તેને તે રહ્યો, એટલે કે સ્વરક્ષણ અને સંયુક્ત સમગ્ર પ્રયાસ. આ બીજી મંજલમાં તેણે જે ફતેહ મેળવી તેને લીધે દખણના મોગલ હુમલો કરનારાઓની સથે તેને બાથ ભીડવી પડી હતી અને મોગલસત્તા સાથેના આ ઝખડમાં તેની જિંદગીની બીજી મંજલનો રસ બરેલો બાગ સમાજેલો છે અને તેની શરૂઆત સન ૧૬૧૨ માં થઈ હતી. આશરે ૧૬૭૨માં તેણે જે ફતેહ મેળવી હતી અને જે વડે મોગલ શહેનશાહે નવા મરાઠીગઢમનો સંપૂર્ણ અને વિધિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો હતો તેના માથે સમાપ્ત થઈ હતી એમાં અને છેલ્લી મંજલ ૧૬૭૪ માં તેને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો ત્યાંથી આરંભ પામી તેના મૃત્યુવડે સમાપ્ત થાય છે. તેની જિંદગી અને વર્તણૂકનો સરસમાં સરસ આ વ્યાસ આ તેની છેલ્લી મંજલમાં થઈ શકે છે, અને તે મંજલ તેની આશાઓ તથા લોભી વૃત્તિઓનું પૂર્ણ સાદૃશ્ય ગણી શકાય. એ સમયે તેણે કાર્ય કરવાની જે જે રીતિઓ અને રાજ્ય ચલાવવાની જે પદ્ધતિ ધારણ કરી હતી તે હવેથી જ તેના સંબંધમાં ન્યાય અને જોઈએ. પોતાની રાજ્યનીતિનો મુખ્ય હેતુ તે કદી પણ વિનયો નહોતો. પ્રથમની તેની રાજ્યનીતિ પાતાના પાડોશીઓ વિરૂદ્ધ સ્વરક્ષણ શોધવાની હતી અને તે આગળ વધીને મુમલમાન રાજ્યકર્તાઓ વિરૂદ્ધ પોતાનો બચાવ કરવા તરફ ઢળી તેની એક જ નેમ એ હતી કે મરાઠા સત્તાનાં વિખરાઈ ગયેલાં તાવો જોડી દેવાં. આ એકત્ર કરવાનો અસરનો પ્રદેશ ધીમે ધીમે કંઈક વધ્યો હતો બિજા-

પુરના રાજાઓની જોડે અથવા મોગલ શહેનશાહો જોડે જ્યાંસુધી તેઓ કણીટકમાં અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં પોતાની હદમાં પ્રવૃત્તિ રાખતા અને પશ્ચિમ મહારાષ્ટ્રને વશ કરવાના હેતુથી પહેલ કરી વિચ્છેદનો પ્રારંભ નહોતા કરતા ત્યાં સુધી તેમની જોડે તેને કશી રીતનો વાંધો કે અંધડો નહોતો. ગોવલ્લકોંડાના રાજાઓ જેઓ તૈવંગણમાં રાજ્યકર્તા હતા તેમના પ્રતિ તેણે પોતાનો આશ્રય તેમના પક્ષ બણી લખાવ્યો હતો અને મોગલોએ બિજાપુરના રાજા ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે એ રાજાઓને તેણે સંગીન મદદ આપી હતી. દિલ્હીના શહેનશાહ વિષે બોલીએ નો જ્યાં સુધી તેઓ એના દેશની છેડતી ન શાધે ત્યાં સુધી નો તેમના તાબાનો જાગીરદાર થવાને તે તૈયાર થયો હતો. આ ઉદ્દેશથી શરણે જવા છેક દિલ્હી સુધી તે ગયો હતો ને જ્યારે તેને દગાથી કેદ કરવામાં આવ્યો ત્યારે પણ સલાહ કરવા તે કબૂલ થયો હતો; અને તેની મુખ્ય સગત એ કે શહેનશાહ પોતાના રાજ્યના મુખ્ય અમીરો જેવો એક તેને પણ ગણે. આખા હિંદુસ્તાન માં હેલા હિંદુ રાજ્યકર્તાઓનું એક સપી મંડળ બનાવવું અને મુસલમાની રાજ્યનો નાશ દરવે એવો ખ્યાલ તો ખરેખરી રીતે તેણે કર્યો હોય એવું જણાતું જ નથી. આ ખ્યાલ તો પાછળથી ધારણ કરવામાં આવ્યો હતો, અને તેનું પ્રથમ દર્શન બાજીરાવ બક્શાસ તરફથી પ્રગટ થયું હતું એટલે કે જ્યારે તેણે પતપ્રતિનેધિની જોડે અંધડો ચલાવવા દરમ્યાન શાહુ મહારાજને સલાહ આપી કે ઉપર ઉપરથી ડાળીઓ કાપી નાંખવામાં તમે તમારું બળ નકામું વાપરો છો; ઉચિત એ છે કે દિલ્હીની પાસે સત્તાનું જે મધ્યબિંદુ છે ત્યાં આગળ તે જડને જડમૂળથી હવમથાવી નાંખવામાં જેટલું બની શકે તેટલું જોર વાપરો. શિવાજીએ એવો વિચાર રાખેલો જણાય છે કે દમણમાં એક મધ્યબિંદુ રાજ્ય સ્થાપી બિજાપુર અને ગોવલ્લકોંડાના રાજાઓને બાથમાં લઈ મોગલસત્તાને તાપી નદીની ઉત્તરે પાછી હડસેલી દેવી. સમગ્ર સ્થિતિ સમજવાની એજ કુચી છે. તેના રાજ્ય-સીમાની હદ અને તેનાં હેતુ એ હતાં કે પોતાનું સંરક્ષણ કરવું. પશ્ચિમ હિં-

દુસ્તાનમાં એક સમસ્ત હિંદુસતા સ્થાપન કરવી અને ગોવલકોંડા અને બિજાપુરના મુસલમાની રાજ્યોની મદદ લઇને ઉત્તર તરફથી આવતો ધસારો પાછો દહાવવો અને પોતાના દેશ માટે બચાવ તેમજ મન-માનતો ધર્મ પાળવાની છુટ સંપાદન કરવાં. શિવાજીના જન્મચરિત્રના જે સ્પષ્ટ ૪ ભાગ પાડવામાં આવ્યા તેના વૃત્તાંતની આટીધુટીઓનો અભ્યાસ કરવાઅર્થે હાથમાં આવેલી ઉક્ત કુચી કે દોરી બહુ સાર કામ બજાવશે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પહેલો ભાગ તોરણના કબજાથી શરૂ થાય છે, અને તે કબજો તેના કિલ્લેદારે આપી દીધો હતો તે પછી રાયગઢની કિલ્લેખંદી કરવામાં આવી ત્યારથી તે તેના રહેઠાણનું મુખ્યસ્થળ બન્યું. આ પગલાં ભરવાનું કાર્ય પણ અસાધારણ નહોતું. બિજાપુર દરબારને એમ સમજાવવામાં આવ્યું કે આ કિલ્લાઓ સામાન્ય હિત અર્થે તેમજ કુટુંબ જાગીરના રક્ષણ તરીકે કબજો કરવામાં આવ્યા હતા. બાજી મોહિતેને હસ્તક સોંપાયલા સુપાના અધિકાર ઉપરથી ખસેડવામાં આવ્યો તે સત્તાનું પગલું નિર્વિવાદ હતું કાચુ કે તે જાગીરનો નોકર હતો. પૂર્વે બણી ચાક-નાનો કિલ્લો પૂને જવાના માર્ગ ઉપર ખાસ અનુકૂળતાથી આવેલો હતો અને તે તાબે કરી દેવાને શીરગોજી નરસાહેને સમજાવવામાં શિવાજી દત્તે-હમંદ થયો. પ્રથમ પેઢે કિલ્લાની સરદારી શીરગોજીને જ આપવામાં આવી. આ બનાવ પછી તે સરદાર એકનિષ્ઠ અનુયાયી થઇ રહ્યો. પૂનાની પ્રક્રિયે આવેલા સિંદબદના કિલ્લાના મુસલમાન સરદારને તેવી જ રીતે કબજો હાડી દેવા સમજાવવામાં આવ્યો હતો. આ રીતે આવેલાને કબજો લાવવામાં આવ્યા હતા અને માવલીઓ એટલે કે એ ભાગના બહાદુર રહેવાશીઓને લશ્કરમાં તેમના પોતાના જ સરદારોની સત્તા તથા દાખલ કરવામાં આવ્યા હતા. આ બધું કાર્ય જાગવવામાં આવ્યું તેમાં કંઈ પણ જોરજુલમ વાપરવામાં આવ્યો નહોતો, તેમ કાંઈ રીતની ખૂતરેજી પણ

યદ્ય નહોતી પૂના અને સુધા ઉપાન્ત જાનમતી અને ઇલાપુનો તે જા-
ગીરમા સમાવેશ થએલો હતો અર્થ પૂનાથી તે ખાતામતી જવાના જુના
રસ્તા ઉપર મોખરાના બાગમા પુરંદરનો કિલ્લો આવેલો હતો આ અને
ખીજ કાગળોને લીધે પુરંદરનો કમળે લેવાનું ઇચ્છાયોગ્ય હતું, જુના
બિજાપુરનો સરદાર એક ઘાહણ હતો જે પડે ઘાહજ કેડેવ તરફ સારો
ભાવ રાખતો હતો, પણ શીજી રીને પોતાની હીલચાલોમા ત્રણે જ ગેરઇ-
નસાફી હતો પોતાના અમુક કાર્યોની વિરુદ્ધ પડવાથી પોતાની બેગને
તેણે તોપને ગોળે હડાડી મૂકવાની શિક્ષા કરી હતી આ માથમના મૃત્યુથી
તેના પુત્રો વચ્ચે વાધા ઉઠ્યા અને તેનો નિર્ણય કરવાને શિવાજીને નિમ-
ત્રણ કરવામા આવ્યું. તેણે ત્રણે બાઇઓને કેદી બનાવ્યા અને કિલ્લાનો
માલિક પોતે યદ્ય બેડો મિ. આટ ડક આ વર્તણુકને દમાબાજીનું નામ આપે
છે છતાં ચેટલું તો કબજન કરે છે કે આ ત્રણ બાઇઓને છતાંમી જમીન
મળેલી હતી અને તેઓ શિવાજીની જ નોકરીમા કમક મુખ્યતિ પામ્યા
હતા. દેશીદુતાતો ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે આ કિલ્લાના રક્ષણઅથ
જે લશ્કર રાખવામા આ-નું હતું તેમા એક બહુ જ મજબૂત પક્ષ હતો તે
માહેલા સોડોએ આ ત્રણે બાઇના ઝવડામાથી મુસ્કેલી પેદા થશે એવો ભય
દેખાડી શિવાજીને સલાહ આપી કે આ સ્થળ તમે પોતે જ લઇ સો ત્રણ
બાઇઓમાથી બેએ તો થએલો નિર્ણય સ્વીકારવામા પોતાની સં-
મતિ આપી હતી એમ જણાય છે. આ બાબતો ધ્યાનમા લીધાથી ઉપવા
કાર્યનું સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગય છે, અને તે ઉપરથી એમ જણાઇ
આવે છે કે સંરક્ષણને માટે રાખવામા આવેલા લશ્કરની સમતિથી
શિવાજીએ આ કિલ્લો તેની મુદ્દકોશલ્ય સખધી Cપિયોગીતા ધ્યાનમાં
લઈ કબજે લીધો હતો

શિવાજીએ પોતાની સામાન્ય રાજ્યનીતિને અનુસરીને આ બધા કિ-
લ્લાઓ જળરજસ્તી વાપર્ષા વિના તેમજ લોહી રેડ્યા વિના સંપાદન કર્યા

હતા; અને તેમ કહેવાને તે શક્તિમાન થયો તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના પાડેશીઓમાં જે વિશ્વાસ તેણે ઉપજાવ્યો હતો તે કાયમ રહ્યો હતો. હિન્દસ માવલમાં આવેલા રોહીલા તથા સલાંદી પર્વતની કાર ઉપર આવેલા કિલ્લાઓ, ઉત્તર તન્હ કસ્બાણુ અને દક્ષિણ તન્હ લોહગઢ અને શયરી સુદ્ધાંત પ્રતાપગઢ સુધીના પ્રદેશ તથા કરવામાં આવ્યો એ દાર્ય આ પહેલા બાગ દરગયાન થએલી કુત્તેહાને એક રીતે પૂર્ણ કરે છે. કસ્બાણુને કમળો સેવામાં આવ્યો ત્યારે બિજાપુરના સત્તાધિશો જાગૃત થયા અને તેમણે શિવાજી ઉપર તેના બાપની મારફત દબાણ ચલાવ્યું. શાહજીને કહ્યું કે આ વેલી તેની જાગીરમાંથી બોલાવવામાં આવ્યો, અને દુમાથી તેને પકડીને મદખાનામાં નાંખવામાં આવ્યો. પોતાના પિતાનો જીવ આવી રીતે જોખમમાં આવેલો જોઇ આગળ પગલુ બગવાથી હાથ ઉઠાવવાની શિવાજીને ફગળ પડી તેપણુ તેણે સાદું એવી રીતે વાળ્યું કે મોગલ શહેનશાહ શાહજહાંનો સેવક બનવા તેણે માગણી કરી. અને શાહજહાંનો આશ્રય મળ્યો તેની અસર એવી થઈ કે શાહજીને તરત બંદીખાનામાંથી છોડવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગે સિવાજીએ દિલ્લીના શહેનશાહની નોકરીમાં રહેવાને તેણે જે ઇચ્છા બતાવી તે વખતે પહેલીવાર પ્રખ્યાત થોય અને રવદેશમુખીના દાવાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે કે શાહજહાંને વચન આપ્યું હતું કે તમે દિલ્લી આવી રૂબરૂમાં તે દાવાઓ રજુ કરશો ત્યારે તે બાબત હું ધ્યાનમાં લઈશ. પણ આ બનાવ શાહજહાંના વખતમાં થવા પાડ્યો નહિ. છેક ૧૬૫૨ માં—જે વર્ષમાં તેની પહેલી મંજૂર મમાપ્ત થએલી કહેવાય તે વર્ષમાં—આ બધી બાબત બની.

૧૬૫૭ માં શાહજીનો છૂટકારો થયો તેથી થોડા વર્ષ સુધી સિવાજીને પ્રવૃત્તિ વિના રહેવું પડ્યું હતું તે પ્રતિબંધન દૂર થયું. વળી બિજાપુરના સત્તાધિશોએ મોગલ સરદારોની જોડે સહિ કરી દીધી હતી તેથી શિ-

વાણી વિરૂદ્ધ લશ્કર મોકલવા તેઓ સમર્થ થયા હતા. આ બીજી મંજુલનું મુખ્ય અને ખાસ લક્ષણ બિજાપુર સત્તાની સાથે જે અથગ-અથડી થઈ તે હતું આ ક્ષણને લીધે બિજાપુરની નોકરીમાં શિવાજીથી વધારે બળવાન મરાઠી જગીન્દરો હતા અને તેમની જોડે તે શાસર્ગમાં આવ્યો તેઓ નીચે પ્રમાણે હતા મુઘલના ઘેરપડેઓ, જનલોના મોરેઓ, વાડીના સાવંતો, દક્ષિણ કેટલુંના દત્તવીઓ, મશવદના માનીઓ, શ્રીરગપુરના શરવીરો અને શિન્ડેઓ, ફલટનના નિખાલકરો, અને માયવગીના ધાડ-મેઓ હતા તેમની જગીરો નીરા નદીની દક્ષિણે અને કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરે આવેલી હતી. પાડોશમાં આવેલા જગીન્દરોને શિવાજીએ પોતાની સરદારી તળે એકત્ર કર્યા હતા તેવી જ રીતે તેને ઉદ્દેશ આ રાજાઓને એકત્ર કરવાનો હતો; પરંતુ તેમણે તેની માગણીનો અનાદર કર્યો. વળી અદ્રાવ મોરે જે સૈન્ય બંધિષ્ટ હતો તેણે, બિજાપુરથી બાહ્ય સંદાર બાજુ શામરાજની સરદારી તળે જે ટુકડી શિવાજીને પકડીને તેને દાર કરવાની ધારણાથી મોકલવામાં આવી હતી તેને ૧૬૬૫ આપવા પોતાની જગીરો વાપરવા દીધી. આ કાવતરું ઉધાડું પડ્યું અને બિજાપુરના આડતીઆઓને શિવાજીએ સામા પકડી લીધા. અદ્રાવ મોરેની આ પ્રવૃત્તિસૂચક સત્વતા વધારે વાર સહન થઈ શકે એવી નહોતી, અને શિવજીના આડતીઆઓ રાધો બદલાઈ તથા સબાજી કાવજીએ એ બદલ મોરેઓને શિક્ષા કરવા નિશ્ચય કર્યો તેમણે વેર લીધું તે ત્વરાવાળું તેમજ નિશ્ચયાત્મક હતું, તથાપિ એ કાર્ય ઓછું કપકાપાત્ર ગણી શકાય નહિ, કેમકે વિશ્વાસઘાત પ્રતિ શંકા બરેલી આખમિ-મણીના બદલામાં આ તો ખુલ્લી અને ખાન્ય કરેલી દગલબાજી હતી મરાઠા વૃત્તાત લખનારાઓ પોતે પણ અદ્રાવનું જે ખુન કરવામાં આવ્યું તે બાબત કંઈ પણ બચાવ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી. માત્ર આ બનારનો દોષ ઓછો કરે એવું લક્ષણ એ હતું કે શિવાજીના આડતીઆએ પોતાની જોખમદારી ઉપર એ બધી ગોઠવણ કરી હતી અને તેને અમલમાં મૂકી હતી બવલીની ફતેહ વડે પ્રતાપગઢની દક્ષિણે આવેલો દેશ તાબે કર-

વાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો અને તે છેક પન્હાવાની તેમજ દક્ષિણ કાકળુની સરહદ સુધી અને તેમાં વાકીના સાવતો જેમણે તાબેદારી કબ્જા કરી હતી તેમની પણ જાગીરો આવી ગઈ હતી. વળી એ ભાગમાં દલરીઓ અને શરવીરોની જાગીરો આવેલી હતી તે પણ કબજે લેવામાં આવી. ગીદીઓના મુલક ઉપર હસ્તો કરવામાં આવ્યો હતો, તેનું પરિણામ નિશ્ચયપૂર્વક નિષ્ફળ નહિ. આ દુત્તેહોથી કટાકટીનો ખરો વળતે આવી પહોંચ્યો તેથી બિજાપુરના સત્તાધિશોએ જાગીરથી પ્રયત્ન કરવા નિશ્ચય કર્યો. જેટલું તો તેમણે શોધી કાઢ્યું કે શિવાજી પોતાના પિતાની સત્તાને વશ નહોતો અને તેના પિતાની મારફત તેના ઉપર દમાણ ચલાવ્યાથી તે સામે મોગજ ચહેનશાહનો આશ્રય શોધશે. તેમણે જે પહેલું લશ્કર બાજી શામરાજની સરદારી તળે શિવાજીને ઓચિંતો પકડી લેવા મોકલ્યું હતું તેનો પરજાજ થયો, તથા સાવતો અને દાવીઓ શિવાજીના સરદારોની જોડે ટક્કર ઝીંઘવા અશકત બચ્ચાઈ આવ્યા. આ સમયે પોતાના સૌથી સમર્થ પદાણુ સરદાર અફજલખાનના ઉપરીપણા હેઠળ એક મસ મોટું લશ્કર મોકલવા તેમણે ઠરાવ કર્યો. અફજલખાને ઠણ્ઠક વિઝહોમાં ભાગ લીધો હતો અને કાગળ સહિત કે રહિત તેના ઉપર એવો મંશય લઈ જવામાં આવ્યો હતો કે તેણે ત્યાં શાહજીના દુશ્મનોને મદદ કરી અને શિવાજીના મોટા ભાઈનું અક્ષય મૃત્યુ નિષ્ફળનું. અફજલખાન શિવાજીને પકાડી ઉંદરની ઉપમા આપતો હતો અને તેને મુએસો અગર જીવતો પકડવા, તેણે બિજાપુરની ભર દરબારમાં બીડું ઝડપ્યું હતું. અફજલખાને પોતે બિજાપુરથી વાઈ જતા રસ્તે તુઝખપુરનાં અને પંદરપુરના મહાદેવા લયો અપવિત્ર કર્યા અને મૂર્તિઓ બાંગી નાંખી. આ કારણને લીધે તેની કૃયનો દેખાવ એક ધાર્મિક વિઝહનો હતો, અને તેથી કુદરતી રીતે બન્ને બાજુઓના પ્રચંડ જુરસાઓ ઉસ્કેરાયા એમાં તો શક નથી કે આ ઝખ-ઝખના પરિણામમાંથી જે જે બાજુઓ જન્મ પામવાની હતી તે અતિ ગંભીર પ્રકારની હતી. જમ મેળવનાર તેમજ પરજાજ પામનાર બન્નેના હાથમાં

જીવન કે મૃત્યુની ખેંચાખેંચ તેમાં સમાવશી હતી. શિવાજી અને તેના સલાહકારોએ આ મામલાની અગત્યતા પિછાણી લીધી. હુમલાને પાડો હડાડવા તેણે તૈયારી કરી સખી, પણ શિવાજીએ પોતાની છેવટની બાજી રમતા પહેલાં પોતાની દેવી બવાનીનું માર્ગોપદેશક ચિન્હ મેળવવા ઇચ્છા કરી. તેણે પોતાના ચિંટનીસને આગ્રા આપી કે હું જ્યારે ધાર્મિક તન્મયતાની અસર તળે હોઉં તે સમયે દેવી માગ મુખમાં જે વચનો મૂકે તે લખી લેવા. બેભાન હાથતમા જે શબ્દો તેણે જોય્યાં તે નોંધી લેવામાં આવ્યા. આવી રીતે આશ્રયના વચનની ખાનીથી ઉત્તેજિત થઇ પોતાની માતૃશ્રીના આશીર્વાદ વડે તેમજ પોતાના લશ્કરની એકનિષ્ઠ બકિત જોઇ શિવાજીએ પોતાના મહાન સમોગડીઆની જોડે સંભાળથી પોતાના ચુંટી કાઢેલા સ્વજન ઉપર બાથ બીડવા નિશ્ચય કર્યો. આવી રીતે જ્યારે શિવાજીના તરફથી સંભાળ અને સાવચેતી બરેલી સામગ્રીઓ થતી હતી ત્યારે જે મોડું લશ્કર પોતાના તાબામાં હતું તેથી કુલાઇ જઇ અને સ્વસ્ત્રામમાં શિવાજી તેની સામે ટકી શકવાનો નથી એવું મનમાં ખચીત માનીને અફજલખાનના મનમાં એકજ બબત રમી રહી હતી તે એ કે શિવાજીને તેના કિસ્સાના આશ્રયમાંથી બહાર આણવો, અને જે જાની શકે નો તેને પકડીને ફત્તેહમંદીથી બિજાપૂર લઇ જવો. લાંબા વખત સુધી ત્યાં રહી જેખમમાં ઉતરી લગાઇએ. અસાવવી એવી તેની ધારણા નહોતી. શિવાજીના લશ્કરે કૃષ્ણા અને કાવનાની ખીણો રોકી હતી અને તેથી ત્યાં આવેલાં ઘાડાં જંગલોને લીધે શત્રુઓની દૃષ્ટિથી સંતાયક્ષો રહી શક્યો હતો. અફજલખાનની ફાજ વાઘથી માંડીને મહામજેશ્વર સુધી પથરાયલી હતી, અને તેથી તેના જન્મે છેડા હલ્લાને આધીન હતા. દેખીતી રીતે દેડેકની કાળજીપૂર્વક ઇચ્છા એવી હતી કે સામાને એચિંતી રીતે પકડીને ક્રૂર કરવો; કેમકે જન્મે બાણુતા હતા કે પૂર્વ તરફના વિગ્રહોની રીતિ પ્રમાણે લશ્કર ઉપર ઉપરીપણું ભોગવનાર સરદારના પરાજયથી લડાઈ સમાપ્ત થતી કિંવા તેના પરિણામ ઉપર બારે અસર

યતી. શિવાજીએ પોતાના દૂતો અફઝલખાન પાસે મોકલીને એમ કહાવ્યું કે શરણે આવવા હું તૈયાર છું. તે ઉપરથી ખરી ખબર મેળવવા અફઝલખાને પોતાનો બ્રાહ્મણ પંડિત મોકલ્યો. આ માણસના મનમાં ધાર્મિક ભાવ તથા સ્વદેશાભિમાનની લાગણી પ્રદિપ્ત કરી શિવાજીએ તેને પોતાના પક્ષમાં લઇ લીધો. તે પછી એવી ઝોઠવણી રાખવામાં આવી કે પરસ્પર ખુશામ્ના અર્થે બન્નેએ કંઈ પણ સરકર વગર મળવું. આ સુઝાકાત સમયે શું બન્યું તેનું ભિન્ન ભિન્ન વર્ણન જોવામાં આવે છે. સુસલમાન તવારીખ લખનારાઓ શિવાજી ઉપર દગલખાજીનો દોષ મૂકે છે અને એમ કહે છે કે પહેલો હુમલો તેણે જ કર્યો અને તેમાં તેણે પ્રાણુધાતક વાઘનખ તથા ભવાની તરવારનો ઉપયોગ કર્યો હતો; અને મિ. ટ્રાંટડફ પણ તેમનું જ અનુકરણ કરે છે. હવે મરાઠા ઇતિહાસના લખનારાઓ સભામદ અને ચિટનીસ બન્ને એમ કહે છે કે પ્રથમ પેલા લઠ્ઠા જોવા ખાને પોતાના હાથ વડે શિવાજીની એઝી પકડી તેને પોતાની બાણી ખેંચ્યો અને પોતાના હાથ ખાહુ તળે ધરી રાખ્યો. બ્યારે ખાનગી દગલખાજી આવી રીતે શિવાજીએ સ્પષ્ટ જોઈ ત્યારે જ તેણે પ્રાણુધાતક ફટકો માર્યો. એ સમય એવો હતો કે દગાફટકો રમવાનું આચરણ બહુ માધારણ હતું, અને તેથી એમ ધારી શકાય કે અફઝલખાન તેમજ શિવાજી બન્ને આવા ભયને માટે તૈયાર થઈ આવેલા હોવા જોઈએ. શિવાજીનો તેમ કરવાનો પ્રયત્ન ઉદ્દેશ હતો. તેને તો પોતાના ભાઈના મૃત્યુનું વેર વાજવાનું હતું; વળી તુઝગપુર અને પંદરપુરનાં મંદિરોને ભટ્ટ કરવામાં આવ્યાં હતાં તેનો પણ બદલો મેળવવો હતો. ખુશા મેદાનમાં શત્રુની જોડે બાથ બીડવા પોતે અમમર્થ હતો તે બાબત તે જાણુતો હતો. વળી છેલ્લા બાર વર્ષમાં તેણે જે જે મેળવ્યું હતું અને જે જે ચોજનાઓ રચી હતી તેની ફતેહ આ પરિણામ ઉપર જ લટકી રહી હતી. આ કારણથી પોતાનું કાર્ય સુક્ષિતરૂપે સાધી લેવા માટે તેના શત્રુ કરતાં તેને વધારે સખળ નિગિત હતાં. એ જે પુરુષોની પોતાની ચાલચલ-

ગત કેવી હતી તે બાબત પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. પેલા ભાષત્રી તો દેખીતી રીતે મિથ્યાભિમાની અને બેદરકાર હતા, અને આ તો અતિ ચતુર અને સાવધ હતો. અશ્વજીજ્ઞાનનો જ્યારે નિકાલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે શિવાજીએ છાપો મારવાની જે જે ગોઠવણો કરી હતી અને મરેઠાઓએ એ પછી તરત હુમલો કર્યો હતો તે વખતે જે સંપૂર્ણ ગભરાટ મુસલમાની લશ્કરમાં ફેલાયો હતો તે ઉપરથી જણાય છે કે અશ્વજીજ્ઞાનનાં માણસો આવી રીતના હુમલાને હકાડવા ખિલકુલ સજ્જ થઈ આવેલાં નહોતાં. આ બાબતો જ્યારે આપણે ધ્યાનમાં લઈએ ત્યારે જે વર્ણનને મિ. ગ્રાંટ-હૈ પોતાની સત્તાનું વજન આપ્યું છે તેને ટેકો મળે છે ખરી વાત તો એમ હોવા સંભવ છે કે જ્યારે બન્ને પક્ષોને પરસ્પર વહેમ પેદા થયો ત્યારે એક બીજાની હિલચાલ ગમે તેવી નિર્દોષ હોય છતાં તેનો ખોટો અર્થ કર્યો હોય અને રવાબરિક રીતે જોણે ઝાઝી સાવચેતી વાપરી હોય તેને પોતાની મૂર્ખાઈનું ફળ ચાખવું પડ્યું હોય. તુલસાન પહેલ્યાડવાની ઇચ્છા તો બન્નેમાં સરખી હશે, પણ પ્રસંગનો લાભ લેવા એકે જે તૈયાની રાખી હતી તેટલે જે અંશે બીજાએ રાખી નહિ હોય. અશ્વજીજ્ઞાનના પડવાથી પરિણામ એ નીપજ્યું કે પન્ડાલાના દક્ષિણ તરફના અને કુખ્યાના કાંઠા ઉપર આવેલા મુઠકા જતાયા. બિજાપુરની સરકારે જે બીજાું લશ્કર મોકલ્યું તેનો પરાજય થયો અને એ હારમાં વૃદ્ધિ કરવા શિવાજી પોતાના લશ્કરને છેક બિજાપુરના દરવાજા સુધી ધકેલી ગયો. વળી બીજી તરફ તેના સરદારોએ રાગપુર અને દામો લઈ લીધાં. જ્યારે શિવાજી અને તેની ફાત્તે પન્ડાલામાં વિદ્રાન્તિ ભોગવતી હતી ત્યારે બિજાપુરથી ત્રીજાું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું. શિવાજી સુકિતવડે રંગના તરફ છટકી ગયો અને એક સાંકડી ખીણ જેને મરાઠા ઇતિહાસની થર્માપીલીનું નામ આપી શકાય તેમાં બાજી પ્રભુ અને ૧૦૦૦ ગાવડીઓએ રક્ષક બની બિજાપુરની ફાત્તેને આગળ વધતા બાળી રાખી. તેમણે ૪ કલાક સુધી મુદ્દ ટકાવી રાખ્યું અને

છેવટ જ્યારે લશ્કરનો પોણા ભાગ કપાઈ ગયો ત્યારે તેમનો સરદાર બહાદુર બાજીપ્રભુ પોતાના સ્થાનકે ગઈ મુઝ્યો; પણ મરણ પામતા પહેલાં શિવાજી સહીસલામત રંગને પહોંચ્યો એમ જાહેર કરવા જે તોપ ફાડવામાં આવી હતી તે તેણે સાંભળી હતી ૧૬૬૧-૬૨ માં ચોથી સ્વારીમાં બિજાપુરનો રાજા પડે ચડ્યો હતો; પરંતુ તેથી તેને કાંઈ અગત્યનો લાભ મળ્યો નહોતો, અને આ વિગત એકાદ વર્ષ સુધી મિર્જાવપણે ચાલુ રહ્યો. એ જ સમયની મધિમા શિવાજીએ પહેલી જ વાર પોતાના આગ્રભારની ગોઠવણ કરી, અને જાજરા સિવાય કબજાના દરિયા ઉપર આવેલા તમામ કિલ્લાઓ પોતાને કબજે કર્યાં ૧૬૬૨ માં બિજાપુરની સરકારે લાગા વખતથી આવતી લડાઈને લીધે પોતાના સાધન એટલાં બધાં નમળાં થઈ ગયેલાં હતાં કે શાહજીની બધી સેવાઓનો તેણે ફરીથી લાભ લીધો અને કાલકગરના આધારથી જે રાષ્ટ્રો શિવાજી પોતાની સત્તા તણે લાગ્યે હતા તે દેશનો માનિક પોતે થયો. પહેલી મળલની આખરે શિવાજીના કબજાના દેશોની હદ આકનથી લઈને નીરા નદી સુધી હતી, અને તેમાં તેની જાગીર અને પુરંદરથી કબ્જા સુધી સંલાદિ પર્વતની હાર માહેલા કિલ્લાઓ પણ સમાયલા હતા. ખીજી મળલની આખરે શિવાજીના કબજામાં કલ્યાણથી ગોવા સુધીનો સમગ્રો ક્ષેત્ર અને ઘાટમાયાના પ્રદેશો, દરિયાકાંડાની સમાંતર લીટીમાં આવેલો બીમા નદીથી વારણા નદી સુધી ઉત્તર દક્ષિણ આવેલો ૧૬૦ માઈલનો વિસ્તાર અને ઘાટની ધારની પૂર્વે આવેલો ૧૬૦ માઈલનો પ્રદેશ હતો દિલ્લીના શહેનશાહો જોડે શિવાજીને જે લડાઈઓ લડવી પડી હતી તેની ત્રીજી મળલના પાછલા ભાગમાં કરારનાગાની આશરતાં બિજાપુરના રાજાઓએ તોડી; પણ શિવાજીના મુખ્ય સેનાધિપતિ પ્રતાપરાવ ગુજરે પહેલે પ્રસંગે તો હુમલો પાડે હતાઓ પણ તેણે શત્રુઓને પોતાને દેશ પાછા નાથી જવા દીધા. આવી નરમ રાજ્યનીતિ માટે શિવાજીએ પોતાના સગદારનો વાંક કાઢ્યો, અને પ્રતાપરાવને પોતાના માલિકના

કપકાની એટલી બધી અમર થઈ કે તે પછી બિંબપુરના સરદારોએ બ્યારે શિવાજીના મુલક ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે પ્રતાપરાવે તેમની મોટી કતલ અક્ષાવી હરાબ્યા અને પોતાના કિંમતી જીવની આહુતિ આપી તેમનો આવે શયી કેડો લીધો. આગળ આવતા મોગચોએ બ્યારે બિંબપુર ઉપર ઘેરો ઘાટ્યો ત્યારે ત્યાના રાજાએ મદદને માટે શિવાજીને અરજ કરી અને તેણે પોતા ઉપર વીતેથી તમામ બામતો વીસરી જઈ હુમલો કરતા મોગચોની પાછળ આવી તેમના ઉપર આગળ તથા પાછળ હલ્લો કર્યો અને મોગચોના મુલકમાં મુલ્કનો પ્રસાર કરી ઘેરો ઉઠાવી લેવાની તેમને ફરજ પાડી. આ ઉદારવૃત્તિની મદદથી બિંબપુર બચ્યું અને તેને પીંતે વીસ વરસની દે-યાતીનો પટો મળ્યો. આ બનાવો ત્રીજી મંજલમાં ચોથા સ્થળે વર્ણવેલા છે; પરંતુ બિંબપુરની જોડે શિવાજીના સંબંધનો ઇતિહાસ એક જ નજરે જોઈ શકાય એવા મુખ્ય હેતુથી અહીં તે સંબંધી ટુંકી નોંધ આપવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૬ હું.

ઝાડને ફળ આવે છે.

ત્રીજી મંજલ ૧૬૬૨ માં શરૂ થાય છે. તે વર્ષ પર્થત ઇખાણનો કબજો લેતાં મોગચ લશ્કરોની જોડે મુલ્કમાં નહિ ઉતરવા શિવાજીએ કાગળ પૂર્વક સલાહ લીધી હતી. માત્ર ૧૬૫૭ માં લૂંટ મેળવવા જીવનર તમ્કરવારી લઈ ગયો હતો તે નહિ ગણીએ તો બેમાંથી એકે પક્ષ તરફથી ખુલ્લી શત્રુતાનું કોઈ પણ કૃત્ય કરવામાં આવ્યું નહોતું. ખરૂં પૂછવો તો શાહ-જહાંના વખતમાં શિવાજીએ શહેનશાહની તાબેદારી કબૂલ કરવા માગણી કરી હતી, અને તેમ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ માત્ર એવો નહોતો કે પોતાના

પિતાના છુટકારા માટે બિજાપુરના રાજાઓ ઉપર દબાવણ લાવતું. પણ શાહજહાને જે વચન આપ્યું હતું કે તમે રૂબરૂમાં આવી અરજદાર તરીકે તમારા દાવા રજુ કરશો તો તે ઉપર તમારા હિત અર્થે ધ્યાન આપવામાં આવશે તે વચનનો લાભ લેવા પણ તેનો વિચાર હતો. ન્યારે ઔરંગઝેબે બિજાપુરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો અને દિલ્લીની ગાદી માટે પોતાના ભાઈઓની જોડે લડવાને ઉતાવળે આગળ વધ્યો ત્યારે એવો હુકમ આપી ગયો કે શિવાજીના કેકણ પ્રતિના દાવાઓ સ્વીકારવા અને તેણે ઘોડેરવાર હુકડી સહિત શહેનશાહની નોકરી બજાવવી અને નર્મદાની દક્ષિણે આવેલા શહેનશાહી મુલકમાં શાંતિ રહે તેવા ઉપાયો યોજવા. ન્યારે ઔરંગઝેબે પોતાના ભાઈઓની વિશ્વલતા કચરી નાંખી અને પોને શહેનશાહી તામ્તનો નિર્વિવાદ શાસિક બન્યો ત્યારે તેની અને શિવાજીની વચ્ચે સગવડતી થએલી હતી તેની અવગણના કરવામાં આવી, અને ૧૬૬૧ માં એક મેગસ લશ્કરે કલ્યાણ લઈ લીધું. એ સ્થળ છેક ઉત્તરે આવેલું છે. આ હુમલાનું વેર વાળવા શિવાજી તે વખતે અશક્ત હતો, પરંતુ ૧૬૬૨ માં ન્યારે બિજાપુરની જોડે સલાહ થઈ ત્યારે શિવાજીના સેનાધિપતિ નેતાજી પાસકરે ઔરંગઝેબ ઉપર પહેલી સ્વારી કરી અને પેશ્વા મોરોપર્તે જુબની ઉત્તરે આવેલા કિલ્લાઓનો કબજો લીધો. એ કિલ્લો તે વખતે મરાઠા દેશમાં ધણું જ આગળ વધેલું મેગસ થાણું હતું. આ પ્રમાણે તે વિમલ જૂને પક્ષમાં બહુ આવેશથી ચાલ્યો. મેગસ સેનાધિપતિ સાહિ-સ્તેખાને પૂનામાં પોતાના મહેલમાં રાત્રી વેળાના હુમલા વડે આચિંતો પ-કાવામાં આગ્યો હતો. ન્યારે શિવાજી પૂનાથી સિંહગડ પાછો ગયો ત્યારે તેની પૂઠે જે મેગસ અશ્વસેના લાગી હતી તેનો નેતાજી પાસકરે યત્નજન્ય કર્યો. આ બનાવો ૧૬૬૩ માં બન્યા અને ૧૬૬૪ માં શિવાજી પોતાની પહેલી પ્રખ્યાત સ્વારી કંઈ પણ અટકાવ વગર એક અજબવા પ્રદેશમાં યઇને સુરતની સામે લઈ ગયો. તે વખતે તે જાંદર પરમુલક સાથના હિંદી

વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. વળી મરાઠા આરમારે સુરતથી મકે જતા હા-
જોનાં વહાણો કબજે કર્યાં. આરમારના ખીજ એક બાજે ૧૬૬૫ માં
ગોવાની દક્ષિણે આવેલું એક સમૃદ્ધિવાળું જંદર લૂટ્યું, અને એ સ્વારીના
પરિણામ તરીકે શિવાજીએ ઉત્તર કાનગામાં પોતાની સત્તા સ્થાપી પૂનામાં
રાત્રીવેળાએ શહિસ્તખાને જે હાર ખાધી હતી તેનાથી તે ટટાર થવા પા-
વ્યો જ નહિ તેથી તેને પાછો બોલાવવામાં આવ્યો હતો, અને ૧૬૬૫
માં શિવાજીની સત્તા ઘટાડવા માટે પ્રખ્યાતી પામેલા રાજા જયાસંહ અને
દિવેરખાનની સરદારી તળે ખીજું લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું. એ લ-
શ્કરે નિર્વિધને મરાઠા દેશમાં પ્રવેશ કર્યો અને છેવટે પુરદર ઉપર ઘેરા
ધાલ્યો. એ કિસ્સાનું રક્ષણ મહાડના મુરાર જાજી દેશપાડે નામના પ્રભુ સેના-
ધિપતિએ કર્યું હતું. જ્યાં સુધી તેના ખોળીઆમાં જીત હતો ત્યાં સુધી
એ અસમાન યુદ્ધ તેણે ટકાવી રાખ્યું. આ સમયે શિવાજીને એમ સમ-
જાવવામાં આવ્યું કે (શા કાગ્યથી તેનો ખુલાસો દેશી જતાત લખનારા
એ કે મિ. ટ્રાંટડક પશુ મનમાનતી રીતે આપી શકતા નથી) તેને
માટે સૌથી ડહાપણ ભરેલો માર્ગ એ છે કે તેણે દિલ્લીદરબારના અગ્રે-
સર હિંદુ અમીર રાજા જયસિંહને તાણે થવું, અને એ રીતના શાંતિ બ-
રેલા સાધન વડે તે પોતાની અભિલાષાઓ પુરી પાડી શકશે. આ નિશ્ચય
નિગણતા સમયમાં એકદમ દરવામાં આવ્યો નહોતો. દેશી જતાત લખના-
રાઓ એમ જણાવે છે કે શિવાજીએ દેવી અનુશાસન ચાલું હતું અને
બવાનીદેવીએ વશ થવા તેને સલાહ આપી હતી; કેમકે જયસિંહ દેવીનો
માનીતો હતો અને તેથી યુદ્ધને લંબાવીને તેની વિગદ જથ સંપાદિત થઈ
શકે એ અશક્ય હતું એવી સૂચના તેને મળી હતી જ્યારે આપણે એમ
વિચાર કરીએ કે અફઝલખાન અને સાહિસ્તખાનને તેણે સહેલાઈથી હ-
રાબ્યા અને આગલ આવતાં ઝોરગળેએ જ્યારે પોતાના સમય લશ્કર વડે
દખણ પ્રાંતનો કબજો લીધો ત્યારે પણ મરાઠા સેનાધિપતિએ પોતાને માથે

સ્વીકારેશો સરદાર નહિ હોવા છતાં અને એક પણ ફિલ્મો પોતાને હસ્તક નહિ હોવા છતાં તેઓ તેની સામે વિમલ ચલાવવાને શક્તિવાન હતા, ત્યારે એમ તો ધારી શકાય નહિ કે શિવાજી જન્મસિંહની જોડે એક સરખી સપાટી ઉપર હોય બીડવાને અસમર્થ હતો. પોતાની ૩૪ વર્ષની લગભગ કારકીર્દિમાં એવો એક પ્રસંગ આવ્યો નહોતો કે શિવાજીએ લશ્કરની સરદારી પાંડે ભોગવી દાર ખાધી હોય, અને જ્યારે તે ખરાબમાં ખરાબ દશામાં હતો ત્યારે પણ પોતાના જબનું ઈશ્વરીસૂચન તેને મળતું તેથી તાજી હિંમત અને તાજી સામગ્રી મેળવી શકતો હોય એમ જણાતું. એ ઉપરથી આપણે એટલું તો માન્ય કરી શકીએ કે જ્યારે તેણે જેઈ વિચારીને જન્મસિંહને તાબે થવા માગણી કરી અને પોતાના ફિલ્લાઓ તેમજ પોતાનો સુલક સોંપી દેવા તે તૈયાર થયો ત્યારે રાજનીતિની કાંઈ ઉડી યોજના તેના મનમાં હોવી જોઈએ જ્યાં તેને તેમજ તેના સલાહકારોને લીધેશો માર્ગ યોગ્ય જણાયો હશે. શિવાજીએ એમ પણ ધાર્યું હોય કે હાલ તરત તાબે થવાથી અને ફિલ્લી જવાથી તેની પ્રજાતિનો પ્રદેશ વધારે વિસ્તીર્ણ થશે અથવા એમ નહિ તો ચક્રવર્તી રાજ્યના મોટા મોટા રજપુત અમીરોની જોડે જોળબાણ થશે તો ખરી જ. વળી જન્મસિંહની ગિજતા આવી રીતના આત્માર્પણના કૃત્યથી દંડ થઈ, મારી મોટી મોટી યોજનાઓ પાર પાડવામાં સહાયરૂપ થશે એમ પણ તેણે ધાર્યું હોય. શિવાજી મોથ અને સરદેશમુખીના પોતાના દાવા બહુ વાર રજુ કરતો અને તે ઔરંગઝેબ કે શાહજહાંએ સ્વીકાર્યા નહોતા છતાં તેને આશા તો આપવામાં આવી હતી અને તેથી તે ઉત્તેજિત થયો હતો. વળી એમ ધારવાને તેને કારણ મળ્યું હતું કે આવા વર્તનથી આ દાવાઓ મંજૂર થશે. આ અને એવા જ પ્રકારના વિચારોએ તેને માનવાને કારણ આપ્યું હોય કે બલિષ્ઠના બનાવો ઉપર આધાર રાખ્યા કરતાં એમ કરવું વધારે યોગ્ય છે. પણ એટલું તો નહીં છે કે આ પ્રસંગે શિવાજીએ પાકો નિશ્ચય કર્યો

હતો કે ગમે તે ચાપ તોપણ શહેનશાહની જોડે મારે સલાહ કરવી, અને તે પ્રમાણે ટુંકા વખતની સલાહ થઈ પણ ખરી ૨૦ કિલ્લાઓ મોગલોના હવાલામાં આપવામાં આવ્યા અને ૧૨ શિવાજીના સેનાધિપતિઓના હાથમાં રાખવામાં આવ્યા. રાજવંશકારનાર ચનાવના માટે તેના નણ અને વિશ્વાસુ સનાહકારોની મંડળી સ્થાપવામાં આવી અને તેનું ઉપનીપણું છજીમાધને સોંપવામાં આવ્યું. શિવાજી મોગલોની નોકરીમાં દાખલ થયો અને પોતાના સાથી તરીકે જયસિંહને લઈ તેણે ૧૧૪ ઉપર ધન રા કરવા કૃત્ય કરી આગળ ચાલતા જનમાયની સનામતીની જ્યારે તો ખાતરી આપવામાં આવી ત્યારે પોતાના દીકરાને તથા ચોકેનારની એક મોટી ટુકડી તેમજ માનવીઓને લઈને તે દિલ્લી ગયો. પણ શહેનશાહ તરફથી જોડાએ તેવો આવકાર તેને મળ્યો નહિ તે તરત જ ચેતી ગયો કે મારી આખી જિંદગીમાં જો મેં કોઈ મોટી વૃત્ત કરી હોય તો તે આ છે જે ચુકિત વડે તે નાસવા પામ્યો તે જોટવી બધી જાણીતી છે કે અહિં તેનું ફરીથી વર્ણન કવાની અગત્ય નથી. અડચણોને ખસેડવામાં તે કેટલે દરજે સામર્થ્યવાળો હતો અને તેના અનુયાયીઓનો પ્રેમ તેના તરફ કેટલો બધો હતો તે આ બનાવથી સરસ રીતે પ્રગટ થાય છે તે પોતાને વતન દશ મહિને પાછો આવી પહોંચ્યો તે વખત તેને માનૂમ પણ કે જેની સ્થિતિમાં તે દેશને મુક્તિ ગયો હતો તેવી જ સ્થિતિ કાયમ હતી દિલ્લી તરફ તેનો આ સંચાર મરાઠાઠતિહાસમાં અણીનો વખત પ્રથમ જ બનેલો દાખલ છે મોગલ લશ્કરોએ મેદાનો અને દિલ્લાઓ લઈ લીધા હતા શિવાજી અને તેનો દીકરો દિલ્લીમાં કેદી થયા હતા છતાં જોવાનું એ છે કે રાજવંશ એવી સંભાળથી ચલાવવામાં આવ્યું કે કોઈ પણ પુરુષ પોતાના દેશપ્રતિ દગાખોર નિવડ્યો હોય એવું બનવા પામ્યું નહિ. દરેક જણ પોતાના સ્થાનક ઉપર દંઠ રહ્યા હતા. જ્યારે દિલ્લીથી શિવાજી નાસવા પામ્યો અને પાછો ઘેર આવ્યો એની ખબર આની ત્યારે તે જંગવના અગ્નિ પેડે

અદ્ય કાળમાં પ્રસરી ગઇ, અને પ્રથમના કરતાં વિગ્રહ, વિશેષ બળ તથા ઉત્સાહની સાથે ફરી આણુ થયો. ટપોટપ કિલ્લાઓ ઘેરી લેવામાં અને છ-
તી લેવામાં આવ્યા. મોરોપંત પેશ્વાએ તો શિવાજી સ્વદેશ પહેાંચ્યો તે પહે-
લાં જ જયસિંહને પાછો ખેંચાવવામાં આવ્યો હતો તેનો લાભ લઈને પૂતાની
ઉત્તરે આવેલા કિલ્લાઓ અને કલ્યાણ પ્રાન્તનો ઘણોખરો મગ લઇ
લીધો. શહેનશાહે ત્રીજું લશ્કર પોતાના શાહનવાની સરદારી તળે 'મોકલ્યું'
અને તેમાં રાજ જયસિંહને બદલે જોધપુરના રાણા જયવંતસિંહજીને ઉપ-
રી બનાવી મોકલ્યો હતો. શહેનશાહના પુત્રને હખણનો સરસુખો નીચ્યો.
પોતાના ઓઢાતું પહેલું જ કાર્ય એ કરું કે તેણે પોતાના પિતાની
સંમતિથી શિવાજીની જોડે સંધિ કરી અને તેમાં થએલા કસર પ્રમાણે ઔ-
રંગઝેબે શિવાજીને રાજનો ખેતાબ બક્ષ્યો, અને તેના હોકરાને પાંચ હજાર
ધોડેસ્વારનો ઉપરી બનાવ્યો. જીન્નર તથા અહમદનગર ઉપર શિવાજીનો દાવો
પહેાંચતો હતો તે સાટે બિરારમાં તેને એક જાગીર આપવામાં આવી. પૂતા,
આકન અને સુધામાં તેની જૂની જાગીરમાં પ્રગણાઓ સિંહગડ ને પુરંદર
સિવાય તેને પાછાં સોંપવામાં આવ્યાં. આ જોડવણુથી શિવાજી શહેનશાહતનો
એક અમીર બન્યો અને ઔરંગઝાહની પાસે પ્રતાપરાવ ગુજર હરતક જે
મોટી અથસેના રાખવામાં આવી હતી તે લઈ શહેનશાહની નોકરી બજા-
વવાનું તેણે માથે લીધું આ જોડવણુ મોગલ શહેનશાહત અને બિઝપુર
વચ્ચે જે વિગ્રહ ચાલતો હતો તે ૧૬૬૯ માં સમાપ્ત થયો ત્યાંલગણ
એટલે ૧ વર્ષ સુધી ચાલો. તે વખતે બિઝપુરના રાજા અને મોગલ સેના-
ધિપતિઓ વચ્ચે જે સંધિ થઇ હતી તેમાં શિવાજી પક્ષકાર નહોતો પણ
હખણના સુખા અને શિવાજી વચ્ચે જે મિત્રભાવ ચાલતો હતો તે ધ્યાનમાં
લેતાં ચોથ અને સરદેશખુશીના દાવા તે વખત પહેલાં તેણે અનેક પ્રસંગે
દાખલ કરવાને આગ્રહ કર્યો હતો, તે દાવા ૧૬૬૯ માં પહેલી જ વખત
ગોવલકોંગ અને બિઝપુરના રાજાઓએ સ્વીકાર્યા, અને તે બદલ શિવાજીને

એકને માટે પાત્ર અને બીજાને માટે ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કર્યું. આવા પ્રકારનો સ્વીકાર પક્ષકારો વચ્ચે જે સમજુત થઈ હતી અને તેમાં મોગલ સરદારો શામિલ હતા તેનું પરિણામ હોયું. જોઈએ આવી રીતે ૧૬૬૯ માં શિવાજીની પદવી નિશાન ગૌરવ પામી તેને પોતાની જાગીરો અને ધણી ખરા ટેકરીવાળા કિલ્લાઓ પાછા મળ્યા. શહેનશાહ તરફથી તેને એક મન-સમ અને જાગીર પ્રાપ્ત થયા અને વિશેષમાં દખ્ખણના મુસલમાન રાજ્ય તરફથી એક અને સરદેશમુખી દાખન કરવાના હક્કનો સ્વીકાર થયો. આવી રીતના લાભ મળ્યાથી ઔરંગઝેમે જ્યારે ૧૬૬૭ માં થએલા કરાગના બંધ કરી લડાઈમાં ઉતરવાની શિવાજીને ફરજ પાડી ત્યારે જ્યના વિશેષ સબન સહિત વિગ્રહ ચલાવવાને તે મમર્થ થયો. ઔરંગઝેમે પોતાના પુત્ર દખ્ખણના મુખને હુકમ કર્યો કે તેણે બાઈલી કે કળથી શિવાજીને પંકડવો અને જે તેમ નહિ કરશે તો તેના ઉપર બારે ધંતરાજી થશે ઔરંગાબાદ આગળ મરાઠા અશ્વસેના લઈ પ્રતાપરાવ ગુજરાતે સ્થાનક લીધું હતું તેને જ્યારે આ દગાબાજીના મનમુમાની ખબર પહોંચી ત્યારે ત્યાંથી તે છટકી ગયો. આમ થવાથી શિવાજીએ દિલ્લીના શહેનશાહના સમગ્ર બાગની સામે થવાની મિતિમાં આવેલો પોતાને દીઠો. સ્વરક્ષણની અગત્યતાને લીધે જ સિંહ ગડ કિલ્લો પાછો લઈ લેવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું. એ કિલ્લો બાદશાહી નો કરીને અંગે રજપુતોએ છેલ્લા પાત્ર વર્ષો સુધી પોતાને હસ્તક રાખ્યો હતો હલ્લો કરનામાં તાનાજી માલુસરે મોખરે હતો, અને તે પોતાના માણસો આવલીઓ જોડે મધ્યગત્રીએ દીનાલો ઉપર નિસરણી માગી માહે દાખલ થયો, પણ તેનું પરિણામ એ નિપજ્યું કે રક્ષકસેનાને હાથે તેનું મરણ નિપજ્યું. જેમ તાનાજીએ દેશના હિત અર્થે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપી બહાદુરી બતાવી તેમ તેના બાઈ સૂર્યાજીએ તેને જાળવી બહાદુરી બતાવી આ કામ સંપૂર્ણ કર્યું. પુરદર ખાવલી, કર્નાવા, નહોલક અને જુન્નર, એ રથગો જીતી લેવામાં આવ્યા જાજરા ઉપર હુમલો કરવામાં

આવ્યો હતો ખરો પણ સીંચીઓ દરિયા ઉપરના પોતાના વિશેષ બજારી પોતાના કિલ્લાઓ ટકાવી રાખી શક્યા સુરત શહેર બીજી વાર લૂંટી લેવામાં આવ્યું. શિવાજી સુરતથી પાછો આવતો હતો ત્યારે જે મોગલસેનાપતિઓ તેની પૂઠે પડ્યા હતા તેમની જોડે તેનો ભેટો થયો, અને જે કે તેમની સખ્યા બહુ મોટી હતી તોપણ તેઓ પોતાની લૂંટ રાયગડ સહિસલામત મોડલી શક્યા એટલું જ નહિ પણ બારે તુકાસની સાથે પૂરે લાગનારાઓને મોટી હાથ્યા. પ્રતાપરાવ ગુજર ખાનદેશમાં દાખલ થયો અને આખા પ્રગણ્યામાં અનિયમિતપણે લોક ઉપર વેરો નાંખીને પૂર્વ તરફ આગળ વધી ખિસારમાં પેહો. સરદેશમુખી અને ચોથ નામના વેરા જે પરગણાઓ કિલ્લીના સહેનચાહને તામે હતાં ત્યાંથી ઉધરાવવાનો આ પહેલો જ પ્રસંગ હતો. વળી મોરોપત પેશ્વાએ ૧૬૭૧ માં કેટલાક કિલ્લાઓ બાગલાયુમાં સહહેર સુદ્ધાં લઈ લીધા. આ કિલ્લા ઉપર ખીજે વર્ષે મોગલ સેનાપતિઓએ મોટા લશ્કર સહિત ઘેરો ઘાસ્યો. મરાઠાઓ પોતાના શાય વડે જો ઘેરાતી સામે ટકી શક્યા એટલું જ નહિ પણ એક નકી કરેલા સ્થાને સુદ્ધ થયું તેમાં મોરોપત પેશ્વા અને પ્રતાપરાવ મોગલ ફોજને હનવવામાં વિજયી થયા. ૧૬૭૩ માં પન્હાણા ફરીથી કબજે કરવામાં આવ્યું અને અનાજદત નામના શિવાજીના એક સેનાપતિએ દુબલી લૂંટ્યું. એક નવિક-સ્વારી કારનાર ઉપર મોઝલવામાં આવી અને કાંઠા ઉપર આવેલો ત્યાંના તમામ બાગ ફરીથી જીતી લેવામાં આવ્યો તથા ખેડોનારનો રાજ ગોવળકો-લના રાજનો ખડિયો બન્યો. પ્રતાપરાવ ગુજરે બિજાપુરથી આવેલા એક લશ્કરને મોટી ખુઆરી સાથે હરાવ્યું અને બીજી વાર જ્યારે ૧૬૭૪ માં હદશે કરવામાં આવ્યો ત્યારે હંસાજી મોહિતેએ બિજાપુરની ફોજને હરાવી બિજાપુરના ઝાંપા સૂધી તેનો કેડો લીધો. આવી રીતે પાછી શરુતા આહુ થઈ. ત્યાર કેટલાં ચાર વર્ષમાં શિવાજીએ પોતાના સંઘના રાષ્ટ્રો પાછા મેળાયા, અને પોતાના જમનો પ્રસાર, જગમર્ગે તેમજ સ્થળમર્ગે ચોખરદમ તેણે કર્યો.

ઉત્તરે મુરત સુધી તે વધ્યો ગયો, દક્ષિણે હુમ્લી તથા બેડનેર સુધી અને પૂર્વે ખિમર, ખિમરપુર તથા ગોવળકોડ સુધી તાપી નદીની દક્ષિણે આવેના મોગલ સુબાઓ ઉપર ચોથ તથા સંગેશમુખીના કંરો તેણે ચોગડમા અને ગોવળ-કોડ તથા બેડનેરના ગઝલોને તેણે પોતાના મહાગિક બનાવ્યા બપરે સખનારના ચખ્દોનો ઉપયોગ કરીએ તો, ત્રણ મુખનમાની પાદશાહોને દરાવી તેમની પાસેથી પોતાના દાવાઓનો અંગીકાર સપાદિત કર્યો, પછી હિંદુઓનો પાદશાહ બનવાને તેણે પોતાનો હક્ક સ્થાપિત કરી આપ્યો. આની રીતે સ્વાભાવિકપણે શિવાજી તથા તેના મિત્રમહાને એવો વિચાર થયો કે ત્રીસ વર્ષના અધાગ અમ વડે જે કાર્યસિદ્ધિ થઈ તેનું મહત્વ દેખાડવા તથા બિવિધમા ઔરગઝેમ મોગી ચઢાઈ લઈ આવે તેની સામા થવા એકત્ર થવાનું એક મધ્યભિધુ જાગૃતી રીતે દર્શાવી શકાય તેના નિધિ સહિત રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા આદરવી.

આવી રીતે આપણે શિવાજીની ઝરકિર્દીની ચોથી મંજૂર ઉપર આવીએ છીએ પટ્ટાભિષેકની ક્રિયા ચોગલ હમામ તથા દખ્ખા સહિત પ્રવામા આવી એક બગિચા હિંદુ ગબ્યતી સ્થાપના થઈ છે એ વાત ગૌરવ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવાની હતી તેથી આખા રાષ્ટ્રમા સદ્ગાદિ પર્વતની હારમા આ વેત્તા દરેક હુમરી કિના ઉપરથી તેમજ દરિયા કિનાગ ઉપરના કિલ્લાઓની ઉપરથી સાથે લાગી તોપો ફાડીને એ બિના આખા પ્રદેશમા પ્રસિદ્ધ કરામા આની શિવાજીની જિંદગીના બાકીના ભાગમા મોગલ સરદારોએ તેની છેડતી લીધી નહોતી, કેમકે તેમનો પ્રયાસ મુખ્યત્વે કરીને ખિમરપુર અને ગોવળકોડ જીતી લેવા તરફ દોસ્વાયયો હતો મોગલ સરદારો ગોવતકોડ ઉપર હુમલો લઈ ગયા પરંતુ હખીરાવ મોહિતેના વખતસર આની પહોચવાથી તેઓ નિષ્ફળ થયા અને ગોવળકોડના રાજ ચોડ વખત સુધી તો શિવાજીના આશ્રય તળે સહિસવામત રહ્યા. જ્યારે શિવાજીએ કર્ણાટક સામે ચડાઈ કરી અને જે વેળા દક્ષિણે બહી છેક તા-

નેરૂ સૂધી વધી ગયો હતો ત્યારે તેણે વેગેરે લઈ લીધું હતું જિંજીની કિસ્સે
બંધી કીધી હતી અને મહેસૂરની આરપારની આખી સડક ઉપર લશ્કરી
માથા સ્થાપ્યા હતા તે વખતે ઉપવા રાજાએ પોતાના લશ્કર સાથે તેને મદદ
કરી હતી. મોગલ સરદારોએ બિજાપુર ઉપર ઘેરા ધાવીને થોડો ઉપર ભારે
સંકટ આપ્યું હતું આદિવશાહી રાજાએ તેમજ તેના સનાહકારોને શિવા-
જીની મદદ માગ્યા વિના ચાલુ નહિ કેમકે તેમ કર્યા વિના છુટકો જ ન-
હોતો, અને શિવાજીએ મધ્ય ગુજરાતી વાદ ન કરતા પોતાના લશ્કર વડે તેમને
સહાયતા આપી હતી એ લશ્કરે મુગલ અને બરાનપુર વચ્ચે આવેના મો-
ગલ પ્રદેશને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યો અને ચઢાઈ સાનમાર લશ્કરના
પાછના ભાગ ઉપર હુમલો કરી ઘેરા હાવી લેવાની અને ઔરંગઝેબના પાછા
ફગવાની મોગલ સરદારોને ફરજ પાડી હતી આ મુજબની લશ્કર સખધી
અગત્યની બિતાઓ આટલી જ છે એ સમયે શિવાજીને જે થોડો ધણો
અવકાશ મળ્યો તે દરમ્યાન તેણે સુનકી વડિવટમાં સુધારાઓ કર્યા તે
મોખરે જણાઈ આવે છે આવતા પ્રકબ્જમાં એણે જે જે સુધારા કર્યા તે
વિશે શરૂપ વિવેચન કરવામાં આવશે આ સ્થળે એમણે જ કહેલું પૂરતું
કહેવારો કે પહેલી મુજબની મોખરે શિવાજીની સત્તા ચાકન અને નીરાન-
દીની વચ્ચે આવેના દેશના માન સાવડા કકડા ઉપર હતી અને એના મ-
રણ સમય તો તાપી નદીની દક્ષિણે તે એક મહાબળવાન દેશી રાજ્યકર્તા
ગણાતો હતો અને તેની સર્વોપરી સત્તા તાપી નદીથી માડી કાવેરી સુધી
વિદુ તેમજ મુમનાબાદ રાજાઓ સ્વીકારતા હતા.

મકરણ ૭ મું.

મુલકી હાકેમ તરીકે શિવાજી.

શિવાજીના લશ્કરી પરાક્રમનો ઇતિહાસ તેની ઉત્તમ મનઃકિર્તિની માત્ર એક બાજુ આપણી દ્રષ્ટિ આગળ રજુ કરે છે. મુલકી બાબતોમાં તે કેવા પ્રકારનો રાજકર્તા હતો અને એ લેખે આપણા લક્ષ ઉપર કેટલા વધારે મનપ્રત્યક્ષ દાવાઓ ધરાવે છે તે બાબત વિસરી જવાનો સંભવ રહે છે. પહેલા નેપોલીયનની પેઠે શિવાજી પોતાના જમાનામાં મહાન વ્યવસ્થાપક થઈ ગયો. વળી તેણે મુલકી કાનુનો ઘણા રચ્યા અને તેના પ્રતાપ વડે જ તેણે જે હીક્કયાલનો આરંભ કર્યો હતો તેને જ્યાં આપવામાં ઘણી રીતે તે સદાયમૂત થઈ પડ્યા હતા, તથા તે વડે જ તેના મરણ પછી અપકાળમાં દેશ ઉપર જે અનેક સંકટો આવી પડ્યાં હતાં તેમાંથી મુક્ત થવાનું સાધન મળ્યું અને મોગલ રાજ્યના સમગ્ર બાળની જોડે જે ૨૦ વર્ષનો ઝંપડો ચાલ્યો તેમાં પ્રજાક્રિય સ્વતંત્રતાનો હક્ક ટકાવી રાખવામાં પણ એ જ સાધન કામ લાગ્યું. ૩૦ મુલકી કાનુનો રચવામાં તેણે જે અપૂર્વ કલ્પના અને દીર્ઘદ્રષ્ટિ વાપર્યાં હતાં, જે તે વખતના મુસલમાની કે હિંદુ રાજ્યની પદ્ધતિઓમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવાં ન હોવાથી ખાસ રીતે અભ્યાસ કરવા જોગ છે, અને એ કરતાં પણ વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય બાબત એ છે કે સ્વતંત્રતાના મુદ્દ પછી દેશ જ્યારે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયો ત્યારે તેના પતંગી ગાદીએ આવનારાઓ મરાઠા રાજ્યના સ્થાપનારે જે રાજ્યનીતિ નક્કી કરી હતી તેને તથા દર્ષ પ્રાચીન વખતની પદ્ધતિ તરફ પાછા વળ્યા હતા તેથી નમુનારૂપ ધોરણ કોરણે ચૂક્યાથી સ્થાપનારે જે કુસંપ અને વિયોગને દૂર કરવાને માટે બની શકેલો પ્રયાસ કર્યો હતો તે જ કુસંપ અને વિયોગનાં બી તેમણે વાળ્યાં. પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું તેમ

આખા હિંદુસ્તાનમાં પોતાની સત્તા નીચે સાર્વભૌમ રાજ્ય સ્થાપવું એવી અભિલાષા તો સિવાજીને હતી જ નહીં. તેનો પ્રયત્ન તો પોતાના દેવી બ. ધુન્નોને સ્વતંત્ર બનાવવાનો અને તેમને એકત્ર કરી એક પ્રજા બનાવવાનો હતો, અને તે એવી રીતે કે પોતાનું રક્ષણ કરવાને સમર્થ થાય અને પોતાના હક્ક દર્શાવી શકે; પણ તમામ પરસત્તાનો નાશ કરવો એવી તેની ધારણા હતી જ નહિ. ગોવળકોંડા અને બેદનોર તથા બિજાપુરના રાજાઓ સાથે તેને મિત્રબાવ હતો, અને તૈક્તગણ, ગ્દેસોર, અને દર્ણાટકના દેશોમાં તેઓ જે સત્તા ભોગવતા હતા તેની વચ્ચે તે આવતો નહોતો અને દ્રાવિડ મુલકમાં પોતાના માઠ વેકાજીને પોતાના જાપની જગીર તમામ અ. ખત્તાર સાથે આપી દીધી હતી; પોતે તો માત્ર મોગલ દેશમાંથી ગ્રાથ અને સરદેરામુખી વસુલ કરી સંતોષ માનતો. સ્વરાજ્ય અને મોગલાઈ વચ્ચે તેણે સ્પષ્ટ અંતર રાખ્યો હતો. તેણે જે મુલકી ઠાનુનો બનાવ્યો હતા તે ખાસ કરીને વાસ્તવિક ખરાદા દેહને ખાટે જ હતા, પરંતુ કેટલેક અંશે હીપકશ્પની છેક દક્ષિણે તેણે જે લશ્કરી કિલ્લાઓની હાર ખાંધી હતી તેમ નથુ તેને ઘખલ કર્યા હતા. પોતાની પાધરી સત્તા તથા તે જે રાષ્ટ્રો ધરાવતો હતો તેના જૂઠા જૂઠા પ્રાંત પાડવામાં આવ્યા હતા. પૂનાની આસપાસ તેની જે વડીલોપાર્શ્વત જગીર હતી તે ઉપરાંત—(૧) આવલ, સાસવલ, જુન્નર અને બેડના નામથી આજે જે તાલુકાઓ ઓળખાય છે તેનો અરાદ મોઢા ટેકરી કિલ્લાના રક્ષણ સહિત આવલ પ્રાંત બન્યો હતો. (૨) હાલ જે સતારા જીલ્લો કહેવાય છે તેના પશ્ચિમ ભાગને મળતા પંદર કિલ્લાઓના રક્ષણ સહિત તેણે વાઈ, સતારા, અને કરાડના પ્રાંતો કર્યા હતા. (૩) હાલના કોંવાપુરના પશ્ચિમ તરફના ભાગો છે તેનો પન્દાલા નામનો પ્રાંત તેર ટેકરી કિલ્લાઓ સહિત બન્યો હતો. (૪) રત્નાગિરીને બદલે દક્ષિણ કોંકણ પ્રાંત આકુવન ટેકરી કિલ્લા તથા દરિયાછગદો સહિત થયો હતો. (૫) હાલના ઉત્તર કોંકણ પ્રગણને બદલે ૧૨ કિલ્લાવાળો ચાણા પ્રાંત હતો.

(૬-૭) હાલના નાસિકના પશ્ચિમ ભાગેને રથજે ત્રિંબક અને બાગલણના પ્રા-
તો ૧૨ ટેકરી કિલ્લાઓ સહિત હતા જે પ્રાંતોમાં રક્ષણ અર્થે લશ્કરે રાખવા-
માં આવતા તેનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં. (૮) વનગ, ગેદનોર, કોવ-
હર અને શ્રીગાપદણ. (૯-૧૦-૧૧) પહેલામાં ધારવાડ જિલ્લાના
દક્ષિણ ભાગે આવે છે અને તેમાં ૨૨ કિલ્લાઓ આવી જાય છે. છેલ્લા
બેમાં હાલના નહેસેરનો સમાવેશ થાય છે અને તેમાં અગદ કિલ્લાઓ
આવે છે (૧૨) કર્ણાટક પ્રાંત અગદ કિલ્લાઓ સહિત અને તેમાં
કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણે મદ્રાસ ઇલાકા માંહેલા અંગ્રેજોને સોંપાયેલા જિલ્લાઓ
આવે છે. (૧૩) હાલના આગંઠના જિલ્લાઓને જલ્દે ૨૫ કિલ્લાઓ-
વાળો વેસોર પ્રાંત અને (૧૪) જિલ્લાઓવાળો તાંજોરપ્રાંત, સત્યાદ્રિપર્વત-
ની આખી હાર કિલ્લાઓ રનોથી જડી દેવામાં આવી હતી. અને આ
કિલ્લાઓની સમુદ્રપર્વત પશ્ચિમનાં રાષ્ટ્ર તેમજ પૂર્વના રાષ્ટ્રની પહોળાઈ
જુદે જુદે રથજે વધુમાં વધુ ખ્યાસથી સો માંડવાની હતી.

દેશી વૃત્તોમાં શિવાજીના કબજામાં આવેલા શુભારે એકસો તે એસી
કિલ્લાઓનાં નામ આપેલાં છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે દરેક ટેકરી
કિલ્લો તેના સંબંધનો રાષ્ટ્ર સહિત શિવાજીના મુદ્દો રાજ્યનો 'માપદંડ'ક
એકમ ગણી શકાય. નવા કિલ્લાઓ બાધવામાં અને જૂના કિલ્લાઓ સમા-
રવામાં નાણું વાપરવામાં તે કચાશ રાખતો નહિ, અને એ કિલ્લાઓમાં
રક્ષણ અર્થે લશ્કર રાખવામાં તેમજ ખોરાક વગેરે સાધનો ભરી રાખવામાં
તે અતિ શ્રમપૂર્વક કાળજી રાખતો. હુમલા સામી ટકરે સેવાના બિંદુ
તરીકે અથવા ચંદ્રાણના કેંદ્ર તરીકે જે લશ્કરી પરાક્રમથી આ કિલ્લાઓ
વિખ્યાત પામ્યાં, તે પરાક્રમે સરખાવતા મરાઠા વિમલનો રસિક ભાગ પૂરો
પાડે છે. એ રાજ્ય આ ટેકરી કિલ્લાઓની સાંકળથી ગ્રંથાયણ હતું અને
વિખર્સિત સમયમાં તેને ઉગારનાર પણ એ જ કિલ્લા હતા. સતારા જિલ્લામાં
ઔરંગઝેબનાં આખાં લશ્કરં સામે ખુદ. સતારા ધણા માસ પર્વત ઘેરા

સામે દડી રહ્યું હતું; અને જો કે ઉપર મહા મુસ્કેલીએ શરેર લઇ લેવામાં આવ્યું તોપણ આ ચોક્કાના હાલના ગજબોના વડત્તોએ રાજરામની સગદારી તો જો પહેલો કિલ્લો મોગસો પાસેથી પાછો લઈ લીધો હતો તે એજ હતો. શિવાજીની પહેલી જીતની જોડે તોરણા અને રાયગડનો સંબંધ જોડાયેલો છે. શિવાજીની તે જન્મભૂમિ હતી. બાજી પ્રભુના કોરેલા બંધાવથી પુરંદર વિખ્યાતિ પામ્યું હતું, અને બહાદૂર તાતાજી માલુસરેની સ્મૃતિ સાથે રોહીડા અને સિલ્હગડ હમેશાં જોડાયેલા રહેશે. સિંધીજેહાદે જે પ્રખ્યાત ઘેરો માલ્યો હતો તેની સામે પન્હાલાએ દક્કર લીધી હતી અને બાજી પ્રભુએ પેલી સાંકડી ખીણ આગળ પોતાના પ્રાચીની આકૃતિ આપીને જે ખીજે બચાવ કર્યો હતો તેને માટે રંગના પ્રખ્યાત છે.

માલવણનો કિલ્લો અને કાલામા એ જે સ્થળે મરાઠા આરમારનો દરિયાઇ ચડાઇ માટે સરંજામ રાખવામાં આવતો હતો. અદ્વજબાનના સંબંધના કશ્ચારસમય બનાવ માટે પ્રતાપગઢ પ્રખ્યાત થયું, અને મરાઠા માવજીઓએ મોગસ અરહારને મોટી લડાઇએ કરી હરાવ્યા તે માટે ચાકુલી અને સહેરી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા. શિવાજીના રાષ્ટ્રોના ટેકરી કિલ્લાઓની પૂર્વ તરફ છેક સિમાટે, નીચેના કિલ્લાઓ હતા. કલ્યાણ બીમડી, વાઈ, કરાડ, મુપા, ખટાર, બારામતી, ચાકન, શીરાવડ, મીરજ, તાસગાંવ, અને કાલાપુર. આ કિલ્લાઓએ જે અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે શિવાજીએ તેમના ઉપર જે ખાસ ધ્યાન આપ્યું હતું તે વાજખી હતું. દરેક કિલ્લો એક મરાઠા હવાલદારની તકેનાતમાં હતો, અને તેના હાથ તો ખીજ સહાયકારીઓ હતા; અને તેમના હવાલામાં રહણનો ચકાકાર ડોઠ હતો. અને બાહ્યજોના મોટા જે ત્રણ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તેમાંથી સુદી કાટેલો એક બાહ્યજી સુત્રેનર અથવા સખનિસ અને ખીજે પ્રભુ યાત્રિનો એક માણસ જેને કારખાનિમ કહેતા તેઓ તેની મદદમાં રહેતા. હવાલદાર અને તેના સહાયકારીઓ પાસે રક્ષણ અર્થે રાખેલા સિં

પાછાઓનો લશ્કરી હવાલો હતો અને એ હવાલામાં કિલ્લાની સત્તા નીચે રહેલાં ગામોનો પણ સમાવેશ થતો. બાકી જે પ્રભુ અમલદાર રહેો તેના હવાલામાં અનાજ, ધાસચારો અને લશ્કરી બંડાર હતો. વળી સમાર-કામની સત્તા પણ તેના હાથમાં હતી. આ કામની વહેચણીથી ત્રણ વર્ગો એક ખીખ સાથે જોડાયલા રહેતા, એવી રીતે કે એક ખીખની જોડે છપાં ઉત્પન્ન ન થાય, અને વફાદારી કાયમ રહે. જગલને લગતા કાયદા સખત હતા તેથી ટેકરીની બાબુઓનું રક્ષણ બહુ સંભાળથી થતું અને કિલ્લાની નીચે આવેલાં જંગલોનો હવાલો રામોસી અને વસ્તી માહેલા ખીખ હલકા વર્ગોના હાથમાં હતો. દિરસે તથા રાત્રિએ રક્ષણ તથા ચોકીનાં કર્તવ્ય કેવી રીતે બજાવવાં તે સંબંધી બારીક સૂચનાઓ આપવામાં આવતી. કિલ્લાના કદ તથા તેની અગત્યતાના પ્રમાણમાં રક્ષણ અર્થે ઓછું વતું લશ્કર રાખવામાં આવતું. દરેક ૯ સીપાઈ ૬૬ એક નાયક રહેતો અને તેમનાં હથિયાર, ખંડુકા દૂધી તરવારો, બાલાઓ, જરહીઓ અને પદાઓ (લાખી પાતળી તરવારો) હતાં દરેક માણસને નોકરીના મહેનતાણાબદ્ધ તેની પદ્ધતી તરફ નજર રાખીને અમુક રકમ શેકડી મળતી અથવા તે ગદલ ધાન્ય મળતું. હુમરી કિલ્લાઓને ત્રણ મેદાનો વિષે ખોલીએ તો આપણે ત્યાં જે તાત્કાલિકતા આશે તે જ ધોરણસર દેશના મહાલો અને પ્રતિ પાડવામાં આવ્યા હતા. એક મલાસની મહેસુલની ઉપજ સરાસરી પોણાંલાખથી લઈને સવામાખ સુધી આવતી, અને જે અથવા ત્રણ મલાલો સાથે લેતાં એક સુબો અથવા પરગણું બનતું. એક સુબેદારના પગારની વાર્ષિક સરાસરી ચારસો છેન્સની હતી. એટલે કે મહિને આસરે રૂ. ૧૦૦) ની હતી. ગામડાના પટેલો અથવા કુલ્લકરણીઓ અથવા તો જીલ્લાના દેશ-મુખ અથવા દેશપાડેના હાથમાંજ મહેસુલનો કારભાર સોંપવાની અંસલ મોગલ રૂઢી શિવજીએ ચાલુ રાખી નહિ. આ ગામડાં અને સત્તાત્રિશે અગાઉ માફક-તેઓનું લહેણું વસૂલ કરતા; પણ કારભારનું કાર્ય તેઓની

હાથમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યું હતું અને સુખા અથવા મહાસના તરફથી સુખેદારે અથવા મહાવકરીઓ દ્વારા તે કામ ચાલતું હતું; અને એ અથવા ત્રણ ગામેના દરેક જગ્યાને કારખાન એક કમાવિષદાર (કાંગુન) કરતો અને તે મહેસુલ જારોખાર એકડી કરતો. ગામડાઓની કે મહાસોની મહેસુલનો ઈજારો આપવાની પદ્ધતિ શિવાજીને બિલકુલ પસંદ નહોતી.

શિવાજીએ પોતાની અશ્વસેના તેમજ પાયદળ સંબંધી જે જે કાનુનો અમલમાં મૂક્યા હતા તેનીજ નકલ કરીને ટેકરી કિલ્લાઓમાં રક્ષણ અર્થે રાખેલા નોકરો તથા અમલદારોની ચઢતી ઉતરતી પાવરીઓ કરવામાં આવી હતી દરેક અશ્વસેનાની ટુકડીમાં દસ સિપાઈઓ દીક એક નાયક રહેતો અને આવી પાય ટુકડીઓ એક હવાલદારના હસ્તકમાં રહેતી. એ હવાલદારી જેના હસ્તકમાં હોય તે જુઝ્માલાદાર અને દસ જુઝ્માલાદારીના ઉપરીને હજારી કહેતા; કેમકે તેના તાબામાં એક હજાર માણસોની પૂર્ણ ટુકડી રહેતી માવસી પાયદળ માટે સાત હજારીનો કમળો જેના હાથમાં રહેતો તેને સરનોબત કહેતા. અશ્વસેનાના એ ભાગ પાડેલા હતા. બારંગી અને સીવેદાર. પચીસ બારંગી અથવા સીવેદાર એક હવાલદારની સત્તા તળે રહેતા. હજારી હસ્તક દસ જુઝ્માલાદાર રહેતા અને પાંચ હજારીનો કમળો જેના હાથમાં રહેતો તેને પંચહજારી કહેતા. તે અશ્વસેનાના ઉપર જણાવેલા સરનોબતના હાથ તળે રહેતો પચીસ ઘોડાઓના સમૂહ માટે એક બિસ્તી અને એક નાજખંધ રહેતા. ઉંચા દરજ્જાના મરાઠા અમલદાર દરેકના હાથ તળે પાયદળ તેમજ અશ્વસેનામાં એક શાહજી સખનિસ અને એક પરજી શરખાનિસ અથવા એક શાહજી મજબુદાર અને ત્રણ જામિનિસ રહેતા. બારંગીના ઘોડાઓ વર્ષોન્નતુમાં છાત્રણીઓમાં રાખવામાં આવતા અને માણસો માટે તેઓ જરાબર આશ્રય સહિત રહે તેવી જગાં બાંધવામાં આવતી. બધા અમલદારો અને સિપાઈઓને બાંધેના પગાર મળતો. પાયગાહજારીને

એક હજાર હોન અને પાંચગા પંચહજારીને બેહજાર હોન; 'પાયદળવાળા હજારીને પાંચસો હોનનો પગાર મળતો અને તેથી હજારતી પકિતના અમ-મલદારો અને તેના સિપાઇઓને ૩ થી ૯ સદી રૂપીઆ મળતા; અને અશ્વસેનામાં દરેક સિપાઇને જોડ્યા નીચા દરજ્જાના પ્રમાણમાં ૬ થી ૨૦ સદી મળતા. વરસના આઠ મહિના સુધી મુલુખગીરી એટલે કે મોગલ-રાષ્ટ્રોમાંથી યોધ અને સરદેશમુખીના વેરાઓ વડે લશ્કરોનું ગુજરાત ચાલતું ને આવી રીતે જ્યારે તેઓ નોકરીમાં જોડાયલા રહે ત્યારે લશ્કરી માણસોને પોતાનાં બચ્ચાં છોકરાં સાથે લઈ જવાનો હુકમ નહોતો. જ્યારે કોઈ શહેરની લૂંટ થતી ત્યારે કોઈ પણ સિપાઇ કે સ્વારને તેની સારી ચાલચલ-જુની જાંમીનગીરી વગર નોકરીએ મઠાવવામાં આવતો નહોતો. લશ્કરના સરદારોને તો તેમનો પગાર આગળથી આપવામાં આવતો; કેમકે યોધ અને સરદેશમુખી તે વસુલ કરે તેનો હિસાબ તેને આપતો પડતો. શિવાજીના વખતમાં લશ્કરમાં નોકરી જાળવ્યા બદલ કોઈ પણ જાતની જગીર આપવામાં આવતી નહિ. આવી રીતના સખત પ્રતિબંધ હોવા છતાં લશ્કરમાં જ્યારે જ્યારે માણસોની જરૂર પડતી ત્યારે ત્યારે તે મેળવવામાં મુશ્કેલી નહતી નહિ. દરેક દેશોને દહાડે લશ્કરી માણસોને માટે માગણી થતી, અને ત્યારે પ્રજાકીય વાવટા બહુ સંખ્યાબંધ લોકો ધાઈ આવતા; અને તેમાં પણ ધાટ માથાના માવલીઓ અને કોકણના હેતકરીઓ ને શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રના સિંહેદારો અને બાલગીરો તેમ જ નોકરી કરવાનું અતિ પ્રિય કામ ગણતા.

રોકડ નાણાંથી પગાર ચૂકાવવાની અને મહેસુલનો પાધરો વહીવટ રાખવાની પદ્ધતિ શિવાજીએ દાખલ કરી હતી અને તે પોતાના તમામ રાષ્ટ્રોમાં તેણે પ્રચલિત કરી હતી. એ પદ્ધતિ ઉપર શિવાજી બહુ વજન મૂકતો હોય એમ જણાય છે, કેમકે દેશી જતાંતના લખનારાઓ આ બે બાબતોમાં જૂની પદ્ધતિને એક કોરે મૂકી નવી પદ્ધતિ દાખલ થઈ તે સબંધી ધ્યાન ખેંચાય તેવું ખાસ વર્ણન આપતા આવ્યા છે. શિવાજીની તો એમ ખાતરી

યહ ગઠ હતી કે પરગણાં વા ગામડાંઓના જમીનદારોને મહેસુલ એકલે હાથ સોપી દેવાથી જ જૂના વખતમાં બહુ અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી. તેઓ રૈયત પાસેથી જોઇએ તે કરતાં વધારે વસુલ કરતા અને ત્રાંજેરીમાં જોઇએ તે કરતા ઓછું ભરતા. વળી તક મળ્યાથી તેઓ ઝંડા ઉભા કરતા અને મધ્ય સત્તા તરફથી અપાતા હુકમોની સામે થતા. પ્રથમ જે કર્તવ્ય જમીનદારો ખર્ચવંતા તેજ કર્તવ્ય શિવાજી પગારદાર માણસો જેવા કે કુમાવિસદારો, મહાલકરીઓ, અને સુબેદારો રાખીને તેમની પાસે કરાવતો. કુમાવિસદારોનું કર્તવ્ય એ હતું કે ઉભા પાક જોઇને તેના ધણીએ કેટલું અનાજ અથવા રોકડા પૈસા આપવાના તેનો આંક મૂકતા. ખેતરોની માપણી બહુ સંભાળથી કરવામાં આવતી અને ચોપડાઓમાં તેના ધણીને નામે તે ચડાવવામાં આવતી, અને એમની પાસેથી જેટલું લેવાનું હોય તેની વર્ષિક કબજાત લેવામાં આવતી. અનાજ લેવાનું હોય ત્યારે સરકારી હિરસો જે ખરેખરી પેદાશ થાય તેના ફેં કરતાં વધારે લેવામાં આવતો નહિ. બાકીનો જે તેના પાકના હિરસા તરીકે ખેડૂતને માટે રહેવા દેવામાં આવતો. સંકટ સમયે અથવા અકસ્માત પ્રસંગે મોકલે હોય તમાવી આપવામાં આવતી અને તેના પાણું ભરણું થવા અર્થે હજી પાડવામાં આવતા અને તે પશું ૪ કે ૫ વર્ષની મુદત દરમ્યાન આપવાનું હતું. સુબેદારો મહેસુલી તેમજ રૈયતદારો બંને ફરજે બદલ કરતા. દીવાની કચેરીઓનું કામ તે વખતે બહુ અગત્યનું ગણાતું નહિ અને જ્યારે વાંધા ઉઠતા ત્યારે સુબેદાર ગામડાના પચનો હવાલો આપતો અને તેઓ જે કાંઈ ચુકાદો કરતા તેનો અમલ કરાવતો.

જલ્લાની દીવાની વ્યવસ્થા અલગ્યત મુખ્ય મથકના સત્તાધીશોની દેખરેખ નીચે હતી. તેમાંના જે તો પંતઅમાલ્ય અને પંતસચિવ હતા. જે અધિકારીઓ હાલના વખતમાં મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન અને એકાઉન્ટન્ટ જનરલ અને એડીટર કહેવાય તેમના અધિકાર તેઓના હાથમાં હતા પરગણાંનો હિસાબ આ અમલદાર તરફ મોકલવામાં આવતો, અને ત્યાં તેનો મુકાબલો

યતો ખૂબ ચૂક દેખાડવામાં આવતી, અને તે બદલ સળ પશુ કરવામાં આવતી. આ અમલદારોને પરમણુના અમલદારોનું કામકાજ તપાસવાને બુદ્ધિશ્રુદ્ધા ખાતાં-ઓમાં પ્રતિનિધિઓ નીમવાની સત્તા હતી દીવાની અમલદારોમાં પેશ્વાની નીચેની પંક્તિએ પંતઅમાત્ય અને સચિવ સૌથી નીચું પદ ભોગવતા અને ઉપર કહેલી મહેસુલી ફરજ ઉપરાંત તેમની પાસે સરકારી અધિકાર હોય. અઘટપ્રધાન નામનું જે મંત્રીમંડળ કહેવાતું તેના જુને ઉપયોગી સંભાસદ હતા. પેશ્વા સુખ્ય પ્રધાન હતો અને તે દીવાની તેમજ સરકારી વહિવટનો ઉપરી હતો. માત્ર રાજના કરતાં તેની પાવરી હતતરી હતી, અને તેની બેઠક રાજ્ય-ગાદીની નીચે જમણા હાથપર હતી. સેનાપતિને તાબે સરકારી વહિવટ હતો. તેની બેઠક ડાબી બાજુએ પહેલી હતી. પેશ્વા પછીની બેઠક અમાત્ય અને સચિવની હતી અને મંત્રીની બેઠક સચિવની નીચે હતી, અને તેના હવા-લામાં રાજના ખાનગી કામકાજનો વહિવટ હતો. 'સુખન' પરદેશ ખાતાનો સેક્રેટરી હતો અને તેની બેઠક સેનાપતિ પછી ડાબી બાજુએ હતી અને તેની પછી પંડિતરાવની બેઠક હતી, અને તેને હસ્તક ધર્મ સંબંધી ખાતું હતું. તેની નીચે સુખ્ય ન્યાયાધીશ બેસતો. આ વિગતો ઉપરથી જોવામાં આવશે કે અઘટપ્રધાનની પદ્ધતિને મળતી ગોઠવણ હિંદુસ્તાન સરકારના હાલના રાજ્યમંદારશ્રુમાં મોજૂદ છે. ગવર્નર જનરલ અને વૉલ્ડસરૉથ પેશ્વાને રથાને છે. અને તે પછી સરકારનો કમાન્ડર ઇન ચીફ આવે છે. હિંદુ-સ્તાનના રાજ્યવહિવટમાં એકઝીક્યુટિવ કાઉન્સિલ મધ્યે ધર્મખાતાના વડા માટે અથવા એકગમ સુખ્ય ન્યાયાધીશ માટે અને પીજીમમ પ્રાઇવેટ સે-ક્રેટરી એવી રીતની બેઠકો નથી અને તેને બદલે ' હોમ ડીપાર્ટમેન્ટ ' (હિંદુસ્તાનના રાજ્યવહિવટ માટે વિધાયતમાં રાખેલું ખાતું) ના હવા-લાવાળો સભાસદ, કાયદાનો સભાસદ અને જાહેર આધિકારનો મંત્રી બેઠકે સે છે. આ બિન્નતા સંજોગોના વધાવતને લીધે આવશ્યક છે. પરંતુ એ બંને પદ્ધતિઓના હેઠાણમાં જોશો તો હેતુ એક જ જોવામાં આવશે; અને તે

એ કે રાજાને તેના કર્તવ્યમાં મદદ કરવા, રાજ્યમાં ઉંચા ઉંચા ઓદાના અ
મલદારોની બનેલી એક સમા બેઠએ. થીટીશ રાજ્યની ચઢતી કવાયત
અને ચઢતાં સાહિત્યની બેઠે અચડાઅધડી થઈ તે પહેલાં પણ ને પદતિ
પ્રમાણે ખુદ શિવાજીએ મૂળથી જ યોજના કરી કામ કર્યું હતું તે જ
પદતિ પ્રમાણે જો શિવાજી પછી આવનારાઓએ વહાદારીયા કામ કર્યું
હોત તો જ અનેક વિષતિઓ મરાઠા એકસપી રાજ્યપર આવી પડી
હતી તે આવવા પામત નહિ. છિન્નભિન્ન થવાનાં બી એ રીતે વવાયાં કે
પરિતરાવ અને ન્યાયાધીશ સિવાય સઘળા આઠ પ્રધાન અથવા અમાત્યને
સરકરી સેનાપતિ થવાની તે વખતે જરૂર હતી; અને આ સરકરી અધિ-
કારો વડે ફાજના વિજયી સરદારોના હાથમાં આવશ્યકપણે સત્તા મૂકવામાં
આવતી. આ બધની સામે શિવાજીએ પોતે એવી સંભાળ રાખી હતી કે
ઉપર કહેલા ઓદાઓ વંશપર પરા આતુ ન રહે એના પોતાના વખતમાં
જુદા જુદા ચાર મુખ્ય સેનાપતિઓ હતા. માંકેશ હહાટોડે, નેતાજી પાલકર,
પ્રતાપનાથ મુન્ડર અને હખીરરાવ મોહિને તેણે પહેલા પેલા પાસેથી તેના
ઓદો લઈ લીધા અને તે મોરોપત પીમથેને આપ્યો. તેવીજ રીતે પંચઅ-
માત્યનો ઓદો પણ બદલવામાં આવ્યો હતો. અને ખર્ચ પુછાવો તો કાર્ક
પણ અમુક કુટુંબમાં બીજા ઓદાઓ પણ વંશપરંજરા ચાલતા અ વે એમ
તેણે થવા દીધું નહિ. શાહુના રાજ્યના પ્રથમનાં ચોડાં વર્ષમાં કેટલેક અંશે
આ સંભાળ લેવામાં આવી હતી; પરંતુ એ રાજ્યના ઉવટના બાગમાં બા-
સાજી વિશ્વનાથ, પહેલો બાજરાવ, અને બાવાજી બાજરાવ એ ત્રણ પ્રથમનાં
પેશ્વાઓએ પોતાના જળ તથા આતુર્યવડે પોતાના કુટુંબમાં પેશ્વાઈ વંશપ-
રંજરાની કરી લીધી. બીજા મંત્રીઓના પ્રતિનિધિઓ ઘણા ખર્ચ દુર્બળ હતા
ને તેની અગતતા ધીમે ધીમે ઘસાઈ ગઈ અને મરખી વહેંચણુ તથા સ-
ત્તાતું સમતોલપણું નાશ પામ્યા પેશ્વાઓના રાજ્ય સમયે આઠ પ્રધાનોને
કર્ષ કામ કરવું પડતું નહોતું અને જો કંઈક કરવું પડતું તો માત્ર નામતું જ;

અને શિવાજીએ જેમ પ્રથમ ધારી સમ્યું હતું તેવું વ્યવસ્થિત રાજ્ય હોવાને બદલે અસલી સિપાઈ લઢણની અવ્યવસ્થિત સત્તા જેવામાં આવતી, અને તેનો જીવનઆધાર મુખ્ય સત્તાના કેન્દ્રબિંદુના જળ ઉપર રહેલો હતો. આવા પરિણામ માટે શિવાજીની પદ્ધતિ દોષિત ઠરતી નથી. તેની પદ્ધતિને ત્યાગ કરવામાં આવ્યો તેથી નિષ્ફળતા નીપજ.

ખીજ એક બાબતમાં પણ શિવાજી તે વખતના સોડાના કરતાં આગળ પધેલો હતો. દીવાની કે લશ્કરી વિજયા સેનાધિપતિઓને જે કંઈ પણ જમીન આપી દેવાની દરખાસ્ત કાર્ષ લાવતું તો તે ચોક્કસ ના જ પાડતો. રેશ્મા અને સેનાપતિથી માંડીને હલકામાં હલકા સિપાઈ કે કાગડુનને તેનો પમાર નાકડ નાણાં વડે કે અનાજ વડે જાહેર ખજાનામાંથી અને કાકાર-માંથી લેવો એવી શિવાજીની આજ્ઞા હતી; અને દર્શાવેલી મુક્ત પ્રમાણે નક્કી કરવામાં આવેલી પમારની રકમો નિયમમતર ચુકવવામાં આવતી. જમીન ખુમશિયા આપવાનું ધોરણ બાતલ કરવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે સરસ સંજોગો અને ઉત્તમ હેતુ હોય છતાં તેનો ગેરઉપયોગ થવાનો મંભવ હતો. સ્વાભાવિક રીતે જમીનદારનું વલણ મુલકી અગર માંડગિક જમીનદાર થવા તરફ દોરાય છે, અને જ્યારે તેનો લાગવગ વંશપરંપરાના સંબંધને લીધે દ્રઢતા પામે છે ત્યારે તેને ગેરજીનિયમ સિવાય ખસેડી મૂકાનો નથી. સત્તાના મધ્યબિંદુથી અગામી થઈ છુટા થવાની વૃત્તિઓ દિલ્લિદુરતાનમાં બહુ પ્રબળ જણાય છે, અને જમીરો આપી જમીનદારોને જમીનના મહેસુલ-માંથી પોતાનું લશ્કર રાખવા દેવાની પદ્ધતિ ઉપર જણાવેલા વલણમાં વૃદ્ધિ કરે છે, એટલી હદ સુધી કે વ્યવસ્થિતપણે રાજ્ય ચલાવવાનું લગભગ અશક્ય થઈ પડે છે. શિવાજીએ એટલે દુર્ગ સાવચેતી સમી હતી કે પ્રગણ ના જમીન-દારોને પોતાના રક્ષણ અર્થે કિલ્લા બાંધવાની તે પરવાનગી આપતો નહોતો, અને આજ્ઞા કરતો કે ખીજ પ્રજાની પેઢે તેમણે પણ સાધારણ મકાનોમાં રહેવું. શિવાજીના વખતમાં જે જે મહાપુરોએ ખ્યાતિ મેળવી હતી તેઓમાંથી

કોઈ પણ પોતાના વંશજોને વારસામાં મોટી સ્થાવર મિલકત મૂકી ન શકતા હતા. આથી જ સૈકાના પ્રારંભમાં જેમ સાહુજના પ્રધાને પ્રખ્યાત કુળ સ્થાપવામાં ફત્તેહમદ થયા હતા તેમ બાહ્યોમાં મોરોપ પીંગળે, આગાજી સોમદેવ, રાધેા જલ્દાજી, દત્તો અનાજી, નીરાજી રાઓદ અથવા તો માલુસરેઓ, કેકેકો, પ્રતાપરાઓ મુજ્જર, નેતાજી પાલક હમ્મિરરાઓ મોહિતે, અથવા તો અરાહા સરદારો ફત્તેહમદ થયા નહોતા.

માત્ર મદિરા અને બીજાં ધર્મખાતાંઓના નિભાવ અર્થે જાગી આવવાનું શિવાજી મંજુર કરતો. આ તો જાહેર દ્રષ્ટે હતાં તેથી જમીન ધરાવનારને અંગે લશ્કરી ફરજો નહોતી તેથી સાધારણ રીતે રાજ્યને કામ રીતની તેમનાથી બીજી રહે તેવું નહોતું. ધર્મદાનની બાબતમાં, વિદ્યા ઉત્તેજન આપવા માટે દક્ષણ આપવાની રીતને શિવાજી ખડુ ટેકા આપતો. સરકાર તરફથી આશ્રય પામતી શાળાઓમાં જેમ હાથ પરીક્ષાના પરિણામ પ્રમાણે શિક્ષકને રકમ મળે છે તેમ તે વખતે દક્ષણ આપવામાં આવતી કેટલી અને કેવા પ્રકારની વિદ્યા સંપાદન કરી તેના પ્રમાણમાં ઓ વધતો ખસો આપવા પાવરીખંધ ચોખના ધડી કાદવામાં આવી હતી તે સમયમાં જાહેર નિસાળો નહોતો તેથી શિક્ષકને તેમજ શિષ્યને નિર્વાહ જેઠું વિચારયુક્ત વાર્ષિક પારિતોષિક આપવામાં આવતું. શિવાજી જ્યાં સત્તાવાન થયો ત્યારે સંસ્કૃત વિદ્યા અધ્યયન સ્થિતિએ હતી, પણ શિવાજી ઉત્તેજન આપવાની જે પદ્ધતિ ધારણ કરી તે વડે ઇખણ પ્રાત વિદ્યાનો કુશળતા માટે પ્રખ્યાત થયો. તેઓ અભ્યાસ અર્થે કાથી જતાં અં સાંથી માન પામી આવતા અને રાજ્યકર્તા તરફથી તેમને ઇનામો મળતાં મોગલોએ સંજાજીને કેદ પકડ્યો તે કેડે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવાની પદ્ધતિ તલેમાંવના અભાડેઓએ માલુ રાખી, અને જ્યારે રાબાડેઓએ પોતા મહત્વ ખોયું ત્યારે એ હવાલો રેશાઓએ હાવી લીધા અને તેનો વિસ્તાર વધાર્યો. છેક અંગ્રેજોની ફતેહ થઈ ત્યાંથી એ રહી સારી રીતે ચાલી

અને એમ કહેવાય છે કે છેવટના ભાગમાં વર્ષે રૂપિયા ખાંચ લાખ કરતાં વિશેષ રકમ વહેંચી દેવામાં આવતી.

ઉપર દર્શાવેલી બાબતો ઉપરથી એમ જોવામાં આવશે કે શિવાજીની મુશ્કેલી રાજ્યપદ્ધતિ તે પહેલાંની કે પછીની કરતાં ધણીક રીતે નિરાશી હતી.

એક તો 'ડુંગરી ક્ષિક્ષાઓને બહુ અગત્યના સમજતો, તે એટલે દરજે કે રાજ્યખાતું એકમ તેને ગણતો.

ખીજું. મોટા મોટા અધિકારો બાપથી ઉતરી દીકરાને મળે અને એકજ કુટુંબમાં સંકોચ પામી જળવાઈ રહે એ વાત તેને બિલકુલ પેસદ નહોતી. ત્રીજું. દીવાની કે લસ્કરી અમલદારોને નિર્વાહઅર્થે ભગીરો આપી દેવાની વિશ્વ તે હતો.

૪ મું. પ્રગણા કે ગામના જમીનદારોની દરમ્યાનગીરી વગર મહેસૂલનો ખાધરો બંદોબસ્ત.

૫ મું. મહેસૂલનો ઇમ્નરો આપવાનો પ્રતિબંધ.

૬ મું. પ્રધાનોની મંડળી, દરેકને માટે કામ નક્કી કરેલું અને દરેક રાજ્યપ્રતિ જવાબદાર એવી યોજના.

૭ મું. રાજવહીવટમાં લસ્કરી તત્વનું દીવાનીતત્વ પ્રતિ પરાધીનપણું.

૮ મું. નાના મોટા સમગ્રા અધિકારોમાં બ્રાહ્મણો, પ્રભુઓ, તથા મરાઠાઓનું મિશ્રણ હતું, તે એવી રીતે કે એક બીજા ઉપર હાથ રાખી શકે.

અલખતા આ માંહેલા કટલાક બંદોબસ્ત જ્યારે મરાઠાસના નાનકડા સ્વરાજ્યના પ્રગણામાં સંકોચાઈ રહેવાને જદલે તમામ દિશાએ—પૂર્વે છેક કટક સુધી, પશ્ચિમે કાઠીઆનાડ, ઉત્તરે દિલ્હી, અને દક્ષિણે તાન્જોર સુધી—ફેલાઈ ગઈ ત્યારે અખંડ રહી શકે નહિ. ખરા મરાઠા દેશમાં પ્રજા, લસ્કર અમલદારો તેમજ રાજ્યકર્તા એક જ ભાતના હતા અને વહાદારીની સામાન્ય

ગાંધી જોગણ ગયા હતા, તે એવી રીતે કે હિંદુસ્તાનનો કબ્જો મેળવનાર લશ્કર ધરતી તદ્દન જુદા પ્રકારની હતી વળી બહુ વાર તે એવું બનતું કે કબ્જો મેળવે બાબતી લશ્કરી ગણસો હતા અને તેમની અને લશ્કરના સરદારો કે મધ્યસ્થ સત્તાના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સચુક્ત કરનારી ગાંઠ ન હોતી. આ કારણથી સિવાજીના ઉક્ત હાલુનો હિંદુસ્તાનના દરેક ભાગને અનુકૂળ થાય એવા સ્થિતિસ્થાપક નહોતા તે બહુ આપણે વિશ્વસ્ય થઈ નહિ. હાખસા તરીકે એક ઉંચે સ્થળે આવેલો કિલ્લો અને તે માંડિથી સત્તા ગણાવી શકાય તેવા આસપાસનાં મેદાનો એ બે વચ્ચેનો વર્ણવેલો સંબંધ એ લક્ષણ એટલું તો સ્થાનિક છે કે ગુજરાત કે માલવાની સપાટ જમીનને માટે કિવા ખુદ મહારાષ્ટ્રના પૂર્વ તરફનાં પ્રમથાંઓનો રાજ્ય-વહિવટના આધાર તરીકે તેનો સ્વીકાર થઈ શકે નહિ. એ જ કારણથી જમીન ધમરે આપવાની અને જમીનદારીની આપતી આવેલી રૂઢી સંપત્તિ રીતે એકદમ રદ કરવાની પદ્ધતિ દૂર દૂર આવેલાં પ્રમથાંઓને એક સરખી રીતે અનુકૂળ થઈ શકે નહિ. આવી આવી રીતનાં કારણથી ધંટતી છૂટ મૂકતાં એમ તો કહેવાય શકાય કે સિવાજીની વ્યવસ્થાપદ્ધતિનો પાછળથી ક્ષામ કરવામાં આવ્યો તે હદાપણથી ઉલટી દિશાનું પગલું ગણી શકાય. તેની જગ્યાએ જેઓ આવ્યા તેઓ તેની રચેલી યોજનાઓની ચતુરાઈ સમજી શક્યા નહિ તેથી જ તેમણે ઉલટું પગલું ભર્યું અને તેનું પરિણામ એવું નિબળ્યું કે તેણે જે વ્યવસ્થા એકસાથી સમૂહ રચાઈ હતો તેને પાછાંતે દીધો-પહેલીજ વિફટ ક્ષણમાં છિન્નભિન્ન થઈ જાય-તેવો ભોલો તેમણે બનાવી મૂક્યો.

આંક પ્રધાનોત્તી મંડળી વડે રાજ્ય ચલાવવાનું ધોરણ શાહુના રાજ્યનાં પ્રથમનાં યોગાં વસોમાં આજુ રહ્યું, પણ ધીમે ધીમે જેમ જેમ પેશ્વાની સત્તા પીળા પ્રધાનો ઉપર બળવત્તર ચતી ગઈ તેમ તેમ તેનો ત્યાગ થતો ગયો; અને પેશ્વાએ જ્યારે પૂનામાં રાજ્યધાની સ્થાપી ત્યારે સમગ્ર-બંધ

પડી ગયું શાહુના મરણ પછી પેશ્વાથી ઉતરતા દરજ્જાના એ અતિ બગ-
વાન દો ગની અધિકારીઓએ એટલે કે પતંગમાત્ર અને પતંગચિત્ર એમણે
મરાઠા ઇતિહાસમાં નોંધવા લાયક કંઈ પણ કાર્ય બજાવ્યું નથી. તેઓ માત્ર
જાગીરદાર રહ્યા. તેમની જગા પૂરવા માટે પેશ્વાઓએ દિગ્મત ચક્રાવી નહિ
અથવા તો તેમ કરવા કંઈ પણ દરકાર રાખી નહિ, અને પોતાને જોખમે
બધા કારખાર તેઓ સરદાર પોતે જ ચલાવના હતા. મહેસૂલખાતાના પ્રધાન
તેમજ પરદેશ ખાતાના પ્રધાન પણ પોતે જ હતા. સિવાજીના રચેલા કાનૂનોને
તેના પછી ગાદીએ આવનારાઓએ જો વફાપૂરીથી માન આપ્યું હોત
તો જેવી દ્રઢતા રાખીને મળી શકત તેવી દ્રઢતા આ પોતાની જવાબદારી
થી રાજ્ય ચલાવવાની પદ્ધતિ વડે મળી શકી નહિ તેથી આપણને અચરત
જેવું લાગશે નહિ.

અગવાન સેનાપતિ બન્યો. એ બન્નેને માટે તેમજ એમના જેવા બીજા-
એને માટે મધ્યની રાજ્યસભામાં જગા નહોતી અને તેઓ એક બીજાની
સત્તા તોડવા કે પરસ્પર નીચા પાડવા પ્રયત્ન કરતા. વળી ધણી વાર
તો મોગલ લશ્કરી સેનાપતિઓ પોતાના સોંપાયેલા મુલકમાં રાજ બની
જતા અને પોતાની મરજી પ્રમાણે સલાહ કરવી કે યુદ્ધ કરવું તેનો નિ-
ર્ણય કરતા. આ બધે શિવાજીના મરજી પછી જે પેટી દરબ્યાન વંશપર-
પરાની પદ્ધતિએ જે મૂળ ધાત્વાં હતાં અને મંત્રીમંડળવડે રાજ્ય ચ-
લાવવાનું ધોરણ બધે પડ્યું હતું તેમ જો નહિ યાત તો ઘણે અંશે
ટાળી શકાત.

પોતાના બાહુબળથી જેઓ જમીન જીતી શકે તેઓને મોટી મોટી
જાગીર નહિ આપવી એ પદ્ધતિનો ત્યાગ કરવામાં મોટી બૂલ થયેલી છે.
શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો તે પહેલાં કેટલાક બનાવ એવા બન્યા કે આર્જુ-
ન વર્તન કેટલેક અંશે જરૂરનું થઈ પડ્યું હતું. સંભાજીના મરજી પછી મહા-
રાષ્ટ્રનો આખો મુલક મોગલોએ જીતી લીધો હતો અને સંભાજીના માર્ધ
રાજરામને તેમજ બીજા મંત્રીમંડળના સલાહદોને દક્ષિણમાં નાથી જવાની
ફરજ પડી હતી. બધું કામ નવેસરથી આરંભવું પડ્યું હતું અને નવા સત્તા
પામેલા સરદારોને પોતાની હમ્દાનુસાર વર્તવા દેવાની છૂટ આપવાની અ-
ગત્ય હતી. આ કારણથી રાજરામના સલાહકારો દોષપાત્ર ઠરતા નથી; અને
શાહુના અમલના શરૂઆતના ભાગમાં પ્રતિકૂળ સંજોગો બળવત્તર હતા.

પણ જ્યારે શાહુનું રાજ્ય મહારાષ્ટ્રમાં સ્થાપવામાં આવ્યું અને તેનો
પ્રસાર કરવાની યોજનાઓ રચવામાં આવી ત્યારે કામચલાઉ ગોઠવણ આણી
રાખવાનું બહુ જરૂર જેવું નહોતું, અને તેનો અટકાવ થઈ શકત. દરેક
સાહસિક સિપાઈને પોતાની જાગીર જોણી લેવાને છૂટ મૂકવાની જૂથ કર-
વામાં આવી તે બરાબર એજ સમયે થઈ હતી. ખીસાજી અને દામાજી ગા-
યકવાડ ગુજરાતના રાજા થઈ બેઠા, નાગપુરના ભોંસલેઓ એ ભાગમાં સ-

વૉપરી સત્તા બોગવવા લાગ્યા, અને સિંધે, હોલકર અને પાવરે માળવા અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ધણી યઇ બેઠા.

મધ્યસત્તા તરફ તેની વફાદારીની દોરી બહુ ઢીલી મૂકાયતી હતી; કેમકે પેશ્વાને મેદસૂક્ષ્મનો માત્ર થોડો દિસ્સો આપવો એવો કરાર થયેલો હતો. જ્યારે આ જગીરો વંશપરંપરાની રીતે ચાલુ કરવામાં આવી ત્યારે બધા સ્થિત સત્તા બદલીને પૂર્ણ રીતે અવ્યવસ્થિત થઇ. પહેલાં જેમણે આ મોટા મુલકો મેળવ્યા તેમનામાં વફાદારીની કંઈક લાગણી હતી. પરંતુ તેમના પછી તેમના વંશજો એમજ સમજી બેઠા કે આ તો અમારી ખાનગી જગીરો છે; તેમાં ખીજની દરમ્યાનગીરી શું કામ જોઈએ ? શિવાજીએ જે રાજ્યનીતિ સ્થાપિત કરી હતી તેને તજ દેવાથી આવી રીતે સામાન્ય દિનને પુરેપુરી હાનિ પહોંચી.

પ્રગણાના તથા ગામડાંના જમીનદારોની દરમીઆનગીરી વગર જમીનની મહેસૂલનો પાધરો વધિવટ કરવાની શિવાજીની ગોડવણે એકંદર રીતે તેના પછી ગાદીએ આવનારાઓએ સારી રીતે અમલમાં મૂકી હતી; અને પેશ્વાછ રાજ્યના ઉત્તમ ભાગમાં લગભગ એક નાના ફડનવીસના અશુપર્યંત મહેસૂલ ઇન્કારે આપવાની, પદ્ધતિ ચલણ કરવામાં આવી નહોતી. શુદ્ધ મરાઠા દેશમાં પ્રગણાએ ઇન્કારે આપવાનો આરંભ હેઈલા પેશ્વાના જ અમલમાં થયો હતો. માળવા, ગુજરાત અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ખીજ ભાગના છતાં-યલા મુલકોમાં ઇન્કારે આપવાની પદ્ધતિનો પ્રચાર વધારે હતો. કેમકે તે તરફના જાગની સ્થિતિને તે વધારે અનુકૂળ હતી. હવે આ જામતમાં જે કે એકંદર રીતે શિવાજીના ધોરણનો અગિકાર કરવામાં આવ્યો હતો; પરંતુ મરાઠાની બ્રાહ્મણ અને પ્રભુઓ વચ્ચે એકાએકની વહેંચણી કેવી રીતે કરવી તે સંબંધી તેની રીત તેની પછી ગાદીએ આવનારાઓને પસંદ પડી હોય એમ લાગતું નથી. શિવાજીના આરંભના ઇતિહાસમાં પ્રભુઓએ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો, હતો, પણ પેશ્વાઓની પાછળની તવારીખમાં જાણી જાણીશવના સમયથી જણવામાં,

આવે એવો ભાગ તેજે બળવતા તબીબ બધ પડ્યા । માત્ર એક મોટું નામ એટલે કે સખરગ હરીનુ પાઠના ભાગમાં જોવામાં આવે છે, ને તે રઘુનાથરાવ પેશ્વાના તા ।મા એક માનીનો સેનાપતિ હતો વડોદરા અને તામણ ની દ બારગા તો ।ગા વર્ગના ર્તિનારિઓ પ્રધાન તરીકે તેમજ હસ્કરી સદાર તરીકે અમલનો ભાગ બળવત મયા ધ્યાનજો સગધે એમ કહી શકાય કે તેના કૌશલ્ય ભાગનાથી શિવાજીના વખતમાં કોઈ પણ નોકરીએ ચાલ્યા હોય એમ ધારવામાં આવતુ નથી, પરતુ દેવી વ્રત ત લખના રાજો ૨૫૭૮ રીતે દેખાડે કે એ મળના ત્રણે ભાગના લોકોને, હુગરી કિલ્લાના મુખેદારો અને સેનાધિપતિઓ તરોકે કામે લગાડવામાં આબ્યા હતા દેશસ્થ બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતે શિવાજી તમા તેના બે પુત્રોના સમયમાં આગેવાનીમર્યો ભાગ લેતા, પણ શાહુના વખતમાં જ્યારે પેશ્વાઓ પ્રમળ થયા ત્યારે મામતો બદલાઈ ગયો, અને કૌશલ્ય લે કે માનીતા બન્યા અને એજ રિયતિ વધારે ને વધારે બહાર પડી થઈ, કાશ્યુ કે આગેવાન દેશસ્થ જમીનદારોએ, જ્યારે રઘુનાથરાવે પોતાના બત્રીજાઓની જોડે વિમલ કર્યો ત્યારે તેનો પક્ષ લીધો હતો.

શિવાજીના વખતમાં મરાઠાઓએ હસ્કરી ધધો એક હાથ કરી લીધો નહોતો પણ ફેજતુ મુખ્ય બળ તેમના થકી હતું બ્રાહ્મણ સરદારો—શિવાજીના હાથ તમે બહાદુરીમાં મરાઠા સરદારો કરતાં કોઈ રીતે ઉતરતા હતા તહિ શરઆતના પેશ્વાઓના અમલ તમે આવો મામલો ચાલી રહો મોટા મોટા સેનાપતિઓને પહેલા બાજરાવ પેશ્વાના ધોરણ પ્રમાણે શિક્ષણ આપવામાં આમ્યુ હતું જ્યારે બાજરાવના તાબાના મોટા મરાઠાકુળો દૂર દૂરના પ્રાંતોમાં રાજ્યકર્તા સમાન થઈ બેઠાં અને એવા બગવાન બન્યા કે મધ્ય મત્તાની સલામતી જોખમમાં આવી પડી ત્યારે પુનાની રાજ્યનીતિની નેમ દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણ સરદારોનુ સમતોલપણુ ઉત્પન્ન થાય તેવી રાખવામાં આવી અને પટવરધનો અને ફડકેઓ, રાસ્તેઓ અને જોખનેઓને સત્તાવાન

કરવામાં આવ્યા; પરંતુ શિન્ધે અને હિલકરના દરજ્જાનાં લશ્કરોની બરાબરી કરી શકે તેવા બળવાન થવા પામ્યા નહિ. આવી રીતે ઉત્પલ કરેલી હરી-શાહ ખીમ' કારણોની જોડે સંયુક્ત થતાં સામાન્ય હિતને અતિ હાનિકારક નીવડી.

આ ઉપરથી જોવામાં આવશે કે રાજ્યવહિવટના જ ને નિયમો શિવાજીએ ધડી રાખ્યા હતા તે નિયમોના તેના પછી ગાદીએ આવનારાઓએ જ્યારે જ્યારે ત્યાગ કર્યો ત્યારે ત્યારે મરાઠી સત્તા હિંદુસ્તાનમાં અ-જેજ સત્તાની સામે ટકકર ઝીલી તે પહેલાં તેની નજીબાઈ અને પડતીનાં કારણો દ્રષ્ટિગ્રાસ્ત થયાં. એ સત્તાએ જ્યારે તે સર્વોપરી થઈ ત્યારે શિવાજીની પછી ગાદીએ આવનારાઓનાં ધોરણને તાપસંદ કરી તેનાં પોતાનાં જ રહેલાં પ્રતિ પ્રસન્નતા બતાવી. હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યની પદ્ધતિ એવી રાખવામાં આવે છે કે લશ્કરી ખાતાથી દીવાની ખાતું તદ્દન નિરાશુ' રાખવું, અને પહેલું ખાતું ખીમ ખાતાને વાંજખી મથાતી હદમાં તામે રહે; બંની બળવેલી નોકરીના ખાતામાં રોકડ નાણું આપવામાં આવે અને લશ્કરી કે ખીજી નોકરીના ખાતામાં જગીરની રીતે જમીન આપવામાં આવે નહીં. જાહેર હોદ્દાઓની બાબતમાં હિંચા હોય કે નીચા, પણ તે માટે વંશપરંપ-રનો-હક ચાલી શકે નહિ. એકજ રાજકર્તાનાં પ્રતિબદ્ધ વિનાનાં આતુર્ય જડે નહિ પરંતુ બોર્ડ (મંડળ) અને કાઉન્સિલ વડે રાજ્યવહિવટ ચલાવશે. જમીનની મેદસલ ઠીક પછી ઇન્કારે આપવામાં આવતી નથી પરંતુ મગાર આખી વસુલ કરવામાં આવે છે. પ્રજાના બધા વર્ગો વચ્ચે અધિકારોની મેળુ પહેચણી કરવામાં આવે છે. રાજ્યપદ્ધતિના આ નિયમો અ-મલમાં મૂકાવાથી પરિણામ એવું જોવામાં આવે છે કે મુડીમર અમેજી આખા દેશપર અમલ ચલાવવા શક્તિમાન થયા છે, અને તે એટલે દરજ્જે કે એ રાજ્યવહિવટના દેશી અભ્યાસીઓને તે રાજ્યનીતિનું એક ચમત્કારિક કાર્ય લાગે છે. શિવાજીનાં ધોરણો કેટલાં હદાપણુ બરેલાં હતાં તે આવું

રીતે સિદ્ધ થાય છે. માત્ર તેણે પોતે મેળવેલી કૃતોદ્ધે ઉપરથી નહિ પણ જન્મણે એ સંયુક્ત એકસંખી રાજ્યનાં ખંડેર ઉપર સત્તાશ્રી ઇમારત ચણી જ્ય મેળવ્યો છે તે ઉપરથી પણ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. એ એકસંખી રાજ્યનો નાશ થયો તેનું મુખ્ય કારણ શિવાજીના પછી ગાદીએ આવનારાં ઓએ તેની રાજ્યપદ્ધતિનો સામ કર્યો તેજ છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

મહારાષ્ટ્રના સાધુઓ અને જોષીઓ.

મહાન શિવાજીના ધર્મ પ્રકરણના સવાહકાર સંત રામદાસ માટે એમ કહેવાય છે કે સંભાળને તેણે બોધ્યો હતો કે તારે તારા પિતાને પગલે આશરું, અને એ પ્રસંગે તેણે જે ઉપદેશ કર્યો હતો તેનું રહસ્ય સંક્ષેપમાં નીચેનાં બે વાક્યોમાં આવી જાય છે—“ જોઓ મરાઠા છે તેમને સંયુક્ત કરજે ” અને “ મહારાષ્ટ્રના ધર્મને ફેલાવજે. ” શિવાજીની સરદારી તજે જે રાજ્યદારી હિલચાલે છેવટનું રૂપ પકડ્યું તેનું મુખ્ય લક્ષણ પહેલાં બોધમાં જોવામાં આવે છે અને ખીજે આખા દેશમાં તે વખતમાં ખીલી નીકળેલો તથા પ્રચાર પામેલો ધાર્મિકભાવ દાખવે છે. વળી પહેલો ખીજનો માત્ર પ્રતિબિંબ રૂપ છે. પરંતુ રામદાસે શિવાજીની રાજ્યનીતિના ખીજ લક્ષણને માટે બહામણુ યા કારણથી કરી, એ વિચારવા જેવી ખામત છે. વેદ, પુરાણ અથવા સામાન્ય હિંદુધર્મનો પ્રચાર કરવાનું ન કહેતાં મહારાષ્ટ્રના ધર્મનો ફેલાવો કરવા સંભાળને યા માટે ઉપદેશ કર્યો ? પોતાના સમકાલીન દેશીઓની ધાર્મિક માન્યતામાં જે ચાલુ કરે એવું આસ તત્ત્વ રામદાસે શું દીધું ? સત્તરમી સદીની આખરે સંભાળની રાજ્યન્યવસ્થા અધમ પ્રકારની હતી તો લોકોનો ઉદ્ધાર એ વડે કેમ સંપાદિત થાય ? રાજ્યદારી

તથા ધાર્મિક ઉધાનની વચ્ચે જે મહત્વનો સંબંધ રહેલો છે તે તપસ્વા વિના જેઓ માત્ર ગભ્યદારી દિવસના તરફ જ નજર પહોંચાડે છે તેમને મરાઠી સત્તાના ઉદય તથા વૃદ્ધિની વાંકીચુંકી ગતિ, બૂલબૂલામણી જેવી યર્ષ પડે છે. અથવા તો પરાક્રમેની એક કહણી નીતિના દરકાર ગ્રંથ વિનાની હાથે છે. યુરોપિયન તેમજ દેશી લેખકોએ આ દિલ્લયાવના એવડા લક્ષણને તેમણે અધુરો ઇ-સાફ આપ્યો છે અને પ્રબળીય મનની ધર્મ સંબંધી મુક્તિની વાત કોણે મૂક્યાથી મરાઠાઓએ જે પ્રબળીય સત્તાવ્રતા માટે મથન કર્યું હતું તે સંબંધી જોડા વિવારોનો પ્રચાર થયો તેનું કારણ આમાંથી મળી આવે છે.

આટલા માટે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં જે ધાર્મિક ઉધાન થયું તેનું વર્તીત આ પ્રકરણમાં ઉપર દપકે આપવા ધારીએ છીએ, અને તેમ કરવામાં અમારો મુખ્ય આધાર છેના સૈકાની આખરે સિદ્ધિ સત્તાનો પ્રચાર જે થયો તે પહેલા મહીપતિ નામના કવિએ મહાગંધના સંતો તથા ભવિષ્ય ભાષનારના જે વિસ્તીર્ણ જીવનચરિત્રો લખ્યા છે તેના ઉપર રહેશે સ્વતંત્રતા અર્થે જે રાજ્યદારી પ્રયાસ થયો તે તેમજ ધાર્મિક ઉધન થયું તે -કાંઈ એક પુરૂષ કિંવા એક મેકાનું કામ નહોતું એક દષ્ટિમાં મુસલમાનોએ જીત મેળવીને પહેનાં એની શરૂઆત થઈ હતી દેવગીરીના નામ રાજાઓના અર્ધર્થ તથા મહાગંધના પહેના મંત તથા ભવિષ્ય ભાષનાર જ્ઞાનદેવે દેશમાં બેનાતી બાથમાં ભવદ્ગતિની પ્રખ્યાત થયલી દીકા લખી હતી બપાલ રાજાઓના સમયમાં મુકુંદરાજે પોતાનો પ્રખ્યાત અંથ લખ્યો અને તે મરાઠીમાં બારમી સદીમાં લખાવવા થયોમાં એ પ્રકારનો પહેલવહેલો જ હતો. મુસલમાની વડાઈએને લીધે કેટલાક સમય સુધી સર્વ પ્રકારનું ચોંચ સ્તબિત થઈ ગયું હતું, પણ ધીમે ધીમે પ્રબળીય જુરસાએ પોતાની ચુલુકની સ્થિતિ સ્થાપતા ગ્રહણ કરી અને મરાઠા સત્તાનો ઉદય થયો તે વખતે તો સ્વર્ગમગાની પેઠે મંતો અને ભવિષ્ય ભાષનારોનો ઘટ સમુદાય બન્યો.

હતો અને તેઓ એટલા માનીતા, યદ્યપિ પગા કે ધરની સાધારણ વાત-
ચીતમાં પણ તેમનાં નામ સ્નેહ સહિત સંભારવામાં આવતાં. એ ઝરો
પૂર જોશમાં બે સૈકા સંતી ગતિમાન રહ્યા અને તે પછી સુકાઈ ગયે.
જાણ્યું છે, અને તે બધું પડવાની સત્યે જ રાજ્યધારી પ્રામદ્ય શૂત્રકાળની
કથા સમાન થઈ ગયું. અડસદે જોલતાં, ધાર્મિક જગતિ પાંચ સદી સુધી
આજુ રહી અને તે અરસામાં લગભગ પચાસ સંતો તથા બિવિધ બાખના-
રાઓ ઉત્કર્ષ પામ્યા અને તેમણે દેશ તથા લોકો ઉપર એવી રીતની વજ્ર
સેપ છાપ પાડી છે કે મહીપતિએ પેતાના પુસ્તકમાં તેમનાં જન્મચરિત્ર
પણ શામિલ કર્યાં, એ વાજપી જ કર્યું છે. આ સંતોમાંથી કેટલીક તો
સ્ત્રીઓ હતી, કેટલાક મુસલમાની ધર્મ તજ હિંદુઓ. યવજા હતા, અર્ધ-
સંપ્રજા બ્રાહ્મણોની હતી, અને બાકીના અર્ધમાં મરાઠા, કણ્વત્રી, દગ્ગર,
માળી, કુંભાર, સોની પ્રાચિન કરનારી વેશ્યાઓ, મુલામડીઓ, પતિન
ગણાતા મહાર (દેડ) ઇલાદિ સમજા વર્ણના લોક હતા. આ ધાર્મિક જુવાળાનું
પણું ખરૂં આરપઠ અને ઉપર જાણી ગયા તે જાગતો છે, અને તે
ઉપરથી ખુસ્તું દેખાઈ આવે છે કે ધાર્મિક જુસ્સાની અમર અમુક વર્ગને,
સાચુ થઈ નહોતી પણ જનસમૂહના તમામ પડ છેદીને સ્ત્રી, પુરુષ, ઉચ્ચ,
નીચ, બજેશ કે અજશ, હિંદુ કે મુસલમાન સૌમાં ઉડી ઉતરી પહોંચી
ગઈ હતી. યોદ્ધાજ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આવાં લક્ષણો જોવામાં આવે
છે અને તે વિરનીર્ણુ પ્રત્યક્ષ જગતિનું પરિણામ છે. ઉત્તર અને પૂર્વ
હિંદુસ્તાનમાં લગભગ એજ સમયમાં આના જેવીજ હીલચાલ દ્રષ્ટિગોચર
થઈ હતી. નાનકે પંજાબ પ્રાંત જગતિ કર્યો, અને મુસલમાની તથા હિંદુ
ધર્મ એકત્ર કરવા બગીરથ પ્રયાસ કર્યો. છેક પૂર્વમાં ચેનન્યે કાલી તથા
શક્તિની ભક્તિ તજવી લોકોને બાગરત ઉપર આરથા રખાવવા માટે પ્રય-
ત્ન કર્યો. વળી રામાનંદ અને કળીર, તુગસીદાસ અને સુરદાસ, જપદેવ અને
ચેલીદાસ, એ દરેકે ધર્મના સુધારા અર્થે પોતાની રીત પ્રમાણે મથન કર્યું.

તેમના બોધથી જનરી તેમજ ટકી રહે તેવી અસર થઈ એ તો નિસદેહ છે; પરંતુ મહારાષ્ટ્રના સંતો નવા બવિષ્ય બાખનારાઓએ જે કાર્ય બજાવ્યું તેની સાથે સરખામણી થઈ શકે નહીં. મહારાષ્ટ્રમાં આ હીલચાલની ચંદિયાતી અસર થઈ હતી એ વાત નીચે આપેલાં જથ્થાબંધ નામ સિદ્ધ કરી આપે છે.

ચાંગદેવ અને જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિ અને સોપાન, મુકતાબાઈ અને જની, આકાબાઈ અને વેણુબાઈ, નામદેવ અને એકનાથ, રામદાસ અને તુકારામ, શેખમહમ્મદ અને શાંતિબાહમણી, દામાજી અને ઝોધવ, બાતુદાસ અને કરમદાસ, બોધસા બાવા અને સાંતોબા પોવાર, કેશવસ્વામિ અને જયરામ સ્વામિ, નરસિંહ સરસ્વતી અને રમનાથ સ્વામિ, ચોખામેલા અને બે કુંભારો, નરહરી સોની અને સાવતીઆ માળી, બહીરામ બટ અને ગણેશનાથ, જનારંધનપંત અને મુધોપંત વગેરે

આમાં બ્રાહ્મણોનું પ્રમાણ વધારે છે. હિંદુસ્તાનના ખીજા ભાગોમાં તેમ નહોતું. તેમાં તો બ્રાહ્મણોના કરતાં વૈશ્ય અને ક્ષત્રીઓનું પ્રમાણ વિશેષ હતું.

સંતોનાં સંઘર્ષો જન્મચરિત્રોમાં જોવામાં આવે છે તેમ લોકોની કલ્પના આવા પુરુષોને નવાઈ જેવી અને ચમત્કારિક શક્તિઓ લગાડી દે છે, મુખ્યત્વે મુએલાને છવતાં કરવાની, માદાંઓને સાંજ કરવાની અને બૂખ્યાઓને ખવરાવવાની બારીક તપાસના આ જમાનામાં દયાનાં કાર્યો કરવામાં તેમને અસૌકિક મદદ મળી એવી જે કહાણીઓ તેમના સંજ્ઞામાં કહેવામાં આવે છે તે માનવામાં આવે કે નહિ પણ આવે. મિ. લેકીએ ટીકા કરી છે તેમ બુર્ચ્યા સમાન ભોજનપણ હોય તોજ આ ચમત્કારો, અને મોજેમજોને દર-રોજના બનતા બનાવો તરીકે માન્ય કરવામાં આવે. સંતો અને બવિષ્ય બાખનારો પોતે તો ચમત્કારિક શક્તિઓ ધરાવવાનો દાવો કરતા નથી. તેઓ 'નંત્ર, કષ્ટ વેદનોર, અને ઈશ્વર ઉપર'જ ભરોસો રાખવા વાળા હતા,

અને એ ભરોસામાંથી જુદુ વાર તેમને ધારણા ઉપરાંત એટલો તો લાભ થતો કે તેઓ પોતેજ તે દેખી આશ્ચર્ય પામતા. આ જીવનચરિત્રના નીતિ તત્ત્વનું આસ્પદ તેમના કરેલા ચમત્કારો નથી પણ સતત આત્માના મોક્ષ, અર્થે અર્પણ કરેલું જીવન અને તેમના આચરણની સાચવટ છે. પરિણામે ચરિત્રના આ રૂપ જોડેજ અમારે કામ છે, અને અમે એમ દેખાડી આપવાની આશા રાખીએ છીએ કે, તેમણે જે કાર્ય, જાગૃત્યું તે અમૂલ્ય અને અતુલ્ય હતું.

મહામુદ્રમાં જે સમયે આ સંતો અને ભવિષ્ય ભાષનારા ઉદય પાખ્યા, લગભગ તે જ સમયમાં પશ્ચિમ યુરોપમાં “ રેફરમેશન ” (ધાર્મિક સુધારો) નામની હીલચાલ વર્ધ હતી, અને બન્નેનાં ચરિત્રો અને શિક્ષણ વચ્ચે અજાન જેવું મળતાપણું ભેળામાં આવે છે. બન્નેનું મધન એકજ દિશાએ હતું સોજમી સદીના યુરોપીઅન સુધારકોએ રોમન ધર્મોપદેશકારીના ઉપરીપણા તળે પાદરીઓ જે સત્તાનો દાવો કરતા હતા, તેની વિરુદ્ધ વાંધો ઉઠાવ્યો હતો. જુના જમાનાથી પોપ અને ખ્રિસ્ત ધર્મોપદેશકમંડળ સત્તાં ભોગવતું આવતું હતું અને જે જંગલી વિજળી પેદેશીઓએ રોમન પ્રોતોની ખરાબી કરી હતી તેમને સુધારી સદા કરવામાં તેમણે પોતાના વંખતમાં સારી સેવા બજાવી હતી. વખતના વહેવાની સાથે, સેવકને બદલે ધાર્મિક તેમજ સામાયિક સત્તા સાથે સ્વામિ તથા રાજ્યકર્તા હોવાનો તેઓ દાવો કરવા લાગ્યા; અને એવો હક મેળવવા લાગ્યા કે ઇશિર અને મનુષ્ય વચ્ચે અમે મધ્યસ્થ છીએ. આ મધ્યસ્થપણુ ભોગવવામાં અમખ્ય દિવાઓ કરવામાં આવતી અને તેમાં ધીમે ધીમે દુરાચાર એવી રીતના દાખલ થયા કે સોકોની આગ્યા ઉડી ગઈ. દુષ્કર જ્યારે એ સત્તાની વિરુદ્ધ થયો ત્યારે આ દુરાચારો છેક ચિખર ઉપર આગ્યા હતા તેઓ એટલે દગ્ગે આવળે માર્ગ ચડી ગયા હતા કે પાપને માટે માણીપત્રો લખી આપતા, અને પીટરની પેન્ટ (સેન્ટપીટરના લાજ અર્થે ઉધરાણું) ધર્મદાન તરીકે

અપાતી, તે કર તરીકે તેમણે દાખલ કરી. હેતુ માત્ર એટલો જ હતો કે પ્ર-
પંચી પોપ અને તેના દુરાયરણી અધિકારીઓની સાંસારિક સત્તામાં
શક્તિ કરવી.

આ બાબતમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તેનો જોરો મળી આવે છે. અહીં
અસલી સત્તા તથા હંતકથાઓ પાપાણુવત્ યદ્ય ગદ્ય હતી અને તે કીર્તિ-
લોભી ધર્માધ્યક્ષ અને તેના ધર્મોપદેશક અધિકારીઓ વડે નહિ, પરંતુ-
અદ્વૈત શાંતિની એક દાથ કરેલી સત્તાવડે. સંતો અને અવિધ્ય બાબના-
રાઓએ હિંમતથી જે મથન કર્યું હતું તે આ શાંતિની સત્તા સામે હતું. તેઓ
માનુષ આત્માનાં જોયા દરજ્જા વિષે વિવેચન કરતા, અને એમ કહેતા કે
જન્મ તથા સાંસારિક પદવીના આકર્ષક બનાવેથી તે નિરાશ રહેલો છે. આ
ઓષ આપનાગઓમાંથી કેટલાક પેતાના જન્મને ડેળવણીના બનાવે ધ્યા-
નમાં લઇને, આવી રીતનું વલણ લેતા. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે તેમ તે
મહિમા લગભગ અડધા બ્રાહ્મણ શાંતિની બાહેબના હતા, અને કેટલાક તો
છોકે અંતજ વર્ગના હતા. વળી ધણાક બ્રાહ્મણ સુધારકો તો પોતે ઉચ્ચ
વંશના નહિ હોવાથી કૃત્રિમ પ્રતિબંધથી વિરહ થતા. જ્ઞાનદેવ અને તેના
બાઇઓ તેમજ બેન સુક્તાબાઇને જન્મ, તેમનો પિતા સંસાર ભાગ કરી,
સંન્યાસી થયો તે પછી થયો હતો. તેના ધર્મગુરુ રામાનંદના જાણવામાં
આવ્યું કે આ સંન્યાસીએ આશ્રમ બદલ્યો તેમાં તેની સ્ત્રીની સમ્મતિ ન-
હોતી, તેથી તેણે તેને આશ્રા આપી કે તારે વતન જવું અને સ્ત્રી માથે
રહેવું સંન્યાસીને ઘેર જ્યારે આવી રીતે બાળકો અવતર્યા ત્યારે નાતીલા-
ઓ તેમના પ્રતિ તિરસ્કાર બતાવવા લાગ્યા અને એ બાઇઓ જ્યારે યોગ્ય
ઉમરે પહોંચ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઉપવિતની ક્રિયા કરવા ના પાડી. આ છો-
કાઓ આખી ઉંમર સુધી સંસ્કારરહિત સ્થિતિમાં રહ્યા અને ન્યાત સ-
બધી આ દૂષણ હોવા છતાં માત્ર પામ્યાં.

માળાપંથ નામનો ખીજો સંત નીચ વર્ણની કન્યા જોડે પરણ્યો

હતો. આ કન્યાની માતિ, લગ્ન થઈ ગયા કેડે જાણવામાં આવી હતી. એના પતિએ તેને તથા ન દેતાં તેની જોડે માત્ર પોતાનો વહેવાર બધે ક્યો હતો અને જ્યારે તેનું મરણ નિપજ્યું અને એ સતે રીત પ્રમાણે મરણને લગતી ક્રિયાઓ કરી ત્યારે એવી રીતનો ચમત્કાર પ્રગટ થયો કે તેના હૃદયતા યત્રુઓની પથ્થુ ખાત્રી થઈ કે માઓપંથ અને મહાર વર્ણની તેની જી બન્ને પવિત્ર હતાં. એવીજ રીતે જ્યારામસ્વામીનો શુર કૃષ્ણદાસ એક હજમની કન્યા જોડે પરણ્યો હતો, અને લગ્ન થયા પછી તેની દલજી માતિ જાણવામાં આવી હતી. આ માણસ એની રીતની પવિત્ર જાંઘની શુભરતો હતો કે જો કે પ્રથમ તેને બહુ કનડમત થયા હતાં તે સમયના મહાન ધર્મોપદેશક સંકરાચાર્યે તેની વિરૂદ્ધ કંઈ વાંધો ઉઠાવ્યો નહોતો. સારી પેઠે જાણીતું કે પોતે દલકા વર્ણનો છે તે વત તે છુપાવતો નહોતો. તેણે એક જૂમ્યા મદારને પોતાને ત્યાં જમાડ્યો ને જ્યારે તેને ન્યાત-ખદાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે પવિત્ર થવા અર્થે પોતાને નદી ઉપર લઈ જવાતું તેણે કૃષ્ણ કહ્યું, અને તે વખતે એક ચમત્કાર એવો બન્યો કે ભોક્ષાને ખાત્રી થઈ કે સેંદડો ખાણેલો જમાડવા કરતાં એક જૂમ્યા મદારને જમાડવામાં વધારે પુન્ય છે. સંતોએ ન્યતના કાનુનો તોડ્યા છે તે કારણથી જ્યારે ખાણેલોએ આદની ક્રિયા કરવા ના પાડી ત્યારે તેઓમાંથી ધણીકાએ—ખસુસ રીતે જ્ઞાનદેવ, એકનાથ, અને નામનાથ—એક મામાન્ય ચમત્કાર કરી જતાવેશો. કહેવામાં આવે છે તે એ કે હઠીલા ખાણેલોનાં તિજો પૃથ્વી ઉપર નીચે હતરી આવ્યાં અને પોતાના આરથા વિનાના પુત્રોને ઠપકા આપી તેમની ખાત્રી કરી આપી કે તેમનો વાધો અયોગ્ય હતો. નામદેવનાં જન્મચરિત્રમાં એક વાત એવી આવે છે કે તેના પંદરપુરના દેવે ખાણેલોને એક હજમણી આપવાની રજા આપી ને તેમાં પેલા સંતની જોડે જન્મવામાં પોતે શામિલ થયો હતો ને તેથી તેને ન્યાતખદાર કરવામાં આવ્યો હતો. આગળ ચાલતાં એમ જાણવેલું છે કે વિદેહી જ્ઞાનદેવ સાં હાજર હતો,

અને તેણે કેવી રીતે જીવન કરનાર બ્રાહ્મણોને સમજાવ્યા હતા તેણે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. તેણે કહ્યું કે પરમેશ્વરની નજર આગળ સૌ સમાન છે. ઉચ્ચ કે નીચ શાંતિના તેમની આગળ કોઈ નથી, તમારે એવો ખ્યાલ જ રાખવો નહીં કે હું જોયા કુળનો છું, અને મારો પાડોશી નીચા કુળનો છે. જોયા કુળના તેમજ નીચા કુળના મંગામાં નફાવ છે, હવા શ્વાસમાં લે છે, પૃથ્વીની પીઠ ઉપર હાથેચાથે છે તેથી કાંઈ તે પવિત્ર નહીં હવા, કે પૃથ્વી અપવિત્ર કે બ્રહ્મ થતી નથી.

ચોખ્ખામેળા નામના ન્યાતમહાર ચવસા એક મહારે જ્યારે પંડર-પુરના મહિરમાં પ્રવેશ કર્યો તે કારણથી તેના ઉપર જીવન કરવામાં આવ્યો તે વખતે એક અતિ અસરકારક બનાવ બન્યો. ચોખ્ખામેળાને જ્યારે તેના ઉદ્દતપણા માટે ઠપકો આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે હું કાંઈ મારી પોતાની ઇચ્છાથી ગયો નહોતો પણ મારો પ્રભુ મળાતકારથી મને માહે લઈ ગયો હતો. મહિરના બ્રાહ્મણ પૂજારીઓને તેણે આ પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો. " ભક્તિ કે આસ્થા તમારામાં ન હોય તો ક્રિયાઓ કે તમારી વિદ્યા, તમે ઉચ્ચ શાંતિમાં જન્મ્યા હો છતાં, શો લાભ આપી શકશે ? એક મનુષ્ય હલકી શાંતિનો હોય પરંતુ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો હોય, ઈશ્વર ઉપર પ્રતિ રાખતો હોય, સૌ પ્રાણીઓને પોતાના જેવોજ ગણતો હોય, પેતાનાં તથા મારકાં બાળકો વચ્ચે ભેદ ગણતો ન હોય, અને સત્યવાદી હોય તો તેની શાંતિ પવિત્ર સમજાવી ને પરમેશ્વર તેના ઉપર પ્રસન્ન રહે છે. જ્યારે એક માણસના અંતઃકરણમાં ઈશ્વર ઉપર આસ્થા અને મનુષ્ય પ્રતિ પ્રેમ વસે છે ત્યારે તેની નાંત જાત પૂજવાની કાંઈ અગત્ય નથી પ્રેમ અને ભક્તિ એ બે વાંચાની જ આસા પરમેશ્વર પોતાના બાળકો પાસેથી રાખે છે, અને તેની ન્યાત જાત શી છે તેની બીલકુલ તે દરકાર રાખતો નથી. " ઉચ્ચ પંકિતના હલાપણા આ ઉપદેશથી, આપણે સહેલાઈથી સમજી શકીએ, તેમ જ બ્રાહ્મણો ઉપર કશી અસર થઈ નહીં. તેમણે ગામના

મુસલમાન અમલદારની આગળ તે બાબત ફરિયાદ કરી અને તેણે બાઈ-બલમાં જેવી પાછલેટની વાત આપે છે તેવીજ રીતે, ખીજી પાછલેટ ખત્રી દુકમ આપ્યો કે તેને બાંધીને બળદોની જોડ સાથે લગાડી ધાતકી રીતે રીબાવીને મારી નાખ્યો. પરંતુ પરમેશ્વરે પોતાના બડતને ચમત્કારિક રીતે હથોળે અને તેના ઉપર ત્રાસ પાડનારાઓને હંફાવ્યા, કેમકે પેલા બળદો પોતાના રથાનકથી મુદલ ખરયા જ નહીં. વળી આ સંબંધમાં બહીરામ બટની વાત બહુવાજોગ ચર્ચાપડ્યો. પોને શાસ્ત્રી હોવાથી બ્રાહ્મણ ધર્મમાં તેને શાન્તિ મળી નહીં તે કારણથી તે મુસલમાન જન્યો, એવું ધારીને કે એકેશ્વરી મત તેના અંતઃકરણની ઇચ્છાઓ તૃપ્ત કરશે. પરંતુ તેની ધારણા પ્રમાણે બ્યારે તેને તૃપ્તિ નહીં મળી ત્યારે ફરીથી તે બ્રાહ્મણ ધર્મમાં આબ્યો. તેને બ્રાહ્મણોએ તેમજ મુસલમાનોએ આવી રીતે પોતાની આરથા બદલી તે માટે ઠપકો આપ્યો. પણ, તેણે તો એવું કહ્યું કે હું દિંદુ નથી, તેમજ મુસલમાન પણ નથી. બ્રાહ્મણોને તેણે કહ્યું કે બ્યારે મારી ખતના થયેલી છે ત્યારે હું શુદ્ધ બ્રાહ્મણ કેમ મણુઈ શકું અને મુસલમાનોને તેણે કહ્યું કે દિંદુદર્શક એવાણ ખાગ કાનમાં જે છે છે, તે તમે પૂરી મુકો તો જ હું મુસલમાન લેખાઈ શકું. મુસલમાન ધર્મ ત-છને જોયો દિંદુ બન્યા છે તેઓ રોષ મદમદના એવાએ તરીકે એળખાય છે અને તેઓ આજ દીન સંી રમજાનના રોજાઓ રાખે છે અને એકાદશી વ્રત ખાળે છે, વળી મકકે હજ કરવા જાય છે, અને પઢાપુરની યાત્રાએ પણ જાય છે. કબીર, નાનક અને માનિક પ્રભુની પેઠે મહા વિ-ખ્યાતીએ પહોંચેલા ખીજા પણ ધણા સંતો એવા છે કે તેમના ઉપર દિંદુ તેમજ મુસલમાનો બન્ને પોતાનો દાવો કરે છે કે આ અમારી કોખમાંથી છે; વળી બન્ને એમને માન આપે છે અને એમના પ્રતિ બહિર્લેખાવ રાખે છે.

- આ ઉદાહરણો ઉપરથી જોવામાં આવશે કે આ માણસોએ પોતાની

જિંદગાનીમાં પ્રભાવી સાધારણ વિચારને આત્મજ્ઞાનની ઉંચી સપાટીએ સાવવા અને ન્યાતના જીવનની સત્તા તોડવા કેવી રીતનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

આ સધળા શિક્ષણનું પરિણામ એવું જોવામાં આવે છે કે ગાંધિજી-ધન માટે જીવતરના ધર્મ પ્રકરણમાં રચણ રહ્યું નથી. માત્ર મનુષ્યનાં સાંસારિક વહિવટને જ તે લાગુ પડે છે અને ત્યાં પણ તેનું જોર હવે ઘણી રીતે નરમ પડી ગયું છે.

દક્ષિણના બ્રાહ્મણો જેઓ ગાંધિજી-ધનના વહેમ ચૂસ્તપગે રાખે છે, અને જેઓ નીચ વર્ણના લોકોના પડખવાથી બ્રાહ્મણોના વસવાનો ભાગ ભટ થાય છે એમ માને છે તેથી તેમના પ્રતિ વિરક્તિ બતાવે છે, તેમની જોડે જે કોઈ મહારાષ્ટ્રના દમણ ભાગમાં વસતા બ્રાહ્મણોની આવી બાબતમાં બેદરકારી બરેલી રીતબત સરખાવી જોશે તેને ઉપલી વાત સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે.

બેદરકારીની આ લાગણી વાર્ષિક જન્મજયોના મેલાવડોમાં પ્રસંગે ન-જર ખેંચે તેવી રીતે દેખાઈ આવે છે. યુરોપમાં જેમ પરમેશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે મોક્ષ અર્થે પાદરી આરમ્બક મધ્યસ્થ હોય એવી માન્યતા હવે રહી નથી તેમ હિંદુસ્તાનના આ ભાગમાં બ્રાહ્મણ વર્ગનું પ્રજુલવ અંગિકાર કરવામાં આવતું નથી. તેઓ સેવા કરવા લાયક તથા પૂજવા યોગ્ય છે એવી માન્યતા ઘણે અંશે જતી રહી છે, અને સ્ત્રી પુરુષો ઉચ્ચ કે નીચ વર્ણના એમ માનવા લાગ્યા છે કે જન્મ મરણ તે કુળમાં થયો હોય છતાં આસ્થા તથા પ્રેમ વડે મોક્ષ મેળવવા અમે સ્વતંત્ર છીએ.

યુરોપિયન સુધારકોએ વિશેષ વાધો મઠના મંડળની ગોઠવણ વિરુદ્ધ ઉઠાવ્યો હતો, તેમજ ધર્મોપદેશક મંડળના કુવારાપણા વિરુદ્ધ અને સ્ત્રીઓ કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ સંસાર તથા જોગણો બની એકાંતવાસમાં રહે તેની સામે પણ ઉઠાવ્યો હતો. આ વાંધાનો જોટો અહીં પણ નજરે પડે છે. આપણા સંતો અને ભવિષ્ય બાબનારાઓએ આત્મસંધન અને અ-

પવાસો, અર્થ વિનાના પ્રાંથિનો અને અમૃત્ય જન્મોનો વિરદ વધો ઉ-
દાઓ હતો. એજ જુગસાથી યોગચરને અધારે જે તપશ્ચર્યા કરવામાં
આવતી તેને પણ તેમણે ધિક્કારી દીધી, કેમકે એ વડે ચમત્કારો બતાવી
શક્ય છે એમ સાધારણ રીતે માન્યતા હતી. યોગ અને ભક્તિનો
આ જોડો અભિમાની ચાંગદેવે જાનદેવ જોડે વાદ કર્યો તે વડે સાગી રીતે
દર્શાવી શકાય છે. પહેલાંએ યોગચરિત ઉપર આધાર રાખી વાત ઉપર
સ્વારી કરી; સાપનો ચાણુક તરીકે ઉપયોગ કર્યો, ત્યારે જાનદેવે બીતને
પોતાનું વાહન બનાવી તેને હરાવ્યો. આવી જ રીતનો વાદ જાનદેવ અને
નામદેવ વચ્ચે થયો હતો. એક જગરે યોગચરિત વડે હકમાં સફે ચાઇ
જઈ, ઉંડા કુવાનું પાણી પીધું ત્યારે ખીજાએ ભક્તિના જળવડે કુવાનું
પાણી ઉંચું ચઢાવ્યું અને તે એટલી હદ સુધી કે તરસ્યા વડેમાર્ગે પણ
તેનો લાભ લઇ શકે; કેમકે કુવો ભગઈ જઈ ઉપરથી પાણી હમેશાને
માટે વહેતું થયું. આ વાર્તાઓ વડે મહારાષ્ટ્રના સંતો અને ભવિષ્ય બા-
બનારાઓના શિક્ષણનું લક્ષણ સુંદર રીતે પ્રગટી નીકળે છે. ૧

કાનેબા પાઠકની વાત કુંવારાપણની બાધાનું નિરર્થકપણું પ્રકાશિત
કરે છે. જગરે તેને બનારમના એક બ્રાહ્મણે ઠપકો દીધો કે તમારા બાળક
પ્રતિ તમે અસાધારણ વહાલાં ગણો છો ત્યારે તેણે દેખીતી બેપરવહારી
પોતાના બાળકને કુનામાં નાખી દીધું. આ ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે
માત્ર બાધાથી મનનું સમતોષપણું તથા આનંદ, શોક પ્રતિ અનારથા પ્રાપ્ત
થઈ શકતી નથી. એકનાથ જ્યાં ખીજા ઉપર સુધી પોતાની સ્ત્રી અને બચ્ચાઓ
જોડે રહ્યા હતા અને તેવીજ રીતે તુકારામ અને નામદેવ રહ્યા હતા, પ-
ગ્લ એમને અવળગા ભાવિથી અનુકરણ કરાવતું કાંઈ સચું નહોતું.

બોધમેજાવા, ચોખામેજા, હાથાપત, બાણ્ડાસ, એ કુંભાર સંતો
અને ખીજા ઘણાક પોતાનાં કુટુંબ જોડે જ રહેતા હતા. જાનદેવનો પિતા
પોતાની સ્ત્રીની સન્મતિ વિના સન્યાસી બન્યો તેથી રામાનંદે તેને ઘેર જઈ

પોતાની જીંદગી રહેવા આગ્રહ કર્યો. આ બધી બાબતો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ સંતો અને ભવિષ્ય ભાખનારાઓને સંસારી જિંદગીની પવિત્રતાનો ધણા ઊંચા પ્રકારનો ખ્યાલ હતો, અને સંસારના જંજાળમાંથી મુક્ત થઈ એકાંતવાસ ભોગવવા તરફ સાધારણ લોકો વધુ બતાવી પોતાની નબળાઈ સાબિત કરે છે તેમને સીધે માર્ગે દોરવા એમણે પોતાથી બનતો સધળો પ્રયાસ કર્યો હતો. જીવર્મમાંથી જેઓ સંત થઈ, તેમના ચરિત્રોમાંથી આ સંબંધે ખાસ રહસ્ય મળી આવે છે. એ જીવનચરિત્રોમાં એમ વર્ણવેલું છે કે તેમની બક્ષિત તથા આસ્થાના પ્રતાપથી પરમેશ્વરે દરરોજના ધરખટલાના કામકાજમાં તેમને મદદ કરી, વિપત્તિમાંથી તેમને ઉગારી.

વળી તેમનાં અદેખાં સગાંઓથી વેગળા ગયા વિના તેઓ બક્ષિત કરી શકે તે અર્થે પ્રભુએ જીલ્લું જીલ્લું રૂપ લીધાં એવું પણ તેમણે કહેલું છે. આવી વાતોમાં પરમેશ્વરની સહાયતા બહુ સોંધી કરી મૂકી છે એવી ભીતિ તેમાં સમાયલી છે. પરંતુ આ દ્રવ્યથી અલાભ થાય તેના કરતાં એ વૃત્તાંતોમાં ઉચ્ચ નીતિતાત્વ રહેલું છે, તે વડે લાભ વિશેષ છે. સંસારી અને પશ્ચિમી જિંદગીની પવિત્રતાનું રક્ષણ આ સંતો અને ભવિષ્ય ભાખનારાઓએ રૂઢી રીતે કરેલું છે, અને જીના વખતમાં જે તપશ્ચર્યા કરવામાં આવતી તેના ઉપર આ જણવા જોગ નીતિનો જ્ય ગણી શકાય.

અર્વાચીન યુરોપિયન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને જણીતી વાત છે કે રીફોર્મરો (સુધારકો) મોટામાં મોટો જાણુનો જ્ય મેળબ્યો તે એ હતો કે લાટીન ભાષાની વિદ્યાની ગુલામગીરીમાંથી પ્રબલિય જીવિને તેમણે મુક્ત કરી, અને તે વખતના ધોરણ પ્રમાણે સધળાં ઉત્તમ પુસ્તકો એ ભાષામાં લખવાં એવો પ્રતિજ્ઞા દ્વર કર્યો.

આ સુધારકોની સહાયતાથી પહેલી જ વાર ‘બાઈબલ’ ઉંચા કે નીચા સધળાને પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી સગવડ કરી અને વિદ્યા સંપાદન કરવાનો

જે હક પાસરીઓએ પોતાના હાથમા જ રાખ્યો હતો તેનો પાયો હવે મયાની મુકયો અહીં હિંદુસ્તાનમાં છૂટકાગનો વિધિ એ જ ધોરણ પર કરવામાં આવ્યો હતો. સંતોએ અને ભવિષ્ય ભાષનારાઓએ લિખિત તેમજ મોઢેથી સોકાને જે ઉપદેશ કર્યા તે બધા સ્વભાષામાં કર્યા હતા તે જોઈ જૂની સંસ્કૃત વિદ્યા બોલેલા શાસ્ત્રીઓ દિગ્મુદ્ધ બની રહ્યા એમણે તો અધ્યાપિ સંતાડી ગાંધેણ દ્રવ્ય પુરુષ કે સ્ત્રી છાલણ કે શદ્ધ સૌને માટે એક સરખી રીતે હિંમતથી ખુલ્લું કરી દીધું છેવટનો જય થયો તે કાંઈ અગાડા અને આપદા વિના થયો નહોતો. આ પ્રતિજ્ઞ વાળા પ્રદેશમાં હિંમત ચલાવી પ્રથમ પ્રવેશ કરનાર જ્ઞાનદેવ હતો અને તેને પગલે આલીને એકનાથ અને ચૌમલાસ, નામદેવ અને તુકારામ, વામન પંડિત અને મુકતેસર, શ્રીધર અને મોરારજી તે એજ જૂનિમાં પ્રવેશ કર્યો આ છેલ્લા ચાર બુદ્ધિમાન પુરુષો ધાર્મિક શિક્ષકો તરીકે જોડલા પ્રખ્યાત છે તેના કરતા અચકત્તા અને કવિ તરીકે વિશેષ છે, પાછું તેમની ગ્રંથાલુ મૂળ સ્થાન તે જ છે. બાકીના સની પેઠે વેદ અને શાસ્ત્રોનું બાપાતર થયું નહોતું એ ખરું છે, પરંતુ આ વહા-વતને માટે પૂરતું કારણ છે, તે વખતના મરાઠી લેખકો જાણતા હતા કે જોઈ ધર્મ કરેલા મોટા ફેરફાર પછી અર્વાચીન હિંદુસ્તાન ઉપર વિદ્ધ અને શાસ્ત્રોથી અસર પહોંચી શકે તેના કરતા રામાયણ અને મહાભારત, બ્રાહ્મ-વત પુરાણ અને ગીતાથી વધારે થાય અને તેથી તેનું બાપાતર તેમજ કથું અને તેનો અહોળો પ્રસાર કર્યો એ વિષયમાં પહેલા કાંઠનાર એકનાથ અને તુકારામ એ ફરકને છાલણે વિરહ દઢર ઝીલવી પડી જેમ પુરોષમાં બન્યું હતું તેમ તેમના અંધો બાળી મુકવામાં આવ્યા નહોતા પણ તેને પાણીમાં ફેંકી દેવાની આગ્રા થઈ હતી. એને લગતી વાર્તામાં એમ લખ્યું છે કે તેનો નાશ કરવા જાળદેવતાઓની ઇચ્છા નહોતી તેથી તે સકાજ રહ્યા ને બુદ્ધિ ગયા નહીં, અને તેથી પ્રથમના કરતા પણ વધારે પ્રસિદ્ધ થયા વામન પંડિત નામનો મહાન સંસ્કૃત વિદ્વાન એમ કાકો રખતો હતો કે

દેવી ભાયાનો ઉપયોગ કરવા એ એક પાંડવને અજાગ્યું. તેથી લખવા કે બોલવામાં એ ભાયાનો ઉપયોગ તે કરતો નહીં, પણ જ્યારે રામદામની જોડે તેનો સમાગમ થયો ત્યારે તેને પોતાની જૂન સમજાઈ. સાક્ષર સાક્ષ નામનો એક શ્વાસુ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ નિધા માટે અત અભિમાની હતો. તેણે રામાયણનું ભાષાંતર કર્યું પણ તેની દેલીએ તેને સંદેશે મોકલ્યો કે, તારે તારું ભાષાંતર પુનરાવર્તન અર્થે ફરજ નાનદેવ આગમ ધરું એવી રીતે તેનો પણ ગર્વ હતો. જ્ઞાનદેવને પણ એક સમતારનું હથિયાર બનાવવામાં આવ્યો છે. તેના વિષે એમ કરેલું છે કે તેણે એક બેંસને ખોડે વેદના શ્લોકો બોલાવ્યા. આ વાર્તા એક અલંકાર રૂપ જણાય છે એમ દર્શાવવાને કે જો આ સમજવા વિના શ્લોકો બોલે છે તેમના મનની હાલત ઠારના જેવી છે.

સંસ્કૃત અને દેશી ભાષાઓની વફાડ જૂના વખતથી ચાલતી આવી છે અને હાલ પણ તેના સમ્બંધમાં આપણે ચર્ચા સાંભળીએ છીએ. એનો નિર્ણય દેશી અથવા બોલાતી ભાષાના લાભમાં ધણું વર્ષ ઉપર થયેલો છે અને વિદ્વાનો તથા પ્રાચીન જ્ઞાનધરાવનાર ગમે તે કહે પણ સંતોએ પોતાના કાર્ય અર્થે સંસ્કૃત નિરૂપયોગી જાણી કારણે મૂકી અને પોતાની જન્મભાષાને ખેડવા અને તેની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે તેમણે જે તેના સંબંધમાં ઉત્તર આપ્યો હતો તે જ અરે ઉતર છે, એમ કહેવામાં કંઈ પણ બાધ જેવું જાગતું નથી. અર્નાચીન દેશી ભાષાઓની જોટલી વૃદ્ધિ થઈ છે તેટલી આ હરબકતોના પરિશ્રમને આભારી છે. જે જે પ્રગણમાં એમના સુધારાની અસર વધારે થઈ તે તે પ્રગણમાં તેના સાહિત્યની શુશ્રૂકારી વૃદ્ધિ વધારે જણાઈ.

યુરોપિયન સુધારકોએ રોમનકેથોલિક ખ્રિસ્તિ સમાજમાં હદ કરતાં વધી ગયતી પૂજા અને બક્તજન બક્તને રોકી એક અગત્યનો ફેરફાર સંપાદન કર્યો હતો. હવે આપણી તરફ પણ એવીજ રીતનો વાધે. ઉદાહરણમાં આ-

બોલેલો ખરો પરંતુ પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકોએ મૂર્તિપૂજા બંધ કરાવી તેમ અહીં બનવાપામ્યું નહીં, તોપણ મહારાષ્ટ્રના આ હરિજનોએ ખુદેવકર્તૃત્વમત નિંધ છે એમ તો ઠરાવ્યું હતું અને તે માત્ર કહેવાની વાત રીતે નહિ પણ ધ્વનિમાં દરેકે પોતાના મનમતતા રૂપમાં ઈશ્વરી અવતારની આરાધના આદરી હતી; અને તે એવા વિધિથી કે ખીજા કોઇ દેવની પૂજા માટે સમાવેશ રહે નહિ. દાખલા તરીકે રામદાસે ઇશ્વરભક્તિ રામના નામથી આદરી હતી. એકનાથ અને જયરામસ્વામિએ શ્રીકૃષ્ણના નામથી, ચોખા-મેળા, તુકારામ અને નામદેવે વિઠોબાના નામથી, નરહરી સોની અને નાગનાથે શિવના નામથી, જનારધનસ્વામિ અને ગણેશનાથે ગણપતિના નામથી, અને તેવી જ રીતે ખીજા સંતો મદિરે દર્શન કરવા જતા અને કોઈવાર જે રૂપે તેઓ પરમેશ્વરને માનતા તે રૂપે નહીં પણ જુદી આકૃતિએ દર્શન થતાં તો તેવી રીતનાં દર્શન સ્વીકારવા તેઓ ના પાડતા ત્યારે તેમને પોતાના મનમતતા રૂપમાં દર્શનપ્રાપ્તિ થતી એવી એવી વિચિત્ર વાતો ચરિત્રામાં જોવામાં આવે છે. ઇશ્વર એક છે અને તેનો કોઇ જોડા નથી એ મતનું સર્વોપરીપણું દરેક સંત સ્વીકારતો અને તેમના પંથની પહેલી કક્ષમ એ જ હતી. વળી એ મત વિષે કોઇને શંકા લાવવા કે વિરુદ્ધ શબ્દ ઉચ્ચારવા દેતા નહીં. ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેમ મૂર્તિપૂજાનું ખંડન કરવાનો જુરસો આ રાષ્ટ્રમાં વિશેષ લક્ષણ રીતે કોઈવાર પ્રગટ્યો નહોતો. પરંતુ એમ તો તેઓ માનતા કે જે ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં ઇશ્વરની આરાધના થતી તે બધું રૂપ અંતે જગન્નિર્વાતા અથવા બ્રહ્મમાં મરકે થઇ એકમ પામે છે. પ્રજાકીય મતનું આ લક્ષણ જુના જમાનાથી ચાલતું આવ્યું છે. વેદના સમયમાં પણ ઇદ્ર અને વરુણ, મરુત અને રુદ્રને બોગ સ્વીકારવાની પ્રાર્થના પ્રસંગે જુદાં જુદાં નામથી બોલાવવામાં આવતા ખરા, પરંતુ તેઓ એક સર્વોત્તમ સરજનહારનાં રૂપ એમ માન્યતા હતી.

આ સંતો અને ભવિષ્યવક્તાઓ મૂર્તિપૂજાની બાબતમાં બેદરકાર

રહેતા તેનું માત્ર એજ વલણવડે સમજી શકાય છે. અર્થનો અનર્થ કરીને આ પુરુષમાન પુરુષો મૂર્તિપૂજક છે એમ કહેવું એ તેમના વિચારો ને ખ્યાલો બિનકુલ નહીં સમજવા બરાબર છે. તેઓ કાંઈ જાડ, પાપાણુની પૂજા કરતા નહોતા. વેદના સમયમા નિ સદેહ મૂર્તિ કે પ્રતિમાપૂજન નહોતું આવતારના મતનો ન્યારે અગિકાર થયો ત્યારે તે પ્રચલિત થયું અને જૈન તથા બૌદ્ધના સતોની ભક્તિ વડે તેને ઉત્તેજન મળ્યું છેવટે જ્યારે અનાર્થ જનતો આર્યવાળામા સાનવામા આવી અને તેમના દેવતાઓને આર્ય દેવતાના આવતારોમા પાલની નાખવામા આબ્યા ત્યારે તે લોચની હનકી ભક્તિની જોડે તેનું મિશ્રણ થઈ ગયું. પરંતુ આ હરિજનોમાં સાધારણ રીતે જે હવકી પ્રતિના વિચારોએ વાસ કયા હતો તેનાથી ઉચી સપાટી ઉપર તેઓ હતા. સર્વોત્તમ પરમેશ્વરની પ્રતિમા સિવાય બીજી મંદિર પૂજવામા આવતી ત્યારે તે કાર્ત્ત દોરિત ગણાતું આ અનાર્થ અને આશ્ચર્યદેવતાઓને તેમ જ તેમની ભવકર ક્રિયાઓ અને આકૃતિઓ નિઘ ગણવામાં કંઈજી શમ્દો વાપ નામા શુકાનામ, તેમજ તામદાસે કયાશ તાખી નહોતી બાનુદાસના ચરિત્રમા એમ કહેલું છે કે તેણે વિજયનગરના રાજાને કહ્યું કે તમે જે દેવીની પૂજા કરો છો તે તો પદરપુરમા મારા ઈશ્વરની ગાકરકી બની જાડું વળે છે. રાજાએ પદરપુરની ભેટ લીધી ને એ વાત તેને સત્ય જણાઈ બીજા બે સાધુઓના ચરિત્રમા એમ જણાવેલું છે કે કાગકાદેરીને મનુષ્ય તેમજ બીજા પ્રાણીઓની આકૃતિ આપવામા આવતી તેની વિરુદ્ધ સરોએ હરિના નામથી વાધો ઉઠાડી, દેવીને એવી ગભરાવી મૂકી કે તેણે પોતે આજ્ઞા કરી કે ધાતકી આકૃતિઓ બંધ પાડવી, અને તે પણ માત્ર તે સમયને માટે નહીં પણ હમેશને માટે. આ દાખનાઓ ઉપરથી જણાશે કે આ સતો ભક્તિને સદાય યનામા મૂર્તિ-પૂજનનો કેવે પ્રકારે ઉપયોગ કરતા, અને આ તદ્દાવત ધ્યાન ઉપરકસા યા વિના આ ઉપયોગી બાળતમા આ ઉપદેશકોનું ખરૂં પદ કેવું હતું તે સમજવું અશક ન થઈ પડશે.

આ રાષ્ટ્રનો સુધારો કરનારા સંતો અને ભવિષ્યવક્તાઓ એક બાબ-
તમાં યુરોપના સમકક્ષિક પ્રોટેસ્ટન્ટ સુધારકોથી બહુ જુના પડતા હતા.
વેદના સમયથી માંડીને આજ દીન સુધી આર્ય દેવોને ગ્રેમ-તેજ-ગાધુર્ય અને
પ્રકાશ દર્શક ગણવામાં આવે છે. અદ્યતન તેઓ ભયાનક દેવો હતા ખરા,
જેમકે મનમાં દહેશત ઉપજાવી પોતાનો મોજો પ્રેરિત કરનાર વાણ અને
રૂઢ; પરંતુ પ્રગતિય વક્તવ્ય જગતિયતાની શક્તિની ઉજ્જળી બાજુ તરફ
મુખ્યત્વે ધ્યાન ધરી તેના ઉપર ગ્રેમભાવ ગળવો એવું હતું. એથી ઉદારી
રીતે શેમીટિક વિચાર એવો હતો કે દૂર રહેલા પરમેશ્વરની કીર્તિ તો વાહ-
ળના આગ્રહાદન વિના દેખી શકાય નહીં અને તેની જ્યોતિ તરફ સદાગમ
સહિત તજ્જર કરવી જોઈએ. મનુષ્યને તેની ખામીઓ માટે તે સખ્ત શિક્ષા
કરનાર ॥ અને ન્યાયાધીશ તરીકે સારો જદશે આપે છે તેના કરતાં વધારે
વખત શિક્ષા કરે છે. વળી પોતાના બકતોને સારો જદશે આપે ॥ ત્યારે
પણ તેમને ધાક તથા બળમાં રાખીને તેમ કરે છે. સઘળા શેમીટિક ધર્મોનાં
મૂળમાંજ એ વિચાર રહેલો છે, અને ખ્રિસ્તિ ઉપદેશકોને ધન્યવાદ ધટે છે કે
તેમણે પ્રયત્ન કરી પરમેશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચે મધ્યસ્થ ઇંચુ ખ્રિસ્ત છે,
અને તેણે મનુષ્યદેહ ધારણ કરી માનવીના લાભ અર્થે પોતે સંકટ સદી
તેમનાં પાપ માટે પ્રાયશ્ચિત કરી, ઇશ્વરીકોપ દૂર કર્યો છે, એમ સમજાવી
ઉપર કહેલી દહેશત ટાળી દેવામાં કેટલેક દરજ્જે તેઓ ફતેહમંદ થયા છે.
ગ્રીસ, રોમ કે હિંદુસ્તાનમાં આર્ય ધર્મોમાં આ મધ્યસ્થપણની કોઈવાર
જરૂર જણાઈ નહોતી. આપણે તો હમેશાં પરમેશ્વરને ન્યાયાધીશ, સજ્જ કર-
નાર, અને રાજ્ય કરનાર લેખે નહીં પણ પિતા અને માતા, બાઈ અને મિત્ર
લેખે ગણીએ છીએ. એમ કહેવાનો હેતુ નથી કે ન્યાય કે રાજ્ય તે કરતો જ
નથી; તે ન્યાય કરે છે, હુકમ ચલાવે છે, અને સજ્જ કરે છે ખરો.
પણ માતૃપિતાના ગ્રેમ સહિત તેમ કરે છે; વળી ખોટે રસ્તે દોરાયલો પુત્ર
પથાતાપ કરે તો તેને ફરી કાઢી કરવાને તે સદા તત્પર રહે છે. જગતિ.

યંતા માયાળુ છે એ ભાવના જોટલે અંશે સંતો તથા ભવિષ્યવક્તાઓનાં શિક્ષણ તથા તેમના જીવનના અનુભવમાં બેવામાં આવે ॥ તેટલે અંશે અસલ બ્રાહ્મણ મતમાં જણાવી નથી. તેઓ નિશ્ચયપૂર્વક બાર મૂકી એમ કહે ॥ કે અમે પરમેશ્વરને દેખી શકીએ છીએ, તેનાં વચન સાંભળી શકીએ છીએ, તેની જોડે બોલી ચાલી શકીએ છીએ તથા સમાગમમાં આવી શકીએ છીએ. વળી હૃદય ધૂનમાં પરમેશ્વરનું વર્ણન કરતાં એમ પણ કહે ॥ કે તે કોઈ જોડે બોલતો નથી. પરંતુ તેમના મનની નિયમિત સ્થિતિ આનંદ લહેરની હલી, અને તે વખતે જેવી રીતે આપણે ઈંદ્રિયગોચરવસ્તુઓની સમક્ષતા જણી શકીએ છીએ, તેવી રીતે તેઓ તેને જોઈ જણી શકતા.

યોગીઓ અને વેદાંતીઓ જ્યારે તેઓ ધૂનમાં આવતા ત્યારે એમ કહેતા કે અમે પરમેશ્વર જોડે એકરૂપ થયા છીએ, પણ નામદેવ અને તુકારામ, એકનાથ અને જ્ઞાનદેવ, આ દૂરના અલ્પકાળના સંબંધથી તૃપ્ત ન થતાં, એમ કહેતા કે અમે તો પરમેશ્વર જોડે એવી રીતેના સંબંધો પરિચય રાખી સુખ પ્રાપ્ત કરી શકીએ છીએ, કે તેવું યોગીઓ અને વેદાંતીઓ સ્વપ્નમાં પણ દેખી શકે નહીં. આ સંતોના ચમત્કાર આપણે માનીએ કે ન માનીએ પણ આવી રીતે તેઓ બાર મૂકી કહેતા એમાં તો સંદેહ નથી. ખ્રિસ્તી બુદ્ધિમાં ઈશુ ખ્રિસ્તના જન્મ મરણની જોડે જે પ્રેમભાવ ચોરસો કે લપટાએલો જણાય છે, તે જ પ્રેમભાવ હિંદુસ્તાનમાં આંખ, કાન કે સ્પર્શન્દ્રિય અનુભવી શકે તેના કરતાં વધારે ખાતરી બરેલી રીતે સર્વોત્તમ પરમેશ્વર સદા અંતઃકરણમાં વાસો વસે છે એવું જ્ઞાન થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. સંતોની કીર્તિઓમાં સમાયલી છે, અને એ પ્રાપ્તિ આપણા લોકોએ કીમતી ખજાનાની પેઠે સંઘરી રાખી છે; ને તેને સ્ત્રીપુરુષ, હિંદી પદવીના કે નીચી પદવીના, જીવનસ્તી અમૂલ્ય દિલાસારૂપ વસ્તુ સમજે છે.

પરમેશ્વર પ્રતિ મનુષ્યના આવી રીતના સંબંધના પરિણામ રૂપે વૈષ્ણવો,

ઈશ્વરગાન સંપાદન કરવાની સધળી રીતો કરતાં, ભક્તિને પ્રથમ સ્થાન આપે છે. મહિમ્નિએ લખેલાં ચરિત્રમાંનું એવું એક પૃષ્ઠ નથી કે જેમા આરાધના કરવાની રીતિઓમાં ભક્તિ અને બાવના શ્રેષ્ઠ છે એવું તેણે નહીં લખ્યું હોય. બહિરપૂજની વિધિઓ તથા ક્રિયાઓ, જાવાઓ અને બિન્ન બિન્ન સ્નાનો, આત્મસંયમ અને અપવાસ, વિદ્યા અને ધ્યાન એ સૌ કરતાં ભક્તિને ચરિયાવી ગણી છે; કેમકે એ બધા પ્રચારનો સંબંધ શરીર કે મનની જોડે રહેલો છે, પરંતુ પરમેશ્વર તો એવું ઇચ્છે છે કે પ્રાર્થનામાં આત્મા તલ્લીન થવો જોઈએ. જેમ આપણે ખેરાક ખાઈએ છીએ, તારસ મટાડીએ છીએ, ઉધની વિશ્રાન્તિ લેવાનીએ છીએ વગેરે જુદા જુદા વહેવાર સ્વાભાવિકપણે પ્રવાસ વિના કરીએ છીએ તેમ આ ક્રિયાઓ અને વિધિઓ કરી શકાય. ઉત્તમ સ્નાન તો એ છે કે આપણી હૃદયોને પરમેશ્વરની સમક્ષતાના મહાસાગરમાં ડૂબાડી, એવી રીતે કે બહાર તેમજ અંદર એ જ સમક્ષતાથી આપણે ભરપૂર થઈ જઈએ. ઉત્તમ આકૃતિ તથા ઉત્કૃષ્ટ દાન એ છે કે સજ્જનહારની સેવા તથા ઇચ્છાને આધીન થઈ જવું, અને આપણું પોતાનું કશું છે એવો દાવો કરવો નહીં. સૌથી સરસ આત્મસંયમ એ છે કે આપણા આત્માને તેની સમક્ષ નમ્ર બનાવવો; અને ઉત્તમ ધ્યાન એ છે કે આપણી સંપૂર્ણ શક્તિઓ વાપરી તેની કીર્તિ ગાવી. જ્ઞાન કે યોગની શક્તિઓ, આરોગ્યતા કે દ્રવ્ય, સંતાન કે નિઃકત, વગી મુક્તિ પશુ ખાસ તેને માટે જ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. ઇચ્છના યોગ્ય તો એ છે કે તેના પ્રતિ અને તેના કાર્ય પ્રતિ (સૃષ્ટિ, મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ પ્રતિ) પૂર્ણ પ્રેમ નિરંતર રાખવો. એક ઝાડની ડાળી બિતારી સેતાં નામદેવ રડયો; કેમકે તેણે કુદાડાના ધાથી લોહી નીકળતું દોઢું હોય એમ તેણે ધાર્યું, અને એ હચિયારની અસર પડ ઉપર જેવી થાય તેવી જ ઝાડ ઉપર થવી જોઈએ એમ સમજી પોતાના ઉપર પ્રહાર કર્યો. શેખમદ-મદને જ્યારે તેના પિતાએ કસાઈનો ધધો કરવા મોકલ્યો ત્યારે ભોગ થનાર

પ્રાણીને કેવી રીતની લાગણી થશે તેનો અનુભવ મેળવવા છરી વડે પોતાની આંગળી ઠાપી અને તેને જે વેદના થઈ તેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ગુજરાત ચલાવવા અર્થે જે ધંધા વડે આવી ક્રિયા બીજા ઉપર કરવી પડે તેના મારે ત્યાગ કરવો અને સંસાર વહેવારથી પણ દૂર રહેવું. તુકાગમને ખેતરની રખવાળાં આપવામાં આવી હતી, ત્યારે તેને જોઈ ચકલીઓ ઉડી જવા લાગી તેથી તેને વિચાર થયો કે હું એમને કાંઈ પ્રકારે હેરાન કરવા ધારણા રાખતો નથી, છતાં એ આમ નાશી જાય છે માટે મારા એ કાર્યમાં જ કંઈ દૂપણ હોવું જોઈએ. જે વાતાવરણમાં આ સંતો વસતા તેનો જેમને પરિચય નથી તેમને તો આ આત્મનિઘ્ર અને હદ કરતાં ઉપરાંત નમ્રપણું અસત્ય ભાસશે, પરંતુ એ વાત બેશક ખરી છે. વળી આત્માની ત્રેષ્ણતાનું પ્રબળીય ધોરણ આ નમૂનાઓ ઉપરથી મળ્યાવહું છે એમાં પણ સંદેહ નથી. એમ કદાચ કહી શકાય કે જે જમાનામાં આપણે રહીએ છીએ, તેને માટે આટલું બધું પોચાપણું નહીં જોઈએ, પરંતુ એ હરિજને બસે વર્ષ ઉપર થઈ ગયા તેથી તેમના વૃત્તાંતમાં આપણી પોતાની ઇચ્છાઓ કે જરૂરની વાતો આપણે તેમાં ધુસાડી શકીએ નહીં.

લડાયક જીવસાવાળા મુસલમાની ધર્મ જોડે તેમને સમાગમ થયો ત્યારે તેમના વિચારો અને વચનો કેવી રીતનાં હતાં અને તેમણે સંકટો કેવી રીતે સહ્યાં અને વશ કર્યા તે કદાચ જાણવા જોગ થઈ પડશે. નામદેવ, રામદાસ, એકનાથ અને બીજાઓને આવી બાબતોનો પુરતો અનુભવ થયો હતો. આ સંજ્ઞામાં અતિ જાણુવા લાયક બિના એ હતી કે ધણીક મુસલમાનો હિંદુ ધર્મ માનતા થયા હતા અને તેમણે લોકો તરફથી એવું સન્માન પ્રાપ્ત કર્યું હતું કે હિંદુ સંતોની જોડે જે હિંદુ લેખકો ગ્રંથો લખતા તેઓ એમની મદદ માગતા. દાખલા તરીકે આબરદાર શેખમહમદ અને કળીર, તુકારામ અને એકનાથને મુસલમાની ધર્મના પરિચયથી જુદી જ રીતની અસર થઈ હતી તેમણે તો ઉર્દુમાં એવા સામાન્ય પ્રકારની

કવિતાઓ રચી કે ચુસ્તમાં ચુસ્ત મુસલમાન તેમાં વાંધો જાહેરી શકે નહીં. ઉધવ નામનો રામદાસનો એક ચેલો ખેદારમાં સંકટમાં આવી પડ્યો, ત્યારે ગુરુએ એવી રીતે વર્તન કર્યું, ખેદાર રાજાઓના દમાજીપત નામના એક નોકરની વાત સાંને જણાવતી છે. દુકાળના વખતમાં ગરીબોને તેણે સારકારી કોડીઓમાંથી ધાન્ય વહેંચ્યું અને તેમ કરવા માટે જ્યારે તેને સપડાવવામાં આવ્યો, ત્યારે રાજાના જાંઝરમાંથી તેણે જે ધાન્ય વાવણું હતું તેની પુરે-પુરી કીમત અણધારેલી રીતે આવી પહોંચવાથી તેને છુટકારો થયો. પરદેશી રાજ્યકર્તાઓ જોડે સંતોને જે પંચાતી થઈ તેની કસોટીમાં તેઓ દીક જાતમાં. તેઓ જ્ઞાન્યા તે કાંઈ ચુલ્લ કરીને કે સામા થઈને નહીં પણ માત્ર ઈશ્વરેજાને નમ્રપણે આધીન થવાથી જ. મુઠે રાગ અને રહેમાન એક જ છે એમ બંને જાતો સમજવા લાગી હતી નેથી તેમની વચ્ચે સમજાવતી થઈ જતા જેવું વળણ નજરે પડતું હતું. કોઈ કોઈ પ્રસંગે મુસલમાનોનો ઉન્માદ જામરી નીકળતો હતો ખરો, તથાપિ શિવાજીએ ઇતિહાસની રંગભૂમિ ઉપર દેખાવ દીધો ત્યારે તો સત્યાહ થઈ જવાનું કાર્ય લગભગ પૂરું થયું હતું.

ધાર્મિક દિલ્લાલની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો અમે ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેનો આરંભ જ્ઞાનદેવથી એટલે કે તેનો ઉદય પંદરમી સદીમાં થયો ત્યારથી થયો, અને આત્માના મોક્ષના સાધન લેખે તેની અસર છેલ્લી સદી સમાપ્ત થઈ ત્યાંસુધી રહી. ન્યાત જાતના જુના બંધનની દોરી એ વડે જ દીલી થઈ. શુદ્ધ વર્ણના લોકોની પાપરી જનસમૂહ મદત્વ તેમજ ઈશ્વર-જ્ઞાનના પ્રકરણમાં, ચઢીને લગભગ બ્રાહ્મણ પંક્તિ સમાન થઈ. કુટુંબ સંબંધિની પવિત્રતા વધી અને સ્ત્રીજાતિની પ્રતિષ્ઠા ઉચ્ચતર બની. પ્રજામાં દયાનો અંશ વધ્યો અને તે સંયુક્ત બની એક બીજાને મનમાનતો ધર્મ પાળવા દેવાની ભાવના વિશેષ થઈ. હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે સંપ રહે એવી યોજના ઉદ્ભવી અને કુટલેક દરજ્જે તે અમલમાં પણ આવી ખરી. ગ્રેમ

અને ભક્તિની પદ્ધતિ જિંજી ગણાઈ, અને તેની સાથે જ ક્રિયાઓ, વિધિઓ, જાત્રાઓ, અપવાસો, વિદ્યા અને ધ્યાન ઓછા મહત્વનાં સમજવામાં આવ્યાં. અનેક દેવ મતાશ્રયની વૃદ્ધિમાં અવરોધ થયો. પ્રજાની વિચાર તથા કાર્ય કરવાની શક્તિ જિંજી સંપ્રદાયે આવી અને પરદેશી હકુમતને સ્થાને સં-
યુક્ત દેશી અમલ ફરીથી સ્થપાવ, તે અર્થે સાહિત્ય સામગ્રી, પ્રથમ કોઈવાર બંરતખંડમાં ન થયેલી તેવી, પ્રગટી નીકળી. સંત રામદાસે શિવાજીના પુત્રને જ્યારે બોધ કર્યો કે તારે તારા પિતાને પગલે ચાલવું અને ધર્મનો પ્ર-
સાર કરવો ત્યારે તેના મનમાં મહારાષ્ટ્રના ધર્મનાં ઉપલાં મુખ્ય લક્ષણો હોય એમ અમને જણાય છે. એ ધર્મમાં જનુનનો અંશ નહોતો અને તે મૂર્તિપૂજા ખંડન કરનારનો નહીં પણ એક ઈશ્વર ઉપર આસ્થા સૂચવનાર તથા પરસ્પર સમભાવ શીખવનાર હતો.

અકરણુ ૯ મું.

જિંજી.

મરાઠા ઇતિહાસમાં શિવાજીના અકાળ મૃત્યુથી દખણ ઉપર જે અ-
શુભિનો વખત ઝડપથી આવી પહોંચ્યો તેનું મહત્ત્વ તેના વખતના લોકોમાંથી પણ થોડા જ સમજી શક્યા. અશુભિનો પહેલો વખત, શિવાજીએ રાજા સિં-
ધને કંઈ પણ શરત વગર તાબે થવાનું કબજા કર્યું અને દિલ્હી જઈ પોતે સહેનશાહનો કેદી થયો હતો તે હતો. દૈવ્યોગે તેમજ પોતાના બુદ્ધિબળ વડે પોતાનો છુટકારો કરવાને તે શક્તિમાન થયો હતો એટલુંજ નહિ પણ આરંગઝેબના મન ઉપર એવી અસર થઈ હતી કે આ માણસ એવો વ-
ગવાળો છે કે જ્યાં સુધી તેને કચરી નાખવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી ગમે તેમ કરી એને રાજી રાખવો જોઈએ. દખણ ઉપર તરાપ મારવાની

ઔરંગઝેબની ધારણા હતી એમ સિવાઈ સારી પેઠે જાણીતો હતો અને તેથી તેણે પોતાની જિંદગીનાં ઉત્સાં ખાર વર્ષ દેશને તૈયાર રાખવામાં ગા-
ળ્યાં હતાં, એના હેતુથી કે છેલ્લો ફટકો પડે તેને જીવી લઈ દટાડી દેવાનું
સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય. કશિણમાં મુસલમાની રાજ્યો જોડે ચાલંતા અંદર
અંદરના ઝપટાઓ વિસારી દઈ તેણે ખીજપુર અને ગોવળકોડાના રાજાઓને
સમજાવીને તેમની જોડે તહનામું કર્યું હતું, અને તેમાં કરાર એવો હતો
કે બેમાંથી એક મુદ્દા આદરે અથવા કોઈ મદદી આવે ત્યારે તેને ખીજાએ
મદદ કરવી. તેની સહાયતાથી આ બન્ને રાજાઓને લાભ એવો થયો કે મુ-
ગલ સરદારોના હુમલા પાછા હટાવવામાં તેઓ હતેહમંદ થયા અને શિવા-
જીની સેવાના ખડલામાં તેને ખંડણી આપવાને તેમણે કમ્બલ કર્યું. જે બનાવો
હવે પછી બનવાના હતા તેનું પ્રથમથી જ જાણે તેને શાન હોય તેમ ક-
શિણુ હિંદુસ્તાનમાં આવેલી કાવેરી નદીની ખાણમાં તેણે એવી રીતની રક્ષણ
અર્થે છત વડે મેળવેલાં રથજો અને તહનામાઓનાં સાધનથી દિલ્લેશધી
કરી રાખી હતી કે સંકટ સમયે તેને આશ્રય તે લઈ શકે. સર્વાધિવાદ
અને પદાડોની દાર ઉપર આવેલા ટેકરીવાળા કિલ્લાઓની મરામત કરાવી
સારી રિથતિમાં તેણે રાખ્યા હતા. વગી પોતાના સેનાપતિઓના હાથ તથા
દરિયાઈ કાશ્મે રાખ્યો હતો અને તે મુસ્લિમની તેની ખીજ પોજના હતી.
એ ઉપરાંત લાંબા વખત સુધી કવાયદ આપી લ્યાં તે દોરે ત્યાં જાને
તપર એટલું જ નહીં પણ તેની ઇચ્છાઓ પોતાની મેળે સમજી જઈ સેવા
બજાવી જય મેળવે તેવા માણસો તેણે તૈયાર કર્યા હતા. બધા વર્ણના સો-
કામાં સ્વતંત્રતાનો જુરસો તેણે પ્રદિપ્ત કર્યો હતો, અને તેમનામાં બરોસો
પ્રેરિત કર્યો હતો. આ બધી ગોઠવણ તેની સત્તાના મુખ્ય સ્તંભ હતા અને
તેના મિત્રો તેમજ શત્રુઓએ પણ એકસરખી રીતે સ્વીકાર્યું કે કશિણ
હિંદુસ્તાનમાં એની સત્તા સર્વોપરી છે. એનું મરણ ઓગળતું અને કવખતે
થયું, કારણ કે પોતાની રાજ્યગાદી ઉપર કોને બેસાડવો તે સંબંધી યોગ્ય

જ્યોત્સ્ના કરવા તેને અવકાશ મળ્યો નહીં તેના જેઠ પુત્રે બહુ ગેરવર્તણૂક ચલાવી હતી, તેની આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘન કર્યું હતું અને મુગધ સરદારોનો આશ્રય શોધ્યો હતો. સભાજી જ્યારે મુગધ છાવણીમાંથી પાઠો કર્યો ત્યારે તેને પનાગામા સખ્ત દેખરેખ સાથે ટ્રેડ ગળવામાં આવ્યો હતો. રાયગઢના પ્રધાનો જાણતા હતા કે સભાજીની વર્તણૂક અને આદતો એવી હતી કે શિવાજીએ જે મોટું કામ આદર્યું હતું તેનું પાર પાડવા અર્થ તે નલાયક હતો. આમ સમજી તેને પડનો મૂકી તેનાથી નાના પુત્ર નામ નમને ગાદી સોંપવા તેમણે મોકલવાની કરી. દુર્દેને રાયગઢના પ્રધાનોએ ઉતાવળમાં લશ્કરને પોતાના બરોસામાં નહીં લેવાની જૂન કરી સેનાપતિ હમિર ન મોકલિતે તેના બેઠની ખખર નહોતી અને તેથી તેઓ પોતાની યુક્તિમાં નિષ્ફળ થયા, લશ્કરની સાલતાથી સભાજી દેખાથી મુક્ત થઈ પનાગેથી નાઠો અને રાયગઢના પ્રધાનોની વિરહતાને દર્શાવી ગાદીને કબજે તેણે લીધી. પોતાના જયનો તેણે જે ધાતકી ઉપયોગ કર્યો, તે ઉપરથી પ્રજા ઉપર જે અણીનો વખત આવવાનો હતો તે વેળાએ તેમને સરદાર બનવાને તે બિલકુલ નાલાયક હતો. એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું. પોતાની સાવધી માને તેણે જૂએ મારી, જુના પેશાને, જુના સચિવને અને જુના સુખતને તેણે ક્રેડ કર્યાં, અને શિવાજીના સમયના જુના મેજેસ્ટરીને મારી નાખ્યો. આ ક્રૂરતા તેના આખા અમલમાં ચાલુ રહી અને શોડાજી વખતમાં તેના પિતાએ જેમને મોટી પદવીઓ આપી હતી તેમને બાર તેણે ખોયો. સમજી જાતે બહાદુર હતો એ કારણથી તેની આવી ક્રૂરતા છતાં, મરાઠા સત્તાના વિચારો સમયે તે આઠ જળણી શકશે એવું એક વખત ધારવામાં આવતું હતું તે આજ્ઞા ફળિજત થઈ નહીં. તે હદ ઉપરાંત દારૂ પીતો અને વ્યભિચારમાં મગ્યો રહેતો. તેથી થોડા જ વખતમાં તે દુર્બલ થઈ ગયો અને પોતાના મનીતા મિત્ર કલુશાની સલાહ માન્ય રાખી બૂત, ડાકજુના વહેમમાં ગરક થઈ ગયો. સભાજીના રાજ્યનો વિગતવાર હેવાલ

આપવાનું નિર્ધારક છે, કેમકે તેણે દેશ ઉપર રાજ્ય કર્યું એમ કહી શકાય નહીં. અદ્ય પ્રધાનની સત્તા ઘણીખરી જતી નહી તેથી સંભાળના વખતમાં રાજ્યની જોખમદારી તેમણે પોતા ઉપર લીધી નહીં. તેના પિતાની દીવની તથા લશ્કરી યોજનાઓ વિસારી દેવામાં આવી. સિપાઇઓને નિયમસર પગાર ચૂકવવાનું બંધ થયું, કુંઘરી કિલ્લાઓમાં રક્ષણ અર્થે માણસો કે ખોરાકની પૂરતાં રાખવામાં આવતાં નહીં અને પ્રગણની મહેસુલ સૌથી વધારે રકમ આપનારને હજારે આપનામાં આવતી. બધે અધાધુધી પ્રસરી અને ખરાબર આવે બારીક વખતે ઔરંગજેબ તમામ શસ્ત્રોથી સજ્જ થયલા હાગબગ જણુ લાખ માણસના લશ્કર સહિત દખણ ઉપર ઉતરી પડ્યો; અને તેના મનમાં એમ કે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના હિંદુ તથા મુસલમાની રાજ્યોને જાથુને માટે જીતી મારી કીર્તિ પરિપૂર્ણ કરું. તેણે પોતાની અઢાઇને માટે હિંદુસ્તાનનું સમગ્ર દ્રવ્ય અને તેના સિપાઇઓ, એક તરફ છેક કાબુલ ને કંઠહારથી માંડીને બીજી તરફ બંગાળા સુધી પોતાને હાથ કરી લીધાં અને તેની સરદારી હતીજે હિંદુ અને મુસલમાન મેનાપતિઓને સોંપી હતી. એ નવા ભયની મામે થવા મંબાજીએ એક સરસ તક હાથથી ખોઇ દીધી; કેમકે શહેનશાહના એક પુત્રે તેને આશ્રય મળી તેની જોડે મામેલ થવા માગણી કરી તેને તેણે અનાદર કર્યો. વળી જુના પ્રધાનોએ તેને ચેતવણી આપી કે આ ભય એક નાનો સુનો નથી અને આપણે પુરતી તૈયારી રાખવી જોઇએ. પરંતુ તેણે એ બધા સાવચેતીના પ્રયાસની અવગણના કરી. દખણમાં ઔરંગજેબના લશ્કરના આગમન પછી ત્રણ વર્ષની અંદર ગોવળકોણ અને બિજાપુરનાં રાજ્યો તેણે જીતી લીધાં અને સંભાળ સામગ્રી વિનાનો હોવાથી તેને સહેવાઈથી પકડી લીધો અને પછી તેને ફજેત કરી ઘાતકીયણે માર કર્યો. મેદાનમાં આવેલો તમામ મુલક પાયમાલ કર્યો અને ટેકરી ઉપર આવેલા કિલ્લાઓ રક્ષણ રહિત દોવાથી એક પછી એક વગર મહેનતે લઇ લીધા. છેવટ રાયગઢનો પણ હજારો

લેનામાં આવ્યો, અને સભાજીની સ્ત્રી અને તેના પુત્રને ઐરગજેબની
 ઇવણીમા લઈ જવામા આવ્યા દખણમાં તેને પૂરાં પાંચ વર્ષ થયાં નહીં
 તેટલા સમયમા તેણે પોતાની સ્વમયત્વ ધારણા પાર પાડી, નર્મદાથી લઈને
 છેક તુગમદ્રા સુધીનો આખો દેશ તેને સ્વાધીન થયો. જાણે શિવાજી અને
 તેની સરદારી હેઠળના વિજયી લશ્કરી માણસોએ પોતાનું જીવંતર એજે
 શુભકર્મ હોય તેનું પરિણામ નિપજ્યુ જે મોટા પ્રલયની સામે શાહાજી
 અને શિવાજીએ સાઠ વર્ષ સુધી બાકરી બાધી દેશનું રક્ષણ કર્યું તે જ પ્રલયે
 ભૂમિ ઉપર ધસી આવી બધે પથગર્ભ જઈ જે કાંઈ હતું તે સર્વ ગરક કરી
 દીધું અને તેની સામા થવાના ચિન્હ કંઈ પણ દીઠામા આવ્યાં નહીં
 બિન્નપુત્ર ગોવળકાવના જુના અવકર્તાઓ દૂર દૂરના પ્રદેશોમાં કેદી બન્યા
 અને સભાજીને દીકરો તે વખતે મગજ વધનો બાળક હતો અને તે
 ઇવણીમા બદીખાનામાં હતો પણ દેશની જ્યારે આવી દુર્દશા થઈ અને
 આશાનું એકે બિન્દુ દ્રષ્ટિગોચર થતું નહીં તે જ વખતે દેશનું આ દુર્ભાગ્ય દેખીને
 સ્વદેશ બિમાની લોમનું એક મળ જાગી ઊઠ્યું તેઓ શિવાજીની પદ્ધતિ
 નમાણે ધડાયતા અને કવામ પામેલા હોવાથી દ્રવ્ય કે સાધન પાસે ન હોના
 છતાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ઐરગજેબના આ ગદાસી લશ્કરને ઉત્તર હિંદુ
 રતાન તરફ પાછું હાવી દેવું અને દેશને અતઃ બતાવવો આ રાજાને
 મોખરે જે શિવાજીના નાના દીકરને સભાજીએ રાયગઢમા કેદ કરી રાખ્યો
 હતો તે હતો સભાજી જ્યારે મરણ પામ્યો ત્યારે અને રાયગઢનો કિલ્લો
 લઈ લેવામા આવ્યો તે પહેલાં જાણ નાસી છુટ્યો હતો આ વખતે
 તે જ ઉમ્મર સુમારે વીસ વર્ષની હતી પરંતુ પોતાના પિતાના મહાશુભો-
 દાયર્ષ અને આતુર્ષ, વ્યસનથી અનગપાછું નમ્રતા આદાયર્ષ, અને તે કરતા
 પણ વિશેષ પોતાના સ્વદેશીઓમા નિશ્વાસ પ્રેરવાની શક્તિ, એ બધા ગુણો
 તને વારસામા મળ્યા હતા શાહુને ઐરગજેને કેદ કર્યો હતો તેના રાજ
 પ્રતિનિધિ તરીકે હું કામ કરું છું એમ તેણે જાહેર કર્યું અને શાહુના હક્કના

માનખાતર રાજગાદી ઉપર કદી તે બેટો નહીં. આ પ્રસંગે યિવાજના સમ-
યનો મીરાજ રાવજ નામનો જે ન્યાયાધીશ હતો તેનો પુત્ર પ્રહ્લાદ મીરાજ
રામરામનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. આ પ્રહ્લાદ સંભાજના અમલ વખતે
ઝોદા બિનાનો હતો અને રાજકારભારમાં ભાગ લીધા વિના માત્ર પ્રેક્ષક
થઈ રહેતો હતો.

પરંતુ તે એ સમયના મરાઠાઓમાં સૌથી બુદ્ધિશાળી પુરુષ ગણાતો
હતો. મી. માંટ ડે બાહ્યજોની સ્તુતિ કરવામાં બહુ પડાત છે છતાં તે પણ
કશું કરે છે કે પ્રહ્લાદ બહુ અસાધારણ પુરુષ હતો અને તદ્દન સ્વાર્થ-
બુદ્ધિ વિનાનો હોવાથી બાહ્યજુ કારભારીઓમાં તે એક નવાઈ જેવા નમુના
કપ હતો. સંરક્ષણનું કાર્ય હતું અહીં બાકી હતું તેવામાં રાજરામની પેઠે
પ્રહ્લાદ મીરાજ મરણ પામ્યો, પણ બની શકે એટલો તેણે સંતોષ સંપાદન
કર્યો હતો કે પોતાની જાંઘીમાં જે બપ દેશ ઉપર પડુ પડુ થઈ રહ્યો હતો
તે ધણે અંશે તેણે ખાળ્યો અને છેવટે તોડ્યારે પડશે એટલું જ બેવાનું રહ્યું
હતું. રઘુનાથપંત દનમન્તે એજ સ્વદેશાભિમાની પુરુષો માણ્યો એક હતો.
તે શહાજના સૌથી જુના બાહ્યજુ કારકુન, જેને હસ્તક કથાંટકમાં તેની
જગીર હતી તેનો દીકરો હતો; અને તે પોતાની નિરુદ્ધતા અને સ્વાર્થ-
બુદ્ધિચ્છિન્ન હોવાને માટે પ્રખ્યાત હતો. તેણે તાન્જોરમાં વેઠાજીને અને
રાયગઢમાં સંભાજીને બહુએ સમજાવ્યા કે તમારી આથ સધારો; પણ ફાગડ.
હવે ત્યારે અણીનો વખત આવ્યો ત્યારે પ્રહ્લાદ મીરાજની યોજના
જોડે તે મળતો થયો, અને રાજરામ અને તેની પક્ષનાં માણસોને આથપ
આપના તાન્જોર પ્રગણામાં શહાજની જગીરમાં આવેલો જિંજનો કિસ્લો
તેણે તૈયાર રખડ્યો. પહેલાં પેલા મોરોપંત પિંભલેના દીકરા નીચો મોરોપંતને
એવી ચાક્કા આપી આગળથી મોકલવામાં આવ્યો કે તેણે જિંજનો કમળો
લેઈ કિસ્લેબંધી પૂરી કરવી. જે બાહ્યજુ સરદારોને હાથમાં મૂકી જવાનો
નિશ્ચય થયો હતો એવા હેતુથી કે તેમણે નિષમિતપણે અમુક સ્થળ પસંદ

કરી વ્યૂહ પૂર્વકે યુદ્ધ ન કરતાં માત્ર ચતુર હોવા કરવા યુદ્ધ ચાલુ રાખતું, તેઓમાં સૌથી આગળ પડતો રામચંદ્રપત અમાલ હતો. મન્હાપુરમાં બા વગના હાલના પત અમાલ્ય કુળનો તે આદિ પુરુષ હતો. શિવાજીના વખ તમાં મોરોપત પિંગને ભેગો જ બાબાજી સેનાદેવ મુખ્ય સલાહકાર તથા લશ્કરનો સેનાપતિ હતો તેનો આ રામચંદ્ર દીપ્તરો હતો એનો વિશ્વાસ એવો બનેલો હતો કે પ્રમગ ભેષ્ટ દમ્બજનુસાર વર્તના તેને પૂર્ણ અધિ કાર આપવામાં આવ્યો હતો. રામચંદ્ર પોતાની સ્ત્રી એના હવાલામાં સોંપી હતી અને તેરીજ રીતે જે મરાઠા સેનાપતિઓ દક્ષિણ તરફ ગયા તેઓએ પણ પોતાપેતાના કુટુંબ વિચનગમમાં એના રક્ષણ તથા મૂક્યા હતા.

મરાઠા જ્યના જે સત્તાધીશો મોગલ શહેનશાહને તાબે નહોં થયા હતા તેમાં બહાર પડતો મુખ્ય પુરુષ એ હતો જાણના યોગ્ય બીજો બ્રાહ્મણ સરદાર જેને સબાજીએ સચિવ નામ્વે હતો તે શમ્શજી મદદાર હતો જે સરદારો જિજી ગયા તેમનો સમાગમી એ થયો અને ત્યાં યોડો વખત રહીને બનારસ આ યો ગયો. શાહુ બ્યારે પાછો સત્તાવાન થયો ત્યારે એણે મરાઠાઓ અને સૈયદો વચ્ચે તહનામાંની ગોઠવણ કરી આપ્યાથી શાહુની ખાસ સેના બમ્બવી બ્રાહ્મણ સરદારોમાંથી આબારીક વખતે જેઓ પહેલી જ વાર મત્તા પામ્યા હતા તેઓમાંથી કિનદામનો કુતકર્ણી પુરષોત્તમ ત્રિમ્બક ગોક હતો તે સતારામાં ઔધના પતપ્રતિનિધિ કુળનો આદિ પુરુષ હતો, અંતે બીજો બોરના પતસચિવ કુળનો આદિ પુરુષ શક રાજ નારાયણ હતો તેઓ રામચંદ્રપતના મુખ્ય મદદનીશ હતા, અને તમના ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં આ યો હતો વળી તેઓ હાયક હતા એમ તેમણે સાબિત કરી આપ્યું હતું મરાઠા સરદારોમાં મુખ્ય જવાબદારી સત્તાજી ધોરપડે અને ધાનાજી બદર ઉપર રહેલી હતી હમિરરામ મોહીતેના હાથ તથા સેનાપતિ તરીકે ૧૬૭૪ માં પન્હાના પાસે હારી જવાનો સમય આવ્યો હતો, છતાં તેમણે ફતેહ મેળવી, તે કારણથી

તેઓ પહેલીજ વાર પ્રસિદ્ધતા પામ્યા. ત્રીસ વર્ષ સુધી મરાઠા લશ્કરની આંદ જાગતી રાખી અને મુગલ ફેમના સમગ્ર જાગની સામે ટક્કર ઝીતી. તેઓ જે કે નાનસામ, પ્રદલાદ મીરાજ અને બીજાઓની જોડે જિજ્ઞાસા થતા તોપણ સંરક્ષણની ગ્યતા એવી રીતે નહીં કરવામાં આવી હતી કે, તેમણે પાછા આવવું અને દખણમાં મુગલોની સામે મુકાબલો કરવો; અને ઇશ્વરિટક ઉપર ચરણ કરી હતેહ મેળવવામાં અને જિજ્ઞાસા ઉપર ધસારો લઈ જવામાં અટકાવ નહોતો. અલખતા તેઓ પૂરતા પૈસા કે બીજા સાધન વિના કુદ કરતા હતા, તેથી પોતાના માથુસોને, ઘોડાઓની ખેરાકા માટે તેમજ કુદરતસરો માટે ધન મેળવી મુગલો કરવાનો હતો, અને એ કાળજીથી સ્વાભાવિક રીતે દેટલાક અન્યાયપૂર્વક કામે તેમને કરવા પડ્યા હતા મુગલોના સમગ્ર જાગની સામે તેઓ લડતા હતા. મુગલ ફેમમાં તેમણે એવી રીતનો ત્રાસ બેઠાડી દીધો હતો કે સદી પૂરી થઈ તે પહેલાં પણ મરાઠાઓ સ્વદેશ તરફ પાછા વળવા તથા મુગલરાજ, મારવાડ અને ખાનદેશ ઉપર સ્વારી લઈ જવાને શક્તિવાન થયા હતા. આ પરાક્રમથી શહેનશાહની ફેમ ખુબ ગુસ્સેવળમાં આવી પડી હતી. સ્વર્ત્રતાનો આ વિગ્રહ પુરો થતા પહેલાં સત્તાગુના એક ખાનગી શત્રુએ વિશ્વાસઘાત કરી તેને મારી નાખ્યો હતો. પરંતુ તેના ત્રણ બાઈઓ પોતાને જેખમે મુગલો વિરુદ્ધ લડાઈમાં મર્યા ગયા હતા, અને એ સાધનવડે મૂરી અને સુદ નામના નાનાં રાજ્યો સ્થાપન થયા. શાહુ હેવટ પોતાના રાજ્યમાં પાડો ફર્યો તે જોવાને ધનાજી જીવવા પામ્યો હતો.

બીજા મરાઠા સમ્રાટોમાં ખડેરાવ દાબાડે મોખરે હતો તેનો ખાપ તાલેગામનો પટેલ હતો, અને શિવાજીની નોકરીમાં રહ્યો હતો. રાજરામની જોડે જિજ્ઞાસા તરફ જોઈ ગયા હતા તેઓ માહેનો એ પણ હનો, અને દખણની ખહાર શહેનશાહતના વ્યવસ્થિત પગલુંઓ એટલે મુગલરાજ તથા ખાનદેશમાં લડાઈ મચાવનાર એ પહેલો મરાઠા સમ્રાટ હતો. ધાર અને

દીવાસના પવાર કુટુંબનો સ્થાપનાર તેનો એક સાથી હતો. અને તેણે મા-જવામાં પ્રવેશ કર્યો હતો. બાળાજી વિશ્વનાથ ચોથ અને સરદેશમુખીની સનદો દિલ્હીના શહેનશાહ પાસેથી શાહુ માટે મેળવવા દિલ્હી ગયો ત્યારે તેની જોડે જ્યાં જોઓ હોવાત હતા તેઓ માંહેલો ખડેસવ એક હતો. ખીજા વિખ્યાત ચપલા મરાઠા સરદારો નીચે પ્રમાણે ગણી શકાય. આયવલે સીદોજી, નાયક નિમ્બાલકર, પરસોજી ભોંસલે, (નાગપુર રાજ્યનો સ્થાપનાર) અને નેમાજી શિન્ડે, યોરાટો, ધાડધેઓ, યોડેઓ, મહારનવ, પાંધારે, કાકડે, પાટનકર, કહુ, ખાનગર વગેરે સરદારોએ આ લાંબા ચાલેલા વિગ્રહની કાણુ કસોટી વડે ઘડાઈ રહી પોતાના દેશની બહુ સારી સેવા બજાવી હતી. રાજરામના સ-લાહકારોએ આ પોતાના પક્ષના સરદારોને મુગલ સત્તાને તાબેનાં પ્રગથાંઓ-માંથી ચોથ સરદેશમુખી વસુલ કરવાનો અધિકાર આપવાની પદ્ધતિ ચલાવુ કરી હતી. આ રીતે ગોન્ડવન્ડ અને ખીરામાં ચોથ વસુલ કરવા માટે પ-રસોજી ભોંસલેએ સનદ મેળવી હતી. નિમ્બાજીકરોના હવાલામાં ગંગધડીનો પ્રદેશ હતો. દાબાડેઓની પાંતીએ ખાનદેશ અને મુન્સાતના પ્રાંતો આવ્યા હતા, અને ખીજા સરદારોને કર્ણાટકમાં તેમજ મુગલોએ તાજા જીતી લી-ધેલા પ્રાંતોમાં રાખવામાં આવ્યા હતા.

પ્રભુ સરદારોમાં જે જણનાં નામ ખાસ રીતે કહેવા જેવાં છે. શિવા-જીના મુખ્ય સેક્રેટરી બાળાજી આવજીનો પુત્ર ખડો બગાલ ચિટનીસ, પોતાના બાપ અને કાકાને સંબાજીએ ધાતકીપણે ફાંસીએ ચડાવ્યા હતા; છતાં તે નિમકહલાસ રહ્યો હતો અને ફિરંગી લોકોની જોડે ચાલેલા વિગ્રહમાં તેણે એકનિષ્ઠાથી નોકરી બજાવી હતી, તે કારણથી સંબાજીનો તે મા-નતો થઈ પડ્યો હતો. જ્યારે સંબાજી મરણ પામ્યો ત્યારે રાજરામની જોડે જોઓ જિંજી ગયા હતા તેઓ માંહેલો એ એક હતો, અને બેલારી આગળ જ્યારે મુસલમાન હાકેમ આવેલ ધારણુ કરી નાથી જનારાઓને પકડી લેવાની તૈયારીમાં હતો ત્યારે પોતાના સાથીને નસાડી દઈ પોતાના

ઉપર મોટું જોખમ ઝહોરી લઈ ખંડોળવાળા પ્રાંતમાં રહ્યો હતો. મુસલમાન હાકેમે તેને પકડી લીધો અને ધાતકીપણે રીખાવ્યો છતાં પોતાના દેશભક્તિના કર્તવ્યમાં તે અડગ રહ્યો. આગળ ચાલતાં મુઘલ ફોજમાં કેટલાક મરાઠા સેનાપતિઓ હતા તેમની જોડે મિત્રભાવે સમજીન કરી જિંદગીમાંથી રા-
જાસામે સહીસલામત નસાડી મૂકવાની ગોઠવણ તેણે પાર પાડી; અને તેમ કરવામાં કેટલુંક આવેલું પોતાનું વતન આ મરાઠા સેનાપતિઓને આપી દેવાની દરજ પડી હતી. છાત્રુ સતારે પાછો ફર્યો અને પોતાના બાપ-
દાદાની ગળયગાંદી ઉપર બેઠો તે પ્રસન્ન જોવાને તે ભાગ્યશાળી થયો હતો. આ વિઘ્નોમાં કીર્તિ સારી રીતે સંપાદન કરનાર બીજો પ્રભુ સરદાર પ્રેમાગ-
જી હતો. તેણે કેટલાક મહિનાઓ લગણુ શુદ્ધ આરંગજેખની સરદારી તમે
ને લક્કર વડે ઘેરો ધાક્યો હતો તેની સામે, યદ્ય સત્તાસતે તેણે બચાવ
કર્યો હતો.

ઉપર કહ્યા તે મુખ્ય બાલણુ મરાઠા અને પ્રભુ દેશભિમાની આગે-
વાન પુરુષો હતા. ગમેતેવા સંકટ સમયે હિમ્મત નહીં હારતાં પોતાના દેશની
સ્વતંત્રતા માટે જોહી ધડી સંધી લડવાને તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. રાખણુમાં
મરફણુની ગોઠવણુ પરિપૂર્ણ કરવા બ્યારે તેમને પુરતો વખત નહીં મળ્યો.
ત્યારે દક્ષિણ તરફ જઈ જિંદગીમાં તેમણે પોતાનો મુકામ સ્થાપ્યો. રાજસામ
જણે હજી પોતાના દેશનો માલિક હોય તેમ આ રચણે પોતાનો દરબાર
બરતો, પોતાના અદ્ય પ્રધાન નીમતો અને પોતાના સેનાપતિઓમાંથી જેમણે
વખાણુવાયેગ્ય નોકરી બજાવી હોય તેને ધનામ તથા જાગીર આપતો.
આવી રીતે મુઘલોની સામે બેવડા ઉત્સાહથી શુદ્ધ મચાવવા પોતાના સેના-
પતિઓને માર્ગ બતાવતો. પદ્માભિમાની સરદારોને પોતપોતાનું લક્કર ઉજી
કરવાને અને ચોથ અને સરદેશખુખી માત્ર રાખણુના ૭ શુખાઓમાં નહીં,
પણુ મુઘલ સહેનસાદના જુના પ્રગણુઓમાંથી પણ ઉપસાવવા પુરતો અધિ-
કાર આપવામાં આવ્યો હતો. યોડા જ વખતમાં આરંગજેખને માલૂમ પડ્યું

કે જ્યાંસુધી સત્તાનું નવું કેન્દ્ર તે કચરી નહીં નાંખે ત્યાંસુધી દબલુમાં થયેલી તેની જીત નિર્ણયક છે. એટલા માટે દબલુની જીત મેળવનાર જીલ્લાધિકારખાને જિંજી ઉપર ઘેરો ધાલવા મોકલવામાં આવ્યો. તેણે ૧૬૯૧ માં એ જગ્યા ઘેરી લીધી, પરંતુ એ સ્થળની કિલ્લેબંધી એવી સરસ રીતે કરવામાં આવી હતી અને મુગલ ઘેરો ધાલનારાઓને હેરાન કરવાને જે જે જાણ, સાન્તાજી ધોરપડે અને ધનાજી જાદવને કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું તે તેમણે એવી સરસ રીતે બજાવ્યું કે છેક ૧૬૯૮ સુધી કિલ્લો સેવાને જીલ્લાધિકાર શક્તિમાન થયો નહિ. અંતે જ્યારે તેણે તે કીધો ત્યારે જીએ ડી શુ' કે રાજરામ અને તેના મજલુસો તો નાશી ગયલા હતા. આ સાત વર્ષની મુદત વડે મરાઠાઓને જે વિશ્રામ સેવાની બહુ જરૂર હતી તે તેમને મળ્યો અને મુગલોની જોડે સરખી પાવરીએ પોતાનું બળ માપી જોવાની તેમને કવાયદ મળી. પ્રથમ ઓરંમજેખની ફ્રાન્ જોઈ સોકોના મનમાં જે દહેશત પેદા થતી હતી તે થોડા જ વખતમાં દૂર થઈ, અને મરાઠા લશ્કરનો એક ભાગ જ્યારે જિંજીનો ખચાવ કરવામાં શેકાયેલો હતો ત્યારે ધનાજી જાદવ અને સંતાજી ધોરપડે દબલુ બણી પાછા ફરી શિવાજીના વખતના સીસેદાર અને ખરગીરના નામથી ઝોળખાતા બહાદુર ઘોડેસ્વારોને ઘડવા માટે એકાઠા કરવામાં ફતેહ પામ્યો. આ વગર પગારના અને રાજપુત્રીથી લશ્કરી નોકરીમાં જોગાઇ જનાર જેવી રીતે પોતાના મોદીખાતાની તળવીજ પોતેજ કરી લેતા તેવીજ રીતે ધાસ દાણાની ખંડણી પણ વસુલ કરી લેતા. છેક ૧૬૯૧ માં મરાઠા ટોળાંઓએ નાસિક, બૌદ અને બેદર લૂટ્યા હતા. ૧૬૯૨ માં રામચંદ્રપતે વિસજગદથી ખસીને સતારામાં પોતાનો મુકામ જમાવ્યો અને ઘાટમાંથી પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય ભોગવવા લાગ્યો અને લશ્કર મોકલીને મોગલોનાં જીર્ણ પડી ગયેલાં સ્થળોએ ખચાવ અર્થે રાખેલાં સિપા-ધોઓને કંપાવી નાખ્યા. વાઈ, રાજગઢ, પન્દાલા અને ચિરજનો કબજો આવી રીતે લેવામાં આવ્યો હતો અને છેટે છેટેનાં મરાઠા થાણાં તરીકે

તેમનો ઉપયોગ થયો.

પોતારો, ચવાનો, ચોરાટે અને આયવલેઓ એ બે પક્ષ વચ્ચે જે સં-
ભ્રામ ચાલ્યો તેમાં જય મેળવી જિંજીની દરબારમાંથી ઈનામ અકરામ
હાસલ થયાં. ૧૬૬૩ માં ઔરંગઝેબે પોતાનો મુકામ ખસેડી શીમા નદીને
કાંઠે લેઈ જવા તેને જરૂર જણાઈ અને પોતાના દીકરાને તેમજ વડા પ્રધાન
અમલખાનને જિંજી મોકલ્યા. ૧૬૯૪ માં સંતાજીની સરદારી તથા મરાઠા-
ઓએ ઔરંગઝેબની ધાવણીની ઉત્તરે આવેલો પ્રદેશ લૂટ્યો અને રામચંદ્ર-
પતે સોલાપુર લગલું યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. ૧૬૯૫ માં દિલ્લીથી આવેલી વ-
ળાતું કરનારી શહેનશાહી દુકડીઓને હોરાન કરવા અર્થે પરસોજી બોંસલે
અને હવખતરાવ નિમ્મ્યાલકરને બિરાર અને અંગચડીમાં મૂકી, સંતાજી ક-
રણાટક બંધી વધ્યો અને ઘેરો ધાવનાર લશ્કર ઉપર હુમલો કરી તેમને
હરાબ્યા. વળી ધનાજી બાજુના લશ્કર ઉપર વડી પડી દુશ્મનોની અધુરી
હાર પૂરી કરવામાં સંતાજીનો સહાયકારી બન્યો. આવી રીતે ઘેરો ધાવનારી
ફાજ ઊંઠે અશક્ત બની. વજીર આસુદખાં અને સંતાજી વચ્ચે કામ-
ચલાઉ સંધી ગોઠવવામાં આવી, એવી રીતે કે મોગલોને અમુક શરત સાથે
પાછા જવા દેવા, પણ ઔરંગઝેબને પોતાના વજીરે બરેલું આપગલું પસંદ
પડ્યું નહીં. તેણે પોતાના શાહજાદાને પાછો બોલાવી લીધો અને જુલહિ-
દારખાનની સરદારી હેઠળ એક નવું લશ્કર મોકલ્યું. ઘોડા વખત સંધી તે
ફરી ઘેરો નંખાયો નહીં. એ વખતના અરસામાં તાત્કાલિક ભયમાંથી મુક્ત
હોઈ, સંતાજીએ ગિજપુરની શહેનશાહની ધાવણી આસપાસ બ્રમણ કરી
હાકેમ કાસિમખાનને ડોડેરી આગળ દરાવ્યો તેથી તે તાબે થયો.

દિગ્મતખાન નામનો બીજો સેનાપતિ એવી જ રીતે સપડાયો અને
પરાજય પામ્યો. આખરે ૧૬૯૭ માં ફરીથી ઘેરો ધાવનામાં આવ્યો અને
પૂર્વે ટહુપે તે પ્રમાણે, રામરામ પલાયન કરી ગયો, તે પછી ૧૬૯૮ ના
જાનેવારી માસમાં કિલ્લો જોરામાં આવ્યો. ચોક્કસ વખતમાં રામરામ રા-

મયદ્રપતને સતારામાં જઈ મળ્યો, અને એક પછી એક મરાઠા સેનાપતિઓ, પગ્મુ બોસલે, હયમતરાઓ નિમ્નતકર ને માજી શિડે, આયવલે શમશેર બહાદુર પોતાને દેશ પાછા ફર્યા.

યુદ્ધકાર્યની મુખ્ય બેરક કચુર્ગક અને દાવીડ દેશથી બદલીને દખ્ખામાં થઈ પરંતુ ધનાજી બદલને મરાઠાઓએ કરેલી જીતના ખયાલ અથ- દક્ષિણમાં જ રહેવા દેવામાં આવ્યો. દરિયા કાંઠે આવેલા કિર્નાઓના અધિ- કારીઓ મરાઠા હિત તરફ વશીકર લેતા, અને કાનોજી આમેના ઉપરીપણા તમે ત્રાવણુગરથી માડીને મુબઈ સધી આવેલા કાંઠા ઉપર લટકાઈ ચનાવી અને લાગ આવતો ત્યારે દિનિયાર્થ લૂં પછુ હાથ કરતા સાવતો પછુ વહા દાર-લેતા.

૧૬૮૮ માં પોતાના આખા વચકર સહિત રાજરામે ખાનદેશ, ગગધડી, બેરાર અને બાગવણુમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઠાનરાવી બ્યારે તે સતારે પછો આવ્યો ત્યારે પોતાના ચાર સેનાપતિઓ માધી ચાર જણને ઊપવા પરગણાઓમાં જાયુને માટે મુક્યા દાબાડેને બાગવણુમાં, શિન્ડેને ખાનદેશમાં, બોસલેને બેરારમાં અને નિમ્માસકગુને ગગધડીમાં.

૧૭૦૦ માં ઔરમજમે નિશા કર્યો કે રક્ષણની યોજના અર્થે જે કિશ્તાઓ એંગલા બધા લાભકારી નીવડ્યા એ તે લઈ લેવા આ કાર્યને માટે એક સેના છુટી પાડી તેણે પડે સત્તારી લીધી, અને સપાટ મુઠકમાં રાજરામની ફેજ સામે યુદ્ધકાર્ય ચલાવવા જીનકિરખાનને હુકમ કર્યો કિર્નાઓ એક પછી એક જીતાતા ગયા અને છેવટ સતારાને તેણે ઘેરો ધડ્યો. પ્રયાગજી પ્રભુએ લાખી મુદત સધી તેનો વચરરી રક્ષણ કર્યા પછી એ કિર્નો પછુ શહેનશાહના કબજામાં આવ્યો.

લગભગ આ વખતે જ રાજરામનું મૃત્યુ સિદ્ધમદમાં થયું અને જ્યાં મુગળની હવણીમાં હજુ બદીવાન હતો તેથી તેનો દશ વર્ષનો દીકરો

ગાદીવારસ નીમાધો. પ્રથમ પ્રમાણે રામચંદ્રપતે રાજવહીવટ ચલાવ્યો. ધનાછને કહ્યાંટકથી પાછો બોલાવવામાં આવ્યો અને તેના તથા રામચંદ્ર પંતનાં ઉપરીપણા તથા મરાઠા આગેવાન પુરોહોએ આખા દેશમાંથી સર-દેશમુખી ચોથ અને ધાસ દાણો ઊત્તરાવી જરા પણ દિમ્મત દાર્યા વિના વિગ્રહ ચાલુ રાખ્યો.

ચહેનશાહે પોતાની યુદ્ધકાર્ય પંદ્રતિ જારી રાખી અને તે પછીનાં ચાર વર્ષ દરમ્યાન તેણે એક પછી એક કિલ્લાઓ જળરજ્જતીથી લઇ લીધા. યુદ્ધકાર્યની ગોઠવણમાં નવાઈ સરખો ફેરફાર એ થયો. કે મરાઠાઓને જ્યારે તેમના કિલ્લાઓમાંથી હાંકી કઢાડવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ મેદા-નમાં આવેલા પ્રદેશ ઉપર પથરાઈ ગયા, અને ખાનદેશ, બેરાર અને ગુજ-રાત ઉપર ચડાઈ લઇ ગયા. વળી એક ટુકડીએ તો નર્મદા એળંગી માળ-વામાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં સ્થાયી થઇ રહ્યા. આખરે ૧૭૦૫માં ઔરંગઝે-બના લશ્કરી અને મુઠ્ઠી સલાહકારોએ એવી સૂચના કરી કે મરાઠાઓની જોડે તદનામું કરવું જોઈએ, અને ઔરંગઝેબ એટલી હદ સુધી સમજી ગયો કે હખણના છ સુબાઓની સરદેશમુખીનો દાવો સ્વીકારવાને તેણે હા પાડી; એવી શરતે કે હખણમાં કંઈ પણ ખજાનખાટ નહીં જોડે તેને માટે મરાઠાઓ જવાબદાર રહે. વળી મુઘલોની નોકરીમાં સિન્ધે અને જાદવ હતા તેના કુટુંબની બે કુલીન કન્યાઓ વેરે ચાકુનાં લગ્નની ગોઠવણ તેણે કરી અને અકલકોટ, ઇલાપુર નિવાસે, અને બાગમતી લગ્નની ભેટ તરીકે જા-ગીરમાં આપ્યાં. આ સંધીની વાતો પડી ભાગી તેનું કારણ એ કે મરાઠાઓ પોતાની માગણીઓ વધારતા-જ ગયા. મુઘલોએ મંદપ્રણે વિગ્રહ ચાલુ રાખ્યો. ખીજી તરફ મરાઠાઓએ પીમલા પાકું લીધું અને પોતાના રાજ સિવાજ અને તેની મા તારાબાઈનું ત્યાં રેહણ કર્યું. પાવનગઢ, વસંતગઢ, સિંદગઢ, રાજગઢ અને સતારા પાછાં લઈ લેવામાં આવ્યા અને આગળ ચાલતાં ધ-નાજીએ ૧૭૦૭ માં પુણા અને ચાકન ફરીથી લઇ લીધાં. આવી રીતે ઔ-

રંગજેન પોતાની સઘળી યોજનાઓમાં નિષ્ફળ થયો. મરાઠાઓમાં કુસંપ ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી તેણે શાહુને સમજાવીને તેનાં પોતાના નામથી મરાઠાઓના રાજ તરીકે તેમના સરદારો પ્રતિ એક કાગળ લખાવ્યો અને તેમાં શહેનશાહને તાબે થવા તેણે ઉપદેશ આપ્યો હતો. જ્યારે કાંઈ ઇલાજ નહીં રહ્યો ત્યારે આ તેનો છેલ્લો પ્રયાત્ન હતો અને તે પણ નિષ્ફળ ગયો. ઔરંગજેબની હયાતીમાં શાહુને છુટા કરવા સંબંધી કંઈ પણ પગલું ભરવામાં આવ્યું નહીં પણ તેના તરફથી સંધીની માગણી થઈ અને તેની સૂચના ઉપરથી શાહુએ જે પત્રો લખ્યા હતા તે ઉપરથી જણાય છે કે તેણે જે વીસ વરસ સુધી વિચલ ચલાવ્યો હતો તે એક નાશકારક જૂલ હતી. તેની દિવ્ય સેના કપાઈ ગઈ હતી કિંવા દુર્બળ થઈ ગઈ હતી; તેનો તંબુ લૂંટાઈ ગયો હતો, અને તે પોતે કેટલું પકડાઈ ગયો તેવો જાણ્યો હતો. અહમદનગરમાં ઔરંગજેબનું મરણ નિપજ્યું ત્યારે તેણે જે કળૂલ કર્યું કે માફક જીવિત નિષ્ફળ ગયું તે કાંઈ વિનાશકારક નહોતું, અને ખીયારો શહેનશાહ પશ્ચાત્તાપ ભરેલો, તેની આશાઓ અને તેનો રાજ્યસૌખ્ય, જય, નાશ પામેલા, અને તેનું અંતઃકરણ છિન્નભિન્ન થયેલું, એવી સ્થિતિમાં મરણ પામ્યો.

તેના મરણ પછી યોદ્ધાજન વખતમાં જીલદિકારખાનની સલાહથી તેના પુત્ર અઝીમશાહે શાહુનો છુટકારો કર્યો, એવું વચન આપીને કે મરાઠા સરદારો તેને રાજ તરીકે સ્વીકારે તો તેના દાદાએ જિજ્ઞાસુરના રાજ પાસેથી સ્વરાજ્યના નામથી ઓળખાતું બીજું રાષ્ટ્ર તેને પાછું સ્વાધીન કરી દેવામાં આવશે, અને તેની સાથે જીભા અને ગોદાવરીની વચ્ચે આવેલી જંગીરો પણ આપવામાં આવશે. મરાઠા સરદારોએ શાહુને રાજ તરીકે સ્વીકાર્યો, અને સતારામાં ૧૭૦૦ માં તેણે રાજમુખટ ધારણ કર્યું તે તારીખથી ચોડાંજ વર્ષમાં રાજરામના દીકરાના કબજામાં કોલાપુરનું જે પ્રગણું હતું તે સિવાયનો મરાઠા દેશ તેણે લઈ લીધો. દખણના મુઘલ હાકેમે ત્યાંના છ મુખાઓ ઉપર ચોથ અને સરદારમુખી સંબંધી શાહુનો દાવો કળૂલ રાખ્યો,

અને દશ વર્ષની અંદર બાલાજી વિશ્વનાથ અને ખડેરાવ દામાડે ચોથ સં-
રદેશમુખી અને સ્વરાજ્યની વિધિપૂર્વક સનદ મેળવવામાં ફતેહ પામ્યા.

આ રીતે સ્વતંત્રતાનો વીસ વર્ષનો વિગ્રહ સુખદાયક પરિણામ સહિત
સમાપ્ત થયો. એમાંથી નીપજેલી ફળપ્રાપ્તિઓ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં આ
વીસ વર્ષ મરાઠા ઇતિહાસનો અતિ ઉજ્જવળ સમય દર્શાવે છે, એમાં કંઈ
થક નથી. સિવાજીને મોમય ચહેનશાહની સમગ્ર સેના સાથે કોઈવાર લડતું
પડતું નહોતું એટલું જ નહીં પણ જ્યારે તેના સેનાપતિ જયસંગે અતિ
ભીડમાં આપણે સારે ગમે એવું પડને નુકસાન વેળે તે તાપે થયો. વળી
દક્ષિણમાં આવેલા બે મુસલમાની રાજ્યોના આગ્રયનો લાભ તેને મળી શકે
તેમ હતું અને તે ઇચ્છે તો તેમને મુગલ સત્તાની સાથે લડાવી મારે તેમ
પણ હતું ખરૂં. છેલ્લે તે પોતાના ટેકરીવાળા કિલ્લાઓના રક્ષણ તમે પુરૂ
કરતો હતો. આ બધી લાભકારી વાતો જે સ્વદેશાભિમાની પુરૂષો સ્વતંત્ર-
તાનો વિગ્રહ ચલાવતા હતા અને તેનો સુખદાયક છેડો લાવી ચમ્પા હતા
તેમની પાસે હતી નહિ. સિવાજીનાં પરાક્રમે અને તેની પોતાની ચાતુર્ય-
મતમાં એવી રીતનો લોહધ્વજકના જેવો શુભ રહેલો હતો કે કોઈપણ દેશી
નિરક્ષર બનાવવા હિમ્મત કરે નહીં. આવો સરદાર તેમની પાસે કોઈ
હતો નહીં. તેમને તો આખા ચહેનશાહી લશ્કરની મામે યુદ્ધ કરવાનું હતું
અને તે લશ્કરનો સરદાર કોણ? ભરતખંડ વિશે સર્વ સાધનમંપૂર્ણ ઔરંગ-
જેબ પોતે. સંજ્ઞાજીની ફરતા અને અધાધુંદીને લીધે તેમના મહા અનુ-
ભવી સરદારો કષાધ ગયા હતા અને તેમના કિલ્લાઓ સરક્ષણ અર્થે સા-
મગ્રી વિનાના હતા; તેમનો પાટવી કુંવર મોગલોના હાથમાં કેદ પકડાયેલો
હતો અને તેમને વતનમાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા હતા તેથી તેમને પર-
દેશી ભૂમિનો આગ્રય લેવો પડ્યો હતો. મહેસુલ વિનાના, સેનારહિત,
કિલ્લાઓ કે ઇતર પ્રકારના સાધનો ગહિત, તેમણે લશ્કરો ખડાં કર્યાં, કિલ્લા
ઓ ફરી જીતી લીધા અને જીતની એવી રચના કરી કે તેમણે સ્વરાજ્ય

પાછું મેળવ્યું એટલું જ નહીં પણ દખલ અને ક્ષણિક ઉપર ચોથ અને સર
દેશમુખી નાખવાનો હક સંપાદન કર્યો. રાજરામ પ્રહાર મીરાજ સંતાજ
યોરપડે અને ઘણાક એવા બીજાઓ જેમણે યુદ્ધાર્પણની ગોઠવણ રચી તે
પ્રમાણે વર્તન કરું હતું તેઓ અધવચ મરણ પામ્યા હતા પણ તેમની
જગ્યા બીજાઓથી પુરાઈ હતી અને તેમની રાજ્યભક્તિ અને જીત પ્રથમના
સરદારોના જેવી જ હતી. ઔરંગઝેબે દખલ ઉપર ચડાઈ કરી. આ
વિચલ નહીં ઉપજાવ્યો હોત તો સંભવિત છે કે 'તાનજેરના જેવું' પશ્ચિમ
મહારાષ્ટ્રમાં એક નાનું સરખું મંડળિકત્વ રાજ્ય સ્થાપવામાં આવ્યું હોત,
અને તેનો રાજ્યકર્તા, સુમત્ર ચહેનશાહના મોટી પદવીના અમીરો મહિમે
એક ગણાયો હોત. શિવાજીએ જે જુરમે પ્રેરિત કર્યો હતો તે બીજા પેઢીએ
ક્રિયાજનક થતો અટકત. સદા જગવાન વિખુટાં પડવાનું વક્ષણ પુનઃ સ્થા-
પિત ધાત અને મરાઠા પ્રજાનું જે બંધારણ થવા પામ્યું તે અચાલ્ય
થઈ પડત.

આ બધા ભયોને દૂર કરવામાં આવ્યાં હોત, અને નવિન બળ
બક્ષવામાં આવ્યું હોત તો તેનો બધો જથ્થો ઔરંગઝેબના કીર્તિશોભને પ્રાપ્ત
થાત. તેણે મહારાષ્ટ્રના લોકોના અંતઃકરણના ઉંડાણમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન
કર્યો અને વીસ વર્ષના વિચલની જે સખ કસોટી થઈ તે વડે તેમના
આગેવાનોની પ્રભુકીય અને સ્વદેશભિમાની પ્રેરણાઓ સજ્જત બની એકઠી
બાજી રહી, અને ત્રણ પેઢીઓ સધી એજ કસોટી હિંદુસ્થાનના દૂર દૂરના
ભાગોમાં તેમને વિજયી કરવામાં સાધનરૂપ થઈ. આ વાતમાં શિવાજીએ જે
મથન આરંભીને પોતાની આખી ચિત્રવિચિત્ર કારકિર્દી દરમિયાન ચાલુ
રાખ્યું તેના કરતાં આ સ્વતંત્રતાનો વિચલ વિશેષ ફળવંત થયો. માત્ર
છૂટારાઓ કે પાડપાડુઓ આવા શત્રુની સામે થઈ કદી જય મેળવી શકે
નહિ, આ તો પ્રજાના એક પુરુષોના સકળ સદ્ગુણો પ્રકાશિત કરનાર એક
ઉચ્ચતર નૈતિકબળ હતું. ઉક્ત સદ્ગુણો આ પ્રમાણે વર્ણવી શકાય

અવસાપમાન સૌર્ય, શ્રેષ્ઠ પ્રજાની સહનથીવતા, રાજ્યવહિવટ, ચાતુર્ય, આપત્તે ક્રમે વધતી જતી આરા, અડમ વિશ્વાસ, સમય રચના કે પુરૂષથી વિમુખ, એવો ઉચ્ચ વિચાર પ્રાપ્ત કરવાની અપેક્ષા, સામાન્ય સંકટ વેળા ભાર્તુભાવની લાગણી, સામાન્ય હિતઅર્થે પરસ્પર નમતું મૂકવાનું વલણ, તથા આત્મમંયમ અને આપણે ધર્મ-અર્થે લડીએ છીએ માટે અંતે આપણો જય થશે એવો વિશ્વાસ; તે સમયના સ્વદેશાભિમાનીઓ એ વડે જ પોતાના રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર કરી રાખ્યા હતા, અને તે પણ એવા ભયમાંથી કે તેની સામે હિંદુસ્તાનમાં થયેલી કોઈપણ ખીજ જાત ટકી ચકત નહીં. આ સ્વતંત્રતાનો વિમલ સપ્ત પણ ગુણગરી કસોટી લેએ મરાઠા ઇતિહાસમાં અતિ ઉપયોગી સમયમાં ઉપદ્રા ગુણોના ખોપ અર્થે સદા શિક્ષણ રૂપ ગણાયો.

મકરણ ૧૦ મું.

અ'ધાકુ'દીમાંથી અવસ્થા કેવી રીતે પ્રકાશિત થઈ.

ઉપ્રા પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે પ્રજાકીય સ્વતંત્રતાનાં વીસ વર્ષનો વિમલ સમાપ્ત થવાથી શાકુનો છુટકારો થયો અને મરાઠા-ઓના અંગીકાર થયેલા નાયક તરીકે દમ્પણમાં ફરી તેનું આગમન થયું. તેના દાદા શિવાજીએ મહારાષ્ટ્રના લોકોને સંયુક્ત કરવા જે રાજનીતિ યોજી હતી તે અમલમાં લાવવાની તક તેને પ્રાપ્ય હતી. મુગલ ચક્રેનચાહતનાં લશ્કરોની સામે જે મુખ્ય હેતુઓ સંપાદન કરવા વિમલ અસાવવામાં આવ્યો હતો તે હેતુઓ પ્રાપ્ત થયા હતા ખસ પરંતુ મોટા પક્ષાભિમાની સરદારોના મનમાં જે પ્રચંડ ગુસ્સાઓ ઉસ્કેરાયા હતા—દરેક જણ પોતાની સત્તા વધારવા લડતો અને દરેક પોતાની સ્વતંત્રતા તજી દેશ પ્રતિ અભાવ દર્શાવતો—નેતા પરિણામ રૂપ ખગભગાટથી અવ્યવસ્થાની એક રંગભૂમિ એવી

ખડી યદ કે કેટલાંક વર્ષો પર્વત દેશ ચાલે પડે એવી આસા બહુજ ઓછી જણાતી હતી. ઔરંગઝેબનું અરજી નીપજ્યું અને તેની ફેાળે છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ તેથી મરાઠા સરદારોમાં પ્રથમ જે સંયુક્ત યદ સામાન્ય હિતઅર્થે કાર્ય કરવાની લાગણીનો લોપ થયાથી સ્વતંત્રતાના વિમહતા વિખુટા પડી મમલા સ્વદેશભિમાનીઓ ઉપરથી અંકુશ જતો રહ્યો. એવું જણાતું કે જાણે શહેનશાહના સલાહકારોએ પ્રજાકીય લામણીને તૂંત કરવાના દેખીતા બહાના વડે મરાઠાઓમાં કુસંધ અને વિખવાદ ઉત્પન્ન કરવાના એવડા હેતુથી શાહુનું ફરી આગમન કરાવ્યું. રાજરામના હાથતળે જેમણે નોકરી બજાવી હતી તેમાંના ઘણાક જણે શાહુ પાછો આવે ત્યારે તેને આવકાર આપ્યો નહિ, અને તારાબાઈ તથા તેના પુત્રના પક્ષમાં રહેલા પંત સચિવ અને પંત અમાત્ય શાહુથી અલગ રહ્યા. તારાબાઈનો પક્ષ તજનાર જુના પ્રજાકીય પક્ષનો એક જ પ્રખ્યાત સરદાર હતો અને તે ધનાશ્ર જાહવ હતો. શાહુ સામે લડવા તેને મોકલવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ જ્યારે તેને ખાત્રી થઈ કે શાહુનો ફાલો સાચો હતો ત્યારે તેની સાથે તે મળી ગયો. ધનાશ્ર જાહવના મહાન પ્રતિસ્પર્ધી સંતાશ્ર ધોરપડે ઉપર મસવહના માને દેશમુખોએ ધાતકી રીતે હલ્લો ફરી તેને મારી નાંખ્યો હતો અને તેના ત્રણ દીકરાઓ કર્ણાટકમાં પોતાને જેખમે મુગલોની સામે વિમહ ચાહુ રાખવા મથન કરી રહ્યા હતા. શાહુને પાછી સત્તા મળી ત્યારકેડે ધનાશ્ર જાહવ લાંગા વખત સંધી જીવવા પાંચો નહીં અને તેનો પુત્ર ચંદ્રસેન જાહવ એટલો તો સ્વછંદી હતો કે સ્વતંત્રતાના વિમહમાં તેનો પિતા વિચારપૂર્વક વર્તનરૂડે પ્રજાકીય લશ્કરોની સરદારી ભોગવતો થયો હતો તેવું માન એ મેળવી શક્યો નહીં. બવિધ્યના પેશ્વા બાળાશ્ર વિચનાયની જોડે શિકાર અર્થે તે ગયો હતો અને સાં નજીવી વઢવાડ થઈ તે ઉપરથી તેણે પોતાના માલિકની નોકરી તજ દીધી અને પ્રથમ કોલાપુર જઈ છેવટ દેહરાબાદના નિજમની નોકરીમાં જોડાયો અને તેથી પ્રજાકીય પક્ષને તેની.

સેવાનો લાભ મળી શક્યો નહીં. ખીજે એક સરદાર ખડેરાવ ડાબાડે મુગ-
રાતમાં મુદ્દાકર્ષ આગળ વધારવાના હેતુથી ખાનદેશમાં પોતાની સત્તા જમા-
વતો હતો. રાજરામનો એક મુખ્ય મદદનીશ નેમાજી સિન્ડે પાછળથી મુગ-
શેની નોકરીમાં જોડાયો હોય એમ લાગે છે. ડાબાડેની પેઠે પરસોજી બોંસલે
ખીરાર અને ગોંડવણમાં પોતાના લાભઅર્થે પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. ખડેરાવ
ડાબાડે અને પરસોજી-બોંસલે, એ બન્નેએ પોતાની સ્વતંત્ર કારકિર્દીના
બોગ આપ્યા વિના, તારાબાઈની વિરુદ્ધનો પક્ષ મદદથી કરી, શાહુને મદદ
આપી. ગંગાધરીમાં સ્થાપિત થયેલો હેબનગવ નિમ્બાલકર નિશ્ચયપણે કોઈના
પક્ષમાં રહ્યા નહીં. અધિકાર ઉપરથી જ્યારે તેને ખસેડવામાં આવ્યો ત્યારે
શાહુની નોકરી તજી દીધે તે નિજામને જઈ મળ્યો આવી રીતે પહેલા
વર્ગના આગેવાનો, શાહુ ને તારાબાઈ, એ બે પક્ષો, અને ત્રીજો નિજામની
નોકરી, એમ ત્રણે પક્ષમાં સરખી રીતે વહેંચાઈ ગયા.

બીજા વર્ગના પુરૂષોમાં કાનાજી આગરે તારાબાઈના પક્ષને વળગી રહ્યા
અને કોકણનો તે ધણી થઈ બેઠો હતો. ચોરાટ્ટે, આવણો અને આધવસેઓ
પોતાને માટે સ્વતંત્રતા શોધી રહ્યા હતા. આમાંથી પહેલા બે જ્યારે શાહુ-
સતારામાં પોતાના દાદાની ગાદીએ બેઠો ત્યારે ખાસ રીતે વિદ્વકર થઈ
પડ્યા. તેમણે બધીગમ લૂટ ચલાવી અને મધ્ય સત્તાની જાણે હારી કરતા
હોય એવી રીતે જુના વલિવટ વિરુદ્ધ ચોથ અને ધાસ દાણા માટે પોતાનો
દાવો તેમણે ખડો કર્યો.

એક બ્રાહ્મણ ધાડપાહુને મુગલ દારૂમે મહારાજાનો ખિતાબ બક્ષ્યો
હતો તે સતારાથી વીસ માઇલથી જોઈ અંતરે આવેલા ખટાક રથને આવી
વસ્યો, અને આવી રીતે શાહુનો સંન્યવિસ્તાર ઘટીને માત્ર તેની પોતાની
રાજધાની અને થોડાક પોતાના સરદારોથી રક્ષાયેલા ડુંગરી કિલ્લાની સીમા-
સુધી રહ્યો.

શાહુને જ્યારે ગળ્યાબિગેક થયો ત્યારે આવી રીતનો મામલો હતો,

અને તે સલાહકારોને એ સંકટની સામા ચવાતું હતું. સમાપ્ત થયલા વિમહનાં ચિન્હ હામ હામ જે અવ્યવસ્થા તથા મડબગ્ગટ પ્રચલિત થયાં હતાં તે વડે રપટ રીતે નજરે પડતાં હતાં. સત્તા ને બળ તો ત્યાં હતાં પરંતુ વિમહના દબાણ હેઠળ જે સામાન્ય દિલની જુસ્સાદાર લાગણી તેમને સંયુક્ત કરતી હતી તે જતી રહી. શાહુએ પોતાના જીવતરના ઉત્તમ વર્ષો કેદખાનામાં ગુળમાં હતાં, પાછળથી જો કે કેદખાનામાં તેને કંઈ સંકટ નહોતું પરંતુ જે મુસલમાન અમીરોની જોડે તેનો સમાગમ થયો હતો તેમની સુસ્તી ભરેલી ટેવો તેણે ગૃહણ કરી હતી. તેના પિતા અને દાદા મુગલોના સખ-ધર્મા જે પ્રજાકીય તિરસ્કારની લાગણી ધરાવતા હતા તે પ્રતિ તેને અનુકંપા હોય-એમ તો ધારી શકાય નહીં. મુગલ શહેનશાહવના એક મોટા અમીર સેએ તેને ગણવામાં આવે તો તેમની જોડે સલાહ કરવા તે રાજું હતો. તેનામાં જતી હિમ્મત હતી અને જુદિ તથા અંતઃકરણના સંબંધનાં ધણા સારા ગુણો હતા ખરા, પરંતુ વ્યવસ્થાજનક કળા અને કાર્ય કરવાની જે શ્રમપૂર્વક વૃત્તિથીજ અંધાધુંદીનો નાશ થઈ શકે તે શક્તિઓ તેના દાદા તરફથી તેને વારસામાં મળી નહોતી. દબાણમાં આવેલા યોદ્ધા હુંગરી કિલ્લાઓ સિવાય બાકીના નાના કિલ્લાઓ મુગલોના કબજામાં હતા અને તેમની સત્તાઓ પરાજય પામેલી તોપણ રણક્ષેત્રમાં કાર્ય બજાવે તેવી હજી હતી. આ સંજોગો વચ્ચે કોઇની મદદ વિના પોતાના જતી પ્રયાસથી રાજ્યનીતિની કોઇ પણ પદ્ધતિ ઘડી કાઢી જ્યાં મેળવવાની યોગ્યતા શાહુ ધરાવતો નહોતો. વળી તેના સેનાપતિઓમાંથી આવા સમયને અનુકૂળ આવે તેવો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો કોઇ અમલદાર નહોતો. પ્રથમ ચોડાં વર્ષ દરમિયાન એમજ જણાતું કે બુલદિશ્વરખાનની યોજનાઓ ફળિજૂત થશે. મરાઠાઓમાં આવતી પરસ્પર અદેખાઈ અને ગેરસમજાતી વડે તેમનામાં ફાટ પડેલી હોવાથી તેઓ સમગ્ર રીતે કંઈ પણ કરી શકે તેમ હતું નહીં. જે ઉપયોગી તક આવી રીતે મળી ગઈ હતી તે કોઇ જુદિમાન પુરૂષો મોખરે આવત નહીં તો વ્યર્થ વ્યતીત

યાત અને શાહુ સમ્મપદ પામ્યો તેના પ્રયત્નનાજ પાંચ વર્ષમાં તેનું ધ્યાન સુભાગ્યે તેવા પુરુષો તરફ ખેંચાયું, તે સમય માત્ર જગા અને દિગ્ભતનું કામ નહોતું. તે તો જોઈએ તે કરતાં વધારે હતાં. ખરી જરૂર વ્યવસ્થા-જનકબુદ્ધિ, દૂરદર્શી સ્વદેશભિયાન. સમય પ્રમાણે વર્તવાના તથા ઝગડાના પ્રતિકૂળ તત્ત્વોમાં ઐક્ય આણવાની કળા અને એ તત્ત્વોને ઉપયોગમાં આણવાનો નિશ્ચય, કાઠના ખાનગી દિત અર્થે નહીં પણ ધ્યાત વર્ષ ઉપર મહાન શિવાજી જે પ્રયાસનો વારસો લોકોને આપતો ગયો હતો તે વર્તનને અનુસરીને ચાલવાના નિશ્ચયની જગલ હતી. આ સમયે જે પુરુષો મોખરે આવ્યા તેઓ મહિસો ખાલાજી વિશ્વનાથ એક હતા. સૌ એકમત થયા કે દેશને જે સંદુશ્વોની ખરી જરૂર છે તે જાણ એનામાં સંયુક્ત ધૈર્યનાં નેત્રમાં આવે છે. તે ધનાજી જાદવની નોકરીમાં, આખાજી પુરંદરે નામના કરંકુનની બલામણુધી, કારકુન તરીકે રહ્યો હતો. એ આખાજી પુરંદરે કુળનો સ્થાપનાર હતો. એ એ કારકુનો ધનાજી જાદવના મુખ્ય સલાહકારો હતા અને તેમાંથી એક કાકણુરથ અને ખીજો દેશરથ આજણુ હતા. કખણી આજણુએ શિવાજીની હકુમત અને તેનાં રાષ્ટ્રોની વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રથમથી જ અગ્રણ્યનો ભાગ જળવ્યો હતો અને તે માહેસા ધણાકે (હનમતેઓ, પીંગળેઓ, આખાજી સોનદેવ, પ્રંદલાદ વીરાજી, વિગેરે) કાર્યસિદ્ધિ કરવામાં મહા બુદ્ધિબળ બતાવ્યો હતો. કાકણુના આજણુએ મરાઠા રાજ્યની ખીલ-વણીનાં પહેલાં સાઠ વર્ષમાં કાકણ રીતનો આગળ પડતો ભાગ વ્યજવ્યો નહોતો પરંતુ હવે તેમની બુદ્ધિ અને કીર્તિસૌભ માટે પુષ્કળ તોડા પ્રતીત થઈ અને તે વડે આકર્ષાઈ કેટલાક ઉત્તમ પંક્તિના પુરુષો પોતાના દેશની સેવા જળવવામાં પોતાનું નસીબ અજમાવવા મેદાન પડ્યા. કાકણમાં જેમણે પોતાનાં ઘરખાર છોડ્યાં તે મહિસા ખાલાજી વિશ્વનાથ તથા તેનો મિત્ર, બાનુકુળનો સ્થાપનાર, એ એ હતા. આ ખોળને જજીરાના સીધીએએ શુભ્રમ શુભરી હાંડી કાઢ્યો હતો. ખાલાજી વિશ્વનાથ અને આખાજી પુરંદરે

પોતાનાં સ્વામી ધનાજી બહુને તારાબાઈએ જ્યારે તેને દબલુમાં શાકુને પાછો આવતો અટકાવવા મોકલ્યો હતો ત્યારે જોડે ગયા હતા ધનાજી મરણ પામ્યો તે પહેલાં પોતાના બંને વિશ્વાસુ સલાહકારોની બલામણુ પોતાના નવા માલિકને કરી હતી, અને બાલાજી તો સલાહકાર તરીકે શાકુને ખાસ રીતે ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો, અને ચોડાજી વખતમાં નામે નહીં પણ સત્તાએ સુખ્ય પ્રધાન થયો હતો, ને આગળ ચાલતાં જ્યારે બુદો પેશા, બહીરોપંત પીંગલે પોતાનો અધિકાર સંતોષકારક રીતે બળવવામાં નિષ્ફળ થયો ત્યારે તેની જગ્યાએ પેશાઈની પદવીએ બાલાજીને ચલાવવામાં આવ્યો. પોતાની બુદિ ને પોતાના સ્વદેશભિમાન વડે જે નરે અચકચ દેખાતું કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી બતાવ્યું એમ કહી શકાય તે આ હતો. બાલાજી વિશ્વનાથે, સૌથી પહેલાં સામાજિક સુસ્થિતિ શરીયી સ્થાપવા અને તે સમ-યના લૂંટશટ ચલાવવા અર્થે ફરનાગઝોએ પૂર્વે કોઇવાર નહીં જણાવેલી અધમતા વાપરી દેશમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો, તેનો અંત આણવા તરફ પોતાનું સંપૂર્ણ ધ્યાન લગાડ્યું. ખટાઉવાળા બાહણો લૂંટારાને પ્રથમ શાકુના નવાબ પ્રતિનિધિ પરશુરામ ત્રિબક્ના દીકરાએ હરાવ્યો. આ સમયે તારાબાઈના પક્ષના બુદ્ધા સચિવ શંકરાજીનું મરણ નિષ-કર્ણ્ય અને સગીર વયના સચિવની મા વહિવટ ચલાવતી હતી તેને સમ-જવીને, દેશના સંરક્ષણ અર્થે બાલાજી વિશ્વનાથ નવું લશ્કર ઉભું કરી જે યોજનાઓ રચતો હતો, તેમાં તેને શામેલ કરી. બાલાજી વિશ્વનાથે પંડે ચોરાટ લૂંટારા ઉપર હુમલો કર્યો પણ દુર્ભાગ્યે બાલાજીને દગલખાજીથી પકડી લીધો અને તેને છોડવવાને માટે પૈસા આપવાની તેના માલિકને ફરજ પડી. સચિવની ફેજને ચોરાટની સામે મોકલવામાં આવી પણ તેનો પરાજય થયો, પરંતુ છેલ્લે સરવાળે એ અધમ લૂંટારાને હરાવવામાં બા-લાજી ફતેહ પામ્યો, અને તેનો કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરવામાં આવ્યો. ચવાન સરદારને નમતું મૂકી આપવાની અમુક માગણીઓ વડે શાન્ત કરવામાં

આવ્યો. જૂતા પેથા જદીરા પતે કનોજી આંચે જોડે સંધીને માટે સં-
દેશા ચલાવ્યા પરંતુ તે ફળિજૂત થયા નહીં અને એ કાર્ય સફળ થાય તે
અર્થે બાપાજીને મુકરર કરવામાં આવ્યો. આગ્રેની સ્વદેશાભિમાન લાગણી
ઉત્તેજિત કરી તારાબાઈનો પક્ષ તજી દેવા તેને સમજાવી લેવામાં આવ્યો.
લગભગ એજ સમયે કાલાપુરનો રાજા મરણ પામ્યો અને રાજાસમી
નાની સીના સંગીર વધના પુત્રને ગળ્યાગિયેક કરવામાં આવ્યો.

આ દરમિયાન રાજ્યની ઉધણપાચણ વિના ચલાવવામાં નહીં અને તેનું
ફળ એ નિપજીત કે તારાબાઈની સત્તા છીનવી લેવામાં આવી ને તેને
જૂતા પત અમાત્ય રામચંદ્રપંતે કેડમાં રાખી આ સર્વ વિવિધ રીતિએ
શાહુને માલૂમ પડ્યું કે જ્યારથી બાપાજી વિશ્વનાથ અને તેની જોડે કાર્ય
કરનારાઓ નોકરીમાં જોડાયા ત્યારથી પોતાના પ્રધાનોની સલાહ વડે છેક
બમડી ગયલો કારભાર થયે દરજે સુધર્યો હતો.

ઓછી અગત્યની નડતરો દૂર થયા પછી બાપાજીએ બીજી બાબત
તરફ પોતાનું લક્ષ દોડાવ્યું, અને તે એ કે પોતાના માસિક અને મોટા
મરાઠા સરદારો વચ્ચેનો સંબંધ સારા બાવવાનો કરવો. તેઓ એવા બળ-
વાન હતા કે મુઠ્ઠા કે મુકિત વડે વશ થઈ શકે તેમ નહોતું. તેમની પ્રકૃ-
તિનો ઉચ્ચ અંશ ઉત્તેજિત કરવા તેમના પ્રતિ કહેણ મોકલવામાં આવ્યું.
તેમને એમ સમજાવવામાં આવ્યું કે તમારા સામાન્ય લાભો, અખંડ એક-
સંધી રાજ્યના લાભોથી, બહાર નથી, જે તમે મળીને ચાલશો તો તમારું
મહત્વ તથા તમારી સત્તામાં ઘટાડો થશે નહીં; પણ જે તમારા જાતબા-
ઈઓથી નોખા રહેવા આગ્રહ કરશે તો છુટા પડી જવામાં કેવો ભય
સમાયલો છે તેનો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ. આ સરદારોના સ્વાભિ-
માનને યશ આપવા ચોખ્ખું છે કે આ કહેણની જોઈતી વ્યસર તેમના ઉપર
થઈ. ચંદ્રસેન જાદવ અને નિમ્બાલકર તો મુમ્મોની જોડે સાગિય થઈ
જવાથી એકસંધી સંયુક્ત રાજ્યથી બાતલ થઈ ગયા હતા, પરંતુ ખડેરાવ

દાબાડે, ઉદાહરણ પોવાંર, પરસોણ બોંસલે, અને જીજ સરદારો જેમણે શાહુનો પક્ષ લીધો હતો, તેમના ઉપર મોકલેલું કહેણ ફક્ત યથું. વળી યોજના એવી રીતની કરવામાં આવી કે તે વડે જૂના અટ પ્રધાન રાજ્ય સમાના સ્તંભરૂપ, પંત સચિવ અને પંત પ્રતિનિધિની ખાત્રી થઇ કે સામાન્ય સંપત્તિમાં ભેગાઈ રહેવાથી જ અમારા લાભો સચવાશે.

લગભગ આ સમય ખંડેરાવ દાબાડેએ વિગ્રહ દરમ્યાન અને શાહુના રાજ્યનાં પ્રથમનાં વર્ષોમાં તેણે જે મદતની સેવાઓ બજાવી હતી તેના સ્વીકાર અર્થે સેનાપતિનો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો. પરસોણ બોંસલેને સેનાસાહેબ સુખાના ખિતાબનું માન મળ્યું. તેમણે ખાનદેશ અને બિરારમાં જે લાભો સંપાદન કર્યા હતા તે તેમને આપી દેઈ તેમની જ પામે રહેવા દેવામાં આવ્યા, અને તેમણે પશ્ચિમ બણી મુજસતમાં, અને પૂર્વ બણી ગોંડવણ રાષ્ટ્રમાં, પોતાની બિશ્વવતી ફતેહો માટે યોગ્ય રીતે માર્ગ ખુલ્લો થયેલો જોયો. ઉદાહરણ પવારને માળવામાં એવીજ રીતે રાજ્યક્ષેત્ર તૃપ્ત કરવા પરવાનગી આપવામાં આવી. આ ત્રણ મોટા સરદારોને વચન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ મધ્ય સત્તાની જોડે સંયુક્ત રહીને પોતાનું કાર્ય બજાવતા રહેશે તો, તેમની પ્રાપ્તિઓના દાવાને વાજબી ઠરાવવા અર્થે દિલ્હીના શહેનશાહેની બહાલી મેળવવામાં આવશે. અકસ્કોટના ફતેહસીંગ બોંસલેને શાહુના લશ્કરનો સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો, અને દક્ષિણમાં કણાટકની છત આગળ વધારવા તેને આગ્રા આપવામાં આવી. પ્રતિનિધિઓ, પિતા અને પુત્ર, એ બન્નેએ, એવી ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી કે (પહેલા એ વિગ્રહ દરમ્યાન, અને જીજએ કોલાપુર ખટાઉ મહારાજ અને કાકણના સીંધીઓ જોડે લડાઈઓ થઈ તેમાં) તેમને વારના અને નીરા નદી વચ્ચે આવેલા રાજ્યનાં જૂનાં પ્રમણાઓ હસ્તગત કરવામાં આવ્યા.

કાંગેણ આંત્રેને મરઢા રાજ્યની નોકરીમાં સુખ્ય નોકરી સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો અને કાકણમાં તેણે જે દિલ્લાઓ કબજે કર્યા હતા, તે

તેમની પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યા. ગોવિંદરાવ ચિટનિસે વિમલ દરમ્યાન સારી નોકરી બળવી હતી તેથી તેને પણ એક ફોજની સરદારી આપવામાં આવી. આવી રીતે મોટા મોટા સરદારોને સત્તા અને હક્ક વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. બાલાજી વિઠ્ઠનાથ તો મુલકી કામોમાં શાહુનો મુખ્ય સલાહકાર રહેવામાં જ મગ્ન રહેતો, અને તેની સરકારી સત્તા તો દૂર આવેલા પ્રાપ્ત વિનાના ખાનદેશ અને બાલધાટમાં રાજના દાવાઓ જ્યાં લગણુ પહોંચતા હતા તેની હદમાં રહી હતી. આ નરના વર્તનનું પ્રસિદ્ધ મુખ્ય લક્ષણ આત્મસંયમ હતો, અને એ વડે જ ઉપજા મોટા સરદારો વચ્ચે સંપનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાની પોતાની રાજ્યરીતિ ફતેહમંદ ઉતારી શક્યો હતો, અને તેમ ધયાથી સામાન્ય સંરક્ષણ અર્થે તેમજ કોઇ લગાઈ કરવી પડે તે વેળા તેમની શખિલગીરીની સમ્મતિ મેળવી શક્યો હતો આ સ્વદેશભિમાનસૂચક પ્રયાસોનું પરિણામ એ નિપજનું કે પોતાના માલિકની નોકરીમાં જોડાયાના સમયથી આરંભાને દસ વર્ષમાં પ્રજા એકત્ર બની જોડાયેલી રહે એવું ઐશ્વર્ય સ્થાપવામાં અને મરાઠા રાજ્યને ઉઠી બેઠી નાખવા જે કહેશ ડોળા કાઢી રહ્યો હતો તેનાં કારણો ખસેડી નાખવામાં બાલાજી ફતેહમંદ થયો. આ કારણથી પોતાની મતલબ સાધવા લડનારા મુગલ સરદારો અને દિલ્લીના મોટા દરજના વજીરો પ્રથમ જેમ શિવાજી અને તેના સરદારોને માન આપતા હતા તેમ રાજ શાહુને પણ યોગ્ય વખતમાં માન આપવા લાગ્યા, અને લાગે સમય બીતીત નહીં થયો તે પહેલાં દિલ્લીના નારાજ યએલો દરેક પક્ષ પોતાના લાગેની જાદી માટે શાહુની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

મરાઠી સત્તાની જૂમિના આ વિસ્તારથી શિવાજી જે વખતે ગાદીએ બેઠો તે વખતે મુલકી જંધારણુ કરેલું તેમાં પુષ્કળ સુધારો વધારો કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. જૂનાં અષ્ટ પ્રધાન સભાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રથમના જ પ્રકરણમાં વર્ણુવામાં આવેલાં છે. સંજાજીના અમલમાં અવ્યવસ્થા ઘણી અને

તે પછી ઔરમજેબે દખણની જીત કરી તેથી ઉપર રાજ્યનધારણ પોતાની
 એલે ૧૬ થયા જેની સ્થિતિમા આવી ગયુ તબસમે પોતાના જિજ્ઞાસુ દર
 બારમાં ફરી તે સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ખરો પરંતુ વિચ્છેદના ખળભળા
 ટના સમયમા આવુ બધાણુ જૂની રીત પ્રમાણે નબે એમ ધારી શકાય
 નહિ તે સમયની જરૂરીઆતો એવી હતી કે દીવાની કે ફોજદારી સત્તા,
 ગમે એટલું નુકસાન યાચ તોપણ બળવાનને આપવી જોઇએ જિજ્ઞાસુ જે
 ઘેરો ધાલવામા આવ્યો તેના ઉપયોગી બનાવોથી ભરપુર મુદત દરમ્યાન
 મરાઠા લશ્કરી સભાઓ ઉપર સર્વોપરી રાજા પ્રદલાદ મીરાજી ચલાવતો હતો,
 અને તેનુ મરણુ નિપજ્યુ ત્યારે દખણ તરફ તબસમ પાછો ફર્યો ત્યારે
 વિચ્છેદની જાળમાંથી તે એટલો તો ગ્લાનિગ્રસ્ત હતો કે વિમલ સમાપ્ત થઇ
 ગયો તોપણ અષ્ટ પ્રધાન સભા મોકુફ જ રહી જ્યારે શાહુ સતારામા રાજ્ય-
 ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે એ આઠ પ્રધાનોની રાજ્યસભા ફરી સંજીવન ધરવા
 પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો પણ તે ગોઠવણુ પવટાઇ ગયવા સંજોગને અ
 નુકૂળ જણાઇ નહીં બેશક શિવાજીએ બહુ સારધાનપણે અષ્ટ પ્રધાન સ
 બાની રચના કરી હતી પરંતુ સુન્યવસ્થિત ગભ્ય સ્થાપિત થયુ હોય ત્યારેજ
 તે ઉપયોગમા આવી શકે. રાજ્ય વ્યવસ્થાની ગેરહાજરીમા એ સભા અ
 સલી રીત પ્રમાણે ચાલી શકે એમ તો બને નહીં, અને શાહુમા પોતાના
 દાદાના સહયુગે નહોતા તેમજ તે પોતાની યોજનાઓ સબધે સમજા વ
 ગા ॥ લોકોને બરોસો પોતાના દાદાની પેઠે મેળવી શકે નહોતો, વળી
 રાજ્ય જ્યારે નાના વિસ્તારમા હોય ત્યારેજ એવી સભા સારી રીતે ચા
 લી શકે પણ વિચ્છેદના કારણથી મરાઠાઓ નર્મદથી ડાવેરી સુધી આખા
 દેશમા પ્રસરી રહ્યા અને તેમના સરજરો પોતાના જીતેલા રાષ્ટ્રો મુગલોની
 સત્તાથી ઘેરાયતા નોખા નોખાં સ્થળોમા ધરાવતા થયા, ત્યારે જૂની રીત
 ચાની શકેજ નહીં અને રાજાવીક રીતે અષ્ટ પ્રધાનની યોજના પડી
 બાગી બાલાજી વિશ્વનાથે પોતાની પ્રેરણા શ્રુદ્ધિ વડે તે જોઇ લીધુ અને

પલટાઈ ગયેના સંજોગોને અનુમરીને વર્ત્યો, પરંતુ સભાસદોનો મોજો તો હજુ સુધી સત્તારામા આવેના શાહુના દરબારમા જગનાઈ રહ્યો હતો, ખરી સત્તા ને કબજે તો તેમના હાથમાંથી જતા રહ્યા હતા માત્ર નામના જ તેઓ સભાસદ હતા જ્યારે તેમને દાબાડેના લશ્કરોની અને બિરામના ભોસલેની જ પ્રાપ્તિએની વ્યવસ્થા મરનાની હતી અને છુદ્ધ મરાઠા રાષ્ટ્રોની સીમાની પેલીપાર ફક્ત અને પૂર્વમા મુગલ હાકમોની જોડે લડવું હતું ત્યારે એ સ્થિતિ હતી મરાઠા દેશમા વિખુટા પડવાના તરવો સદા અગિયે હતો અને વિચ્છેદો અને તેના પરિણામો વડે એ તરવો મળ-નૂત થયા હતા, અને જે સદ્ગુણો વડે મધ્ય રાજ્યની શતેક નિશ્ચયપૂર્વક થઈ હતી તે દુર્ભાગ થયા હતા માનાજી રિષનારે થોડાજ વખતમા જોઈ લીધું કે શમ બચરથા એજ છે કે સિવાજીએ વિદેલીઓ વિરુદ્ધ સામાન્ય કૃતિની ગતિ અર્થેજ માર્ગ દેખાડ્યો છે તેને અનુસરીને મોટા સરદારોને એકત્ર કરી એકસ પી રાજ્ય સ્થાપન કરવું પણ બીજી બધી બાબતોમા પરસ્પર વહીવટ અને સત્તા સંબંધે એ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોની કુ-ક્રમત સરખી રાખી મોટા સરદારોએ તેમના પોતાના સાધનોથી પોતાના રામાવિક ને મુમડી હની બહાર દેશના જુદા જુદા ભાગમા પોતાને માટે પ્રાપ્તિઓ કરી હતી તેમને સમુક્ત રાજવાનો એ એકજ માર્ગ શમ્ય છે શુદ્ધ મહા રાષ્ટ્ર બધી જાણુએ, સાવતુર, હૈમનાદ, શુજાત અને માળવામા મુગલ હાકમોથી તથા પશ્ચિમ કાશ ઉપર સીંધીઓ, ફિરંગીઓ, ને અંગ્રેજોથી ઘેરાયેલો હતો વિખરાઈ ગયેલી મરાઠા બવણીઓને એકત્ર કે વાધી અને તે બવણીઓમાં નિપુણ પુરૂષોના હાથમા હકુમતની દોરી આપ્યાથી જ ઉપના લોકોને ખાળી શકત સામાન્ય દિતના કાર્યોમાં તેઓ જોડાવના રહે અને પોતાનું સમયમગ બતાવી આપે અને તે એવી ચરને કે પોતપોતા ની હદમા સત્તા ભોગવે અને જ્યા લગણુ તેઓ જૂના ચીના ઉપર આવવાને પ્રેરાવતા રહે ત્યાંસુધી સંપમા બગાણુ પડવાનો સંભવ રહ્યો નહોતો.

૧૪૮ અધાધુન્દીમાંથી વ્યવસ્થા કેવી રીતે પ્રકાશિત થઈ.

બાણાજી વિશ્વનાથ અને તેના સલાહકારોએ આ માર્ગ સ્વિકાર્યો અને અસલી અષ્ટ પ્રધાન યોજનાને બદલે મગાસા સંયુક્ત રાજ્યોનું બંધારણ નિર્મિત થયું અને તે બીજાં સો વર્ષ સુધી અખિત બરતખંડના બનાવો ઉપર સર્વોપરી થયું.

આ યોજના સરસ રીતે ફતેહમંદ ઉતરી તેનો પુરાવો આ વાતથી જોવાય છે કે તે થકી તાત્કાલિક હેતુ પાર પડ્યો એટલું જ નહિ પણ સો કન્ટાં વધુ વર્ષ પર્ષત કઠાકડીના વખતમાં તેમાં કાંઈ ખસેલ પહોંચવા પામી નહિ, અને એના સાધન વડે મરાઠાઓ ગુજરાત, માળવા, ખુદેશખંડ આ-રીસા, ગોંડવણ, નીમાદ ને તુંગભદ્રા સુધી કણાંટક છૂતવાને શક્તિમાન થયા. વળી તેઓ રત્નપૂતાનાના રત્નવાણીઓમાં તેમજ દિલ્લી દરબારમાં ઉપરીપણે ભોગવતા થયા અને પ્રજાના હિતને અનુકૂળ જણાતું તે પ્રમાણે શહેનશાહોને ગાદી ઉપર બેસાડતા કે પદબદ્ધ કરતા; એ ઉપરાંત એકમમ સિંધુ નદી સુધી પોતાની સત્તા લાંબાવી અપોદ્ધા અને બંગાળના અને પૂર્વે આરીસાના નવાબો ઉપર ઉપરીપણું ભોગવતા; વળી દેહરાધાદના નિજામ સાવનુર, અને કણાંટકના નવાબના મુલકોની હદમાં ફેરફાર કરતાં આગળ આ લતા, દેહર અને ટીપુના મુલકોમાં પણ એવીજ છૂટ લેવા, ફિરંગી લોકોને વસઈમાંથી હાંકી ઝડવા અને અંગ્રેજોના વિરુદ્ધ સગમી પાપરી ઉપર રહી એ ત્રિમહો અજ્ઞાપવા શક્તિમાન થયા.

એજ સાધનવડે પાનીપતમાં થયેલા બારે પરબચતી સામે તેઓ ટકી શક્યા અને દિલ્લી તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું રાજ્ય ફરી સ્થાપન કરી શક્યા આ યોજના એકસો વર્ષના પ્રયોગ પછી નિષ્ફળ થઈ ખરી પણ તેનું કારણ પોત પોતાની સ્થિતિ વધારવા અસલી માર્ગની તેમજ તાગ કર્યો એજ હતું. આ સંયુક્ત રાજ્યની પ્રવૃત્તિએ સો વર્ષ દરમ્યાન લગાઈઓ થઈ તેમાં તેમજ ને ફતેહ મેળવી ને સ્થળો છૂટ્યાં તે ઉપરથી જાણી શકાય છે. એનો ઉપાડુ છે કે અસલી અષ્ટ પ્રધાનની યોજનાવડે

તેઓ આટલે દરજ્જે ફાવી શકત નહિ.

અસખતા આ પ્રાણશ્યમાં દુર્જનતાની એક જડ સમાયતી હતી અને તે બાળાશ્વ વિશ્વનાથને તેના સવાહકારો અને તેમના વંશજોના જણવામાં હતી તેટલે અંશે બીજા કોઈના જણવામાં નહોતી. બ્યારે સામાન્ય ચાલતી આવેલી પ્રકૃતિ તથા સામાન્ય સ્વદેશાભિમાનની લાગણીથી એકાકાર નહિ રહે ત્યારે તો આ સંયુક્ત રાજ, રેતીની એક રજ્જુ ગણી શકાય. બાળાશ્વ વિશ્વનાથની મોટી ખૂબી એ હતી કે ખરી રીયતિ તે સમજી શકતો ને તેની સાથે તેની ખામીઓથી તે અજાણ્યો નહોતો.

અદ્ય પ્રધાન સભા ફરીથી સજીવન થઇ શકે તેમ ન જણાવાથી તેને સ્થાને તેણે સંપૂર્ણ ખોળા જમીનો ગોઠવી દીધાં, એવી રીતનાં કે આ અનિવાર્ય ફરકારનાં દ્વણો બહુજ ઓછાં રહે, આ નવી રાજ્યપદ્ધતિનાં મુખ્ય લક્ષણો સક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:—

(૧) એ સંયુક્ત રાજ્ય સિવાશ્વે જતાવેલા વર્તનવડે અને તેના પાત્ર શાહુની જાતને માન આપી પ્રેમભાવ રાખવાથી એકત્ર રહી શકે. જે ચાલીસ વર્ષના અરસામાં સર્વોપરી સત્તા શાહુ ભોગવતો હતો તે દરમ્યાન દરેક સરદાર તેના પ્રતિ વહાલ સત્કાર સહિત વર્તતો. સંયુક્ત રાજ્યના સભાસદોને આ બંધન પરસ્પર વળખી રહેલા રાખતા અને તેને દ્રઢ કરવા અર્થે બાળાશ્વ વિશ્વનાથે જોટલો બની શકે એટલો પ્રયાસ કર્યો હતો. મુલકી તેમજ લશ્કરી સરદારોને જે સનદો આપવામાં આવતી તે દરેક શાહુના નામથી બહાર પડતી અને તેના હુકમથી જ સમજા ખિતાબોને માનસચક એવાણો બક્ષવામાં આવતાં. સ્વલણી નાણાના સિક્કાઓ તે પાડતો. દરેક તહનામું તેના નામથી કરવામાં આવતું, અને દરેક કરવા ધારેલી ચકાની વિગતો તેના તરફ મોકલવામાં આવતી.

(૨) આ એકસંખી રાજ્યને એકત્ર રાખવાને બીજી મોટું તત્વ એ હતું કે શાહુ કેન્દ્ર રૂપ હતો એટલુંજ નહિ પણ સંયુક્ત રાજ્યનાં શુદ્ધાંશુદાં

તેમની પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યા. ગોવિંદરાવ ચિટનિસે વિગ્રહ દરમ્યાન સારી નોકરી બજાવી હતી તેથી તેને પણ એક ફોજની સરદારી આપવામાં આવી. આવી રીતે મોટા મોટા સરદારોને સત્તા અને હક વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. બાલાજી વિશ્વનાથ તો મુલકી કામોમાં શાહુનો મુખ્ય સલાહકાર રહેવામાં જ મગ્ન રહેતો, અને તેની સરકારી સત્તા તો દૂર આવેલા પ્રાપ્ત વિનાના ખાનદેરા અને બાલધાટમાં રાજ્યતા ફાવાઓ જ્યાં લગભગ પહેંચતા હતા તેની દદમાં રહી હતી. આ નરના વર્તનનું પ્રસિદ્ધ મુખ્ય લક્ષણ આત્મસંયમ હતો, અને એ વડે જ ઉપલા મોટા સરદારો વચ્ચે સંપનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાની પોતાની રાજ્યરીતિ ફતેહમંદ ઉતારી શક્યો હતો, અને તેમ થયાથી સામાન્ય સંરક્ષણ અર્થે તેમજ કોઈ લડાઈ કરવી પડે તે વેળા તેમની શામલગીરીની સમ્મતિ મેળવી શક્યો હતો આ સ્વદેશાભિમાનસૂચક પ્રયાસોનું પરિણામ એ નિપજનું કે પોતાના માલિકની નોકરીમાં જોડાયાના સમયથી આરંભીને દસ વર્ષમાં પ્રજા એકત્ર બની જોડાપકી રહે એવું ઐક્ય સ્થાપવામાં અને મરાઠા રાજ્યને છેદી ભેદી નાખવા જે કલેશ ડોળા કાઢી રહ્યો હતો તેનાં કારણો ખસેડી નાખવામાં બાલાજી ફતેહમંદ થયો. આ કારણથી પોતાની મતલબ સાધવા લડનારા મુગલ સરદારો અને દિલ્લીના મોટા દરજ્જાના વજીરો પ્રથમ જેમ શિવાજી અને તેના સરદારોને માન આપતા હતા તેમ રાજા શાહુને પણ યોગ્ય વખતમાં માન આપવા લાગ્યા, અને લાંબો સમય વ્યતીત નહીં થયો તે પહેલાં દિલ્લીના નારાજ ચએલો દરેક પક્ષ પોતાના લાભોની શક્તિ માટે શાહુની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

મરાઠી સત્તાની જૂમિના આ વિસ્તારથી શિવાજી જે વખતે ગાદીએ બેઠો તે વખતે મુલકી જવારણુ કરેલું તેમાં પુષ્કળ સુધારો વધારો કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. જૂનાં અષ્ટ પ્રધાન સભાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રથમના જ પ્રકરણમાં વર્ણવામાં આવેલાં છે. સંભાજીના અમલમાં અવ્યવસ્થા ઘણી અને

દાબાડે, ઉદાશરાવ પોવાર, પરસોજી ભોસલે, અને જીજ્ઞ સરદારો જેમણે શાહુનો પક્ષ લીધો હતો, તેમના ઉપર મોકલેલું કહેણ ફલિત થયું વળી યોજના એવી રીતની કરવામાં આવી કે તે વડે જૂના અટ્ટ પ્રધાન રાજ્ય સમાના સ્તંભરૂપ, પંત સચિવ અને પંત પ્રતિનિધિની ખાત્રી થઈ કે સામાન્ય સંપત્તિ જોડાઈ રહેવાથી જ અમારા લાભો સમવાશે.

લગભગ આ સમય ખડેરાવ દાબાડેએ વિમલ દરમ્યાન અને શાહુના રાજ્યનાં પ્રથમના વર્ષોમાં તેણે જે મદતની સેવાઓ બજાવી હતી તેના સ્ત્રીકાર અર્થે સેનાપતિનો ખિતાબ બક્ષવામાં આવ્યો. પરસોજી ભોસલેને સેનાસાહેબ મુખાના ખિતાબનું માન મળ્યું. તેમણે ખાનદેશ અને બિસારમાં જે લાભો સંપાદન કર્યા હતા તે તેમને આપી દેઈ તેમની જ પામે રહેવા દેવામાં આવ્યા, અને તેમણે પશ્ચિમ બણી મુજસતમાં, અને પૂર્વ બણી ગોધવલુ રાષ્ટ્રમાં, પોતાની બલિષ્ઠતા ફતેહો માટે યોગ્ય રીતે માર્ગ ખુલ્લો થયેલો જોયો. ઉદાશ પવારને માળવામાં એવીજ રીતે રાજ્યક્ષેત્ર તૃપ્ત કરવા પરવાનગી આપવામાં આવી. આ ત્રણ મોટા સરદારોને વચન આપવામાં આવ્યું કે તેઓ મધ્ય સત્તાની જોડે સંયુક્ત રહીને પોતાનું કાર્ય બજાવતા રહેશે તો, તેમની પ્રાપ્તિઓના દાવાને વાજબી ઠરાવવા અર્થે દિલ્હીના શહેનશાહેની બહાલી મેળવવામાં આવશે. અકલકોટના ફતેહસીંગ ભોસલેને શાહુના લશ્કરનો સેનાપતિ નીમવામાં આવ્યો, અને કાકિયુમાં કર્ણાટકની છૂત આગળ વધારવા તેને આગ્રા આપવામાં આવી પ્રતિનિધિઓ, પિતા અને પુત્ર, એ બન્નેએ, એવી ઉત્તમ સેવા બજાવી હતી કે (પટેલા એ વિમલ દરમ્યાન, અને જીજ્ઞએ કાલાપુર ખટાઉ મહારાજ અને કાકિયુના સીધીઓ જોડે લડાઈઓ થઈ તેમાં) તેમને વારના અને નીરા નદી વચ્ચે આવેલા રાજ્યનાં જૂનાં પ્રમણાઓ હસ્તગત કરવામાં આવ્યા.

કાળેજી આંત્રેને મરાઠા રાજ્યની નોકરીમાં મુખ્ય નોકા સેનાધિપતિ નીમવામાં આવ્યો અને કાકિયુમાં તેણે જે

તેમની પાસે રહેવા દેવામાં આવ્યા. ગોવિંદરાવ ચિટનિસે વિચ્છેદ દરમ્યાન સારી નોકરી બજાવી હતી તેથી તેને પણ એક ફોજની સરદારી આપવામાં આવી. 'આવી રીતે મોટા મોટા સરદારોને સત્તા અને હક્ક વહેંચી દેવામાં આવ્યાં. બાલાજી વિશ્વનાથ તો મુલકી કામોમાં શાહુને મુખ્ય સલાહકાર રહેવામાં જ મગ્ન રહેતો, અને તેની સરકારી સત્તા તો દૂર આવેલા પ્રાપ્તિ વિનાનો ખાનદેશ અને બાલધાટમાં રાજના દાવાઓ જ્યાં લગણુ પહેંચતા હતા તેની હદમાં રહી હતી. આ નરના વર્તનનું પ્રસિદ્ધ મુખ્ય લક્ષણ આત્મસંયમ હતો, અને એ વડે જ ઉપલા મોટા સરદારો વચ્ચે સંપનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાની પોતાની રાજ્યરીતિ ફતેહમંદ ઉતારી શક્યો હતો, અને તેમ યથાથી સામાન્ય સંરક્ષણ અર્થે તેમજ દોષ લગાઈ કરવી પડે તે વેળા તેમની શામિલગીરીની સમ્મતિ મેળવી શક્યો હતો. આ ફતેહશામિહાનસરકાર પ્રવાસોનું પરિણામ એ નિષ્કળુ કે પોતાના માલિકની નોકરીમાં જોડાવાના સમયથી આરંભીને દસ વર્ષમાં પ્રજા એકત્ર બની જોડાયેલી રહે એવું ઐક્ય સ્થાપવામાં અને મરાઠા રાજ્યને છેદી ભેદી નાખવા જે કલેશ ડોળા કાઢી રહ્યો હતો તેનાં કારણો ખસેડી નાખવામાં બાલાજી ફતેહમંદ થયો. આ કારણથી પોતાની મતલબ સાધવા લડનારા મુગલ સરદારો અને દિલ્લીના મોટા ફરજના વજીરો પ્રથમ જેમ સિવાજી અને તેના સરદારોને માન આપતા હતા તેમ રાજા શાહુને પણ પોતાના વખતમાં માન આપવા લાગ્યા, અને લાંબો સમય બતીત નહીં થયો તે પહેલાં દિલ્લીનો નારાજ 'થએલો દરેક પક્ષ પોતાના લાભોની વૃદ્ધિ માટે શાહુની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

મરાઠી સત્તાની શૂનિના આ વિસ્તારથી સિવાજી જે વખતે ગાદીએ બેઠો તે વખતે મુલકી બંધારણ કરેલું તેમાં પુષ્કળ સંધારો વધારો કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. બૂનાં અષ્ટ પ્રધાન સભાનાં મુખ્ય લક્ષણો પ્રથમના જ પ્રકરણમાં વર્ણવામાં આવેલાં છે. શંભાજીના અમલમાં અવ્યવસ્થા ઘણી અને

તે પછી ઔરંગઝેબે દખલની છત કરી તેથી ઉપહુત ગભ્યજાધારણ પોતાની મેળે રદ થયા જેની સ્થિતિમા આવી ગયું. તત્કાલમે પોતાના જિંજના દર-બારમાં ફરી તે સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો હતો ખરો પરંતુ વિચ્છિન્ન બળબળા-રના સમયમા આવું બધાનું જૂની રીત પ્રમાણે નબે એમ ધારી શકાય નહિ. તે સમયની જરૂરીઆતો એવી હતી કે દીવાની કે ફાજલારી સત્તા, ગમે એટલું નુકસાન થાય તોપણ બળવાનને આપવી જોઇએ. જિંજને જે ઘેરો ધાસવામા આવ્યો તેના ઉપયોગી બનાવોથી બરપુર મુદત દરમ્યાન મરાઠા લશ્કરી સભાઓ ઉપર સર્વોપરી રાના પ્રહાર મીસજી ચલાવતો હતો; અને તેનું મનુષ્ય નિપજ્યુ ત્યારે દખલ તરફ રાજગમ પાછો ફર્યો ત્યારે વિચ્છિન્ન જાળથી તે એટલો તો ગ્યાનિમસ્ત હતો કે વિમ્મ સમાપ્ત થઇ ગયો તોપણ અષ્ટ પ્રધાન સભા મોકુફ રહી જ્યારે શાહુ સતારામા રાજ્ય-ગાદી ઉપર બેઠો ત્યારે એ આઠ પ્રધાનોની રાજ્યસભા ફરી સજીવન હજી પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો પણ તે ગોઠવણ પલટાઇ ગયલા સંજોગોને અ-નુકૂળ જણાઇ નહીં. બેશક શિવાજીએ બહુ સારાધાનપણે અષ્ટ પ્રધાન સ-ભાની રચના કરી હતી પરંતુ સુઅવસ્થિત રાજ્ય સ્થાપિત થયું હોય ત્યારેજ તે ઉપયોગમા આવી શકે. રાજ્ય વ્યવસ્થાની ગેરહાજરીમા એ સભા અ-સલી રીત પ્રમાણે ચાલી શકે એમ તો બને નહીં, અને શાહુમા પોતાના દાદાના સહયુગે નહોતા તેમજ તે પોતાની યોજનાઓ સંબંધે સધળા વ-ર્ગના લોકોનો બરોસો પોતાના દાદાની પેઠે મેળવી શક્યો નહોતો; વળી રાજ્ય જ્યારે નાના વિસ્તારમા હોય ત્યારેજ એવી સભા સારો રીતે ચા-લી શકે પણ વિચ્છિન્ન ક્ષેત્રથી મરાઠાઓ નર્મદાથી કાવેરી સુધી આખા દેશમા પ્રસરી રહ્યા અને તેમના સરકારે પોતાના છતેલા રાષ્ટ્રે મુગલોની સત્તાથી ઘેરાયલા નોખા નોખાં સ્થળોમા ધરાવતા થયા, ત્યારે જૂની રીત ચાલી શકેજ નહીં અને સ્વાભાવીક રીતે અષ્ટ પ્રધાનની યોજના પડી ભાગી. બાલાજી વિશ્વનાથે પોતાની ગ્રેરણા શુદ્ધિ વડે તે જોઇ લીધું અને

પલટાઈ ગયેલા સંજોગોને અનુસરીને વર્ત્યો; પરંતુ સમાસદોનો મોભો તો હજુ સુધી સત્તાસભામાં આવેલા શાહુના દરબારમાં જગવાઈ રહ્યો હતો; ખરી સત્તા ને કમજો તો તેમના હાથમાંથી જતાં રહ્યાં હતાં. માત્ર નામના જ તેઓ સમાસદ હતા. જ્યારે તેમને દામાડેના લસ્કરોની અને ખિસારમાં બોંસલેની જ પ્રાપ્તિઓની વ્યવસ્થા કરવાની હતી અને શુદ્ધ મરાઠા રાષ્ટ્રોની સીમાની પેલીપાર દક્ષિણ અને પૂર્વમાં મુગલ હાકમોની જોડે લઠ્ઠુ હોતું ત્યારે એ સ્થિતિ હતી. મરાઠા દેશમાં વિખુટા પડવાનાં તરવો સદા બળિષ્ઠ હતાં અને વિચ્છેદો અને તેનાં પરિણામો વડે એ તરવો મનબૂત થયાં હતાં, અને જે સદ્ગુણો વડે મધ્ય રાજ્યની રતેલ નિશ્ચયપૂર્વક ધઈ હતી તે દુર્બળ થયા હતા. આઝાજી વિશ્વનાથે યોડાજ વખતમાં જોઈ લીધું કે રાજ્ય વ્યવસ્થા એજ છે કે શિવાજીએ વિદેશીઓ વિરૂદ્ધ સામાન્ય કૃતિની ગતિ અર્થેજ માર્ગ દેખાડ્યો છે તેને અનુસરીને મોટા સરદારોને એકત્ર કરી એકસંધી રાજ્ય સ્થાપન કરવું. પણ બીજી બધી બાબતોમાં પરસ્પર વહીવટ અને સત્તા સંબંધે એ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોની કુકુમત સરખી રાખી મોટા સરદારોએ તેમનાં પોતાનાં સાધનોથી પોતાના સ્વાભાવિક ને મુલકી હદની બહાર દેશના જુદા જુદા ભાગમાં પોતાને માટે પ્રાપ્તિઓ કરી હતી તેમને સંયુક્ત રાખવાનો એ એકજ માર્ગ રાજ્ય છે. શુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર બધી બાબતો, સાવનુર, હૈદરાબાદ, ગુજરાત અને માળવામાં મુગલ હાકેમોથી તથા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર સંધીઓ, ફિરંગીઓ, ને અંગ્રેજોથી ઘેરાયેલો હતો. વિખરાઈ ગયેલી મરાઠા હાલણીઓને એકત્ર કરવાથી અને તે હાલણીઓમાં નિપુણ પુરોષોના હાથમાં હકુમતની દોરી આપવાથી જ ઉપજા દોકાને ખાળી શકાત. સામાન્ય દિલનાં કાર્યોમાં તેઓ જોડાયેલા રહે અને પોતાનું સમયમગ્ન બતાવી આપે અને તે એવી શરતે કે પોતાપોતાની હદમાં સત્તા ભોગવે અને જ્યાં લગણુ તેઓ જૂના ચીજા ઉપર ચાલવાને પ્રેરાયેલા રહે ત્યાંસુધી સંપમાં બંગાણુ પડવાનો સંભવ રહ્યો નહોતો.

૧૪૮ અંધાધુંદીમાંથી વ્યવસ્થા કેવી રીતે પ્રકાશિત થઈ.

બાકાણ વિધનાય અને તેના સંવાદકારોએ આ માર્ગ સ્વિકાર્યો અને અસલી અદ્ય પ્રધાન યોજનાને બદલે મગઠા સંયુક્ત રાજ્યોત્તુ બંધારણ નિર્મિત થયું અને તે ખીજાં સો વર્ષ સુધી અખિત બરતખડના બતાવો ઉપર મર્વોપરી થયું.

આ યોજના સરસ રીતે ફોટોગ્રાફ ઉતરી તેનો પુરાવો આ વાતથી જોણોય છે કે તે થકી તાત્કાલિક હેતુ પાર પડ્યો એટલું જ નહિ પણ સો કડતાં વધુ વર્ષ પર્થત કટાકટીના વખતમાં તેમાં કાંઈ ખસેલ પહોંચવા પામી નહિ, અને એના સાધન વડે મરાઠાઓ મુજનાત, માગવા, ખુદેસખડ, ઓરીસા, ગેંડવણ, નીમાદ ને તુંગભદ્રા સુધી કણ્ઠાટક જીતવાને શક્તિમાન થયા. વળી તેઓ રજપૂતાનાના રજવાડાઓમાં તેમજ દિલ્લી દરબારમાં ઉપરીપણે ભોગવતા થયા અને પ્રજાને હિતને અતુલ જણાવું તે પ્રમાણે શહેનશાહોને આદી ઉપર બેસાડતા કે પદપ્રદ કરતા, એ ઉપરાંત એકમમ સિંધુ નદી સુધી પોતાની સત્તા લંબાવી અર્થોદ્ધ અને બંગાળના અને પૂર્વે ઓરીસાના નવાબો ઉપર ઉપરીપણે ભોગવતા; વળી દેરાબાદના નિખમ સાવનુર, અને કણ્ઠાટકના નવાબના મુલકોની હદમાં ફેરફાર કરતાં આગળ આ વતા, દેદર અને દીપુના મુલકોમાં પણ એવીજ ફૂટ લેવા, ફિંગી લોકોને વસઈમાંથી હાંકી દાડવા અને અંગ્રેજોના વિરુદ્ધ સરખી પાપરી ઉપર રહી એ વિગ્રહો અંત્રાવવા શક્તિમાન થયા.

એજ સાધનવડે પાનીપતમાં થયલા બારે પરબની સામે તેઓ ઢકી શક્યા અને દિલી તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પોતાનું રાજ્ય ફરી સ્થાપન કરી શક્યા આ યોજના એકસો વર્ષના પ્રયોગ પછી નિષ્ફળ થઈ ખરી પણ તેનું દારણ પોત પોતાની રમ્મદિ વર્ધારવા અસલી માર્ગનો તેમણે ત્યાગ કર્યો એજ હતું. આ સંયુક્ત રાજ્યની પ્રવૃત્તિએ સો વર્ષ દરમ્યાન લગભગ થઈ તેમાં તેમણે જે ફોટોગ્રાફ મેળવી ને સ્થળો જ્યાં તે ઉપરથી બાકી શકાય છે. એનો ઉપાદું છે કે અસલી અદ્ય પ્રધાનની યોજનાવડે

તેઓ આટલે દરજ્જે ફાવી શકત નહિ.

અસમતા આ પ્રાજન્યમાં દુર્બળતાની એક જડ સમાવલી હતી અને તે બાળાશ વિશ્વનાથને તેના સલાહકારો અને તેમના વંશજોના જાણવામાં હતી તેટલે અંશે ખીજ કાઢના જાણવામાં નહોતી. જ્યારે સામાન્ય ચાલતી આવેલી પ્રકૃતિ તથા સામાન્ય સ્વદેશાભિમાનની લાગણીથી એકાદાર નહિ રહે ત્યારે તો આ સંયુક્ત રાજ, રેતીની એક ગૂચ્છ મણી શકાય. બાળાશ વિશ્વનાથની મોટી ખૂબી એ હતી કે ખરી સ્થિતિ તે સમજી શકતો ને તેની સાથે તેની ખામીઓથી તે અજાણ્યો નહોતો.

અદ્ય પ્રધાન સભા ફરીથી સજીવન થઇ શકે તેમ ન જણાવાથી તેને સ્થાને તેણે સંપનાં ખીજ બંધનો ગોઠવી દીધાં, એવી રીતનાં કે આ અનિચાર્ય ફેરફારનાં દુપણો બહુજ ઓછાં રહે, આ નવી રાજ્યપદ્ધતિનાં મુખ્ય લક્ષણો સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે વર્ણવી શકાય:—

(૧) એ સંયુક્ત રાજ્ય સિવાશ્ચ એ જતાવેલા વર્તનવડે અને તેના પૌત્ર શાહુની જાતને માન આપી પ્રેમભાવ રાખ્યાથી એકત્ર રહી શકે. જે ચાલીસ વર્ષના અરસામાં સર્વોપરી સત્તા શાહુ ભોગવતો હતો તે દરમિયાન દરેક સરદાર તેના પ્રતિ વહાલ સત્કાર સહિત વર્તેલો. સંયુક્ત રાજ્યના સભાસદોને આ બંધન પરસ્પર વળગી રહેવા રાખતા અને તેને દ્રઢ કરવા અર્થે બાળાશ વિશ્વનાથે જોટલો બની શકે એટલો પ્રયાસ કર્યો હતો. મુલકી તેમજ લશ્કરી સરદારોને જે સનદો આપવામાં આવતી તે દરેક શાહુના નામથી બહાર પડતી અને તેના હુકમથી જ સધળા ખિતાબોને માનસ્યક એવાણે બહુવામાં આવતાં. જ્યલણી નાણાના સિક્કાઓ તે પાડતો. દરેક તહનામું તેના નામથી કરવામાં આવતું, અને દરેક કરવા ધારેલી ચડાઈની વિગતો તેના તરફ મોકલવામાં આવતી.

(૨) આ એકસાથી રાજ્યને એકત્ર રાખવાને ખીજુ મોડું તત્વ એ હતું કે શાહુ કેંદ્રરૂપ હતો એટલુંજ નહિ પણ સંયુક્ત રાજ્યનાં જીવંતજીવંત

અંગની સત્તાનું સમતોનપાણું સાચવી રાખવા બહુ ચતુરાઈથી પોતાના મધ્યસ્થ પશુનો ઉપયોગ કરતો જાનાજી વિશ્વનાથના સમયમાં તે મુલકી અગલની તમામ જાખતોમાં શાહનો મુખ્ય સલાહકાર હતો. પરંતુ તેની પાસે લશ્કરી હકુમત બહુ થોડી હતી એ પછીના એ પેશાઓના સમયમાં જ્યારે તેમની લશ્કરી સત્તામાં વધારો કરવા પ્રયત્નો થયા અને તેમ ચવાથી ખીજા સેનાપતિઓને હાનિ પહોંચે તેમ હતું ત્યારે શાહ વચ્ચે પડ્યો અને એક તરફ બગાડા તથા જંગા નદીની ખીણમાં ચાલેલા વિગ્રહમાં પેશાની સત્તા અને ખીજા તરફ પશ્ચિમ કોંઠા તરફ દાભાડે ને ગાયકવાડની અને નાગપુરના બોસલેની સત્તામાં ખસેડી પહોંચે તેનો તેણે અટકાવ કર્યો આમજી આવતા સિધીઆ અને હોનકરના કુળો વચ્ચે જ્યારે પરસ્પર ઝગડા થતાં અથવા પેશાઓ ગાયકવાડે અને બોસલેઓ જોડે મતભેદ થતો અને જ્યારે તેમણે સત્તા વધારવા યત્ન કર્યો ત્યારે પણ સત્તાનું સમતોલપણ કાયમ રાખવા એજ રીતે તળવીજ થઈ હતી દાભાડેઓ અને તેમના પછી સત્તાધીશો થયલા ગાયકવાડો, પેશાઓ પડે અને તેમના મદદનીશો સિધીઆઓ અને હોનકરો અને પાઠગથી છુડેલેઓ નિનચુરકરો એ બધા સો વર્ષ સુધી બરોસો રાખી સપસપી કામ કરતા રહ્યા અને તે એકે જુદાજુદા સત્તાધીશો એક ખીજાના હકને માત્ર આપશે અને કોઈને સત્તામાં એકદમ વધવા દઈ ખીજાઓને હાનિ નહિ પહોંચાડે, અને એ બરોસો રાખવામાં તેઓ કોઈ વખત પણ આશા ભગ થયા નહિ આવી રીતે એક ખીજાની આમન્યા રાખી સો વર્ષ સુધી તેઓ હાંમળી રહ્યા. સનહો અને તહનામાંઓ વડે જુદાજુદા સત્તાધીશોનું મરખાપણ ખાત્રી બરેલી રીતે જળવાઈ રહેતું અને બાલાજી ખાજીરાવના સમયમાં દિલ્હીના સહેનશાહો જોડે જે પ્રખ્યાત તહનામુ થયું તેમાં આ સરખાપણ પેશાના એ મહત્ત્વવાળા મદદનીશોએ ખાત્રીપૂર્વક જાહેર કર્યું હતું. પોતાનો માલિક વચન પાળશે તે માટે જામીન પડી તેમણે કહ્યું કે જે તે પોતાના વચનનનો જામ કરે તો અમે તેનો પક્ષ તજી દઈશું, એક સપી રાજ્યમડળીઓનો આવશ્યક વિચાર એવો રહેતો કે તેના બિઝનિસ

અંગોએ સૌનાં લાભાર્થે સત્તાનું સમતોલપણું કાયમ રાખવું. આજ ભરોસાને આધારે આ એક સંપીરાજ આટલી બધી પેઢીઓ સૂચી ટકી રહ્યું.

(૩) ઉપર જણાવેલા બે બંધનો આ એકસંપી રાજ્યને, ભાવના અને દેશાભિમાનવડે, સંયુક્ત રાખી ચક્રમાં હતાં. તે ઉપરાંત તેઓ પોતપોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા ગયા તેમાં એકય જાળવાઈ રહે તે અર્થે સામાન્ય હિતનું એક પ્રકારનું મધ્ય બિંદુ સુકરર કરવાની બાકાતોએ સાવચેતી વાપરી હતી. જ્યારે તેણે દિક્ષીમાં ખટપટ કરી દબલ્યુમાં ચોથ અને સરદેશમુખી ઉધરાવવા શહેનશાદની મંજૂરી સંપાદન કરવા ત્યાં ફતેહ મેળવી ત્યારે તેણે એવી ગોઠવણુ કરી કે એ કર ઉધરાવવાનું કામ શાહુની રાજ્ય સમાના બે મુખ્ય અષ્ટ પ્રધાન સમાસદો અને પોતે, એમ ત્રણ જણુ વચ્ચે, વહેંચણી કરી અને તે એવી રીતે કે માંહોમાંહે અથાઅથડીના સંબંધ રહે નહિ. રાજના ભાગનો કર ઉધરાવવા તેના પોતાના મુલકમાં તેમજ બીજે સ્થળે પ્રતિનિધિ પેઢા અને પત સચિવ એમ ત્રણ જણુ સુકરર થયા, જ્યારે ચોથ અને સરદેશમુખીના વેરાઓ દબલ્યુ મુખાઓની હાબહાર ઉધરાવવામાં આબ્યા ત્યારે એજ ધોરણુ, બ્યાવહારિક રીતે નહીં તો, કાનુનની નજરે અમલમાં આવતું. સત્તાની વહેંચણી એવી રીતે ગોઠવવામાં આવી હતી કે સામાન્યહિત દરેકનું પોતાનું જ હિત છે એમ તેઓ સમજવા લાગ્યા હતા.

(૪) શુદ્ધ મરાઠી રાજ્યમાં પણ મોટા સેનાપતિઓ ધનામ અને વતનની રીતે જમીન ધરાવતા હતા ને આવી રીતે વંશપરંપરા જગીરો તેમની હાવણીઓથી દૂર હોવાથી તેમની વફાદારીની જમીનગીરી સચવાતી.

(૫) આ આવશ્યક લાભો ઉપરાંત એક સામાન્ય ફરજ આ સંધના સેનાપતિઓ ઉપર એવી નાખવામાં આવી હતી કે તેમણે પોતાના વહીવટનો છેવટનો હિસાબ રાજ્ય તિજોરીમાં રચ્ય કરવો. મધ્યબિંદુ તરીકે મોટું ફંડનિસ અથવા સેક્રેટ્રીએટ ખાતુ સ્થાપવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં હિસાબ

તપાસવામાં તથા સરખાવવામાં આવતો.

(૧) મધ્ય તિગ્ગેગી હિસાબીખાતા ઉપરાંત મરાઠા ફાળે અને કિશ્કાઓમાં દરેક સેનાપતિ પાસે મધ્ય સત્તા તરફથી નીમેલા અમલદારો રહેતા અને આ અમલદારો આ સેનાપતિઓના હિસાબો તપાસતા અને છેવટ જ્યારે એ હિસાબની તપાસણી મધ્યસત્તા રચણે થતી ત્યારે આ અમલદારોને જવાબદાર મણુવામાં આવતા આવી રીતે મધ્યસત્તાના પ્રતિનિધિઓ દરેક સરદારની જોડે જ રહેતા અને તેની કંઈ નહારી ચાલ જણાય કે તેની વિરૂદ્ધ કંઈ ખુમારો થાય તો તેના સમાચાર તેઓ મધ્ય સત્તાને પહોંચાડતા. આ અમલદારોને ફરકદાર કહેતા મોટા સરદારોની જોડે રહેનાર દીવાન, મજબુનદાર, કે ૧૬નીસ, અને નાના સરદારોની જોડે, સમ નિસ, ચિટનીસ, જમીદાર કે ઠારખાનિસ અને તેમનું કર્તવ્ય માત્ર હિસાબી હતું. રથાનિક સેનાપતિઓના હિસાબ રાખવાનો તેમને જ હક્ક હતો અને મધ્ય ખાતાઓના ઉપરી વિના કોઈ તેમને ખસેડી શકે તેમ નહોતું.

આ ૭ જુદી જુદી રીતે બાલાશ્વિજનાયે શાહુએ રચેલું એકસંખી રાજ્યનું ધોતણુ જેમ અને તેમ ઓછા દુપણુવાળું રહે તેવો પ્રયાસ કર્યો હતો. અને ન્યાસુધી આ યોજનાઓ અખંડ રહે ત્યાસુધી મધ્યસત્તા તમામ રાજવહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખના શક્તિમાન હતી. ખરું છે કે આ ગોઠવણુમાં ક્ષીણતા અને નાશના બી રહેલા હતાં પણ લગભગ એક સૈદ્ધા સુધી તેના અંકુર ન કુટે એવો યથવત્ અંકુશ રાખવામાં આવ્યો હતો. મિ. માઉન્ટરુઅર્ટ એવરિસ્ટન અને તેના મદદનીશો કળુલ કરે છે કે આ પદ્ધતિ તર્કની રીતે જોતા દુપણુધી બરપૂ જણાય છે. પરંતુ તે વહેવારની રીતે સુખસાન્તિ અને ઉત્તનિજનક થઈ પડી, અને તેમાંથી મરાઠાસત્તા પ્રતિ માન અને ભયની નજરથી આસપાસના રાજ્યો જુએ તેવી નિપજ એ ફળ થયું. આ બધા અંકુશ, સ્થાપિત થયેલી રાજ્યસત્તાની મંજુરી વડેજ ઉપયોગમાં આવ્યા હતા તે વિના અસરકારક રીતે તેને અમલ થવો અશક્ય હતો.

અને બાલાજી વિશ્વનાથની નિઃદગીનાં હેતુનાં વર્ષો એ જ કાર્ય સિદ્ધિ માટે વપરાયાં હતાં એટલે કે સ્વરાજ્ય, એથ અને સરદેશમુખીના હક્કો દિન્દીના ચહેનશાહના તરફથી મરાઠા એકસંધી રાજ્યને મળે. આ પ્રાપ્તિવડે મરાઠા સત્તાનું વાસ્તવિકપાત્રું સ્થાપિત થયું, કેમકે તે વિના બગાટકાર અને હકુમત વચ્ચે કાંઈ ભેદ રહેતો નથી, બાલાજીવિશ્વનાથની વ્યવસ્થાપક બુદ્ધિનું આ એક અતી ઉજ્જવળ કાર્ય હતું અને જોકે એ પદ્ધતિની ફતેહમાં બીજા ઘણાઓએ માર્ગ આપી હતી તેપણુ મરાઠા એકસંધી રાજ્યના મુખ્ય સ્થાપક શિવાજીથી ઉતરતી એટલે બીજી પક્ષિતો તે ગણાય તે અર્થે આ પ્રાપ્તિ સતત સાધનરૂપ આવરુપ રહેશે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

એથ તથા સરદેશમુખી.

ગત પ્રકરણમાં પહેલા પેશ્વા બાલાજીવિશ્વનાથની યોજનાજનકબુદ્ધિ અને તેના ધૈર્યવાળા આતુર્વવડે અંધાધુંદીમાંથી વ્યવસ્થાનું પ્રગટીકરણ કેવી રીતે થયું તે દેખાડવા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો.

હવે જે કંઈ વર્ણવાનું છે તેના ઘણાક ભાગનો સમાવેશ પ્રથમના પ્રકરણમાં કરી દેવામાં આવ્યો છે. એવા હેતુથી કે જ્યારે શિવાજીનું નાનું સરખું રાજ્ય વિસ્તાર પામીને સામાન્ય હદેશ આત્મક મોહું સંયુક્ત રાજ્ય બન્યું ત્યારે જે મોટી ઉચ્ચપાયલ યદ્ય તે પ્રધાનપણે પ્રતીત થાત. ૧૭૨૦ માં બાલાજીવિશ્વનાથનું મૃત્યુ થયું તે અગાઉ સાદુના રાજ્યાભિષેકને કારણે ફેરફાર થયો તેના પરિણામરૂપે મરાઠા આગેવાનોએ જે અધિક હક્કો માગ્યા તે માટે વાસ્તવિક બહાની મેળવી તેણે એક કરતાં પણ વિશેષ જ્ય પ્રાપ્ત

કર્ચો અસલી મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ પાસેથી હકુમત સરી જઈ મરાઠા એકસ પી રાજ્યના કબજામાં ગઈ, તેનું આખ્યાન એવા પ્રકારના લક્ષણ ધરાવે છે કે ભરતખંડના ગત ઇતિહાસમાં તેની જોડ જાગ્યેજ નહી શકે એ સદાના પ્રથમના વર્ષોમાં મહાન મારકિવસ ઓછ વેલેસ્લીએ સાહેકારી રાજ્યોના વહિવટની પદ્ધતિ સ્થાપી બ્રિટિશ કંપનીને આખા ભરતખંડ ઉપર સર્વોપરિપક્ષ અપાવી જય મેળવ્યો તેના વૃત્તાતને આ વાત યથાવત્ મળતી આવે છે

ખરૂ પૂછાવો તો સો વર્ષ પૂર્વે મરાઠા આગેવાનોએ દિલ્હીની શહેન શાહતના સત્તાધિશો પાસેથી ચોથ અને સરદેશમુખીની સનદ પ્રાપ્ત કરી તે વખતે જે ચોજના તેમજે મહંશુ કરી હતી તેને નવેસર વિશેષ વ્યવસ્થિત પાયા ઉપર આલુવા સમાન ઉપતો વેલેસ્લીનો સમ્બંધ ગણા શકાય. ૧૭૧૮ માં મુગલ શહેનશાહે બખ્શોના ઓથ અને સરદેશમુખીના હક્કોનું ખરૂ લક્ષણ પચાસ વર્ષ પહેલાં મરાઠા રાજ્યના સ્થાપક પોતાની કારકિર્દીના આરભમાં જ જે રૂપે આ દાવાઓ, રજુ કર્યા હતા તેનો ટુકો ઇતિહાસ જાણ્યા વિના બરાબર રીતે સમજી શકાય તેમ નથી છેક ૧૬૫૦ માં બ્યારે શિવાજીના રાજ્યનો વિસ્તાર પુના અને મુપામાં તેના પિતાની જગીર અને નજીકના થોડાક દિનાઓની હદથી બાહર નહોતો, ત્યારે આ દાવાઓની પ્રથમ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી શિવાજીનો રાજ્યવેળ મરાઠા દેશમાં જ મન્દેશમુખી વતન સંપાદન કરેલો એવો જણાય છે

તેનું કુળ પ્રતિષ્ઠિત અને બે પેઢીઓ સુધી વમવાળું હતું પરંતુ જે પ્રાચીન દેશમુખ કુળોની જોડે લગ્ન સંબંધ જોડાયો હતો જેમકે માલવડીના ઘાડધેઓ જોડે ફલટનનાં નિખ્યાલકરો જતના ડશજેઓ અને સાવન્તવાડીના ભોસલેઓ જોડે, તેમની સાથે તેના પિતા કે દાદા સમાનતાને દાવો કરી શકે નહિ આ દેશમુખો આદિલશાહી અને નિજમશાહી રાજ્યોની સ્થાપના થઈ તે વખતથી જ તેમજે વચપરપરા વતન મેળવ્યા હતા

એવો દાવો કરતા હતા. દેશમુખ તરીકે રાષ્ટ્રની સનાહશક્તિને માટે તેઓ જવાબદાર હતા અને મહેસુન ઉધાવવાનું કામ તેમને હસ્તક હતું આ મહેસુલમાંથી સુમારે દસ ટકા તેમને મળતા તેમથી પાંચ ટકા રોકડનાથ અથવા ધાન્યરૂપે અને પાંચ ટકા ખેડવાવાપક જમીનની બક્ષિસ રૂપે સ્વાભાવિક રીતે આ સરદેશમુખી વતનની સનદ પ્રાપ્ત કરવા શિવાજી આગ્રહતા અને ૧૬૫૦ માં જુનર અને અદમદનગરના પ્રાન્તોમાં સરદેશમુખી વેરા માટે અરજ સહેનસાહ શાહજહા સમિષ તેણે જીતી કરી હતી એમ વિદિત કરીને કે મારા કુળના વચ્ચે પગથી ચાલતા આવેના એ વતનદહે છે શિવાજીએ એની માગણી કરી હતી કે મારી સેવાનો જો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પાંચદહાર ધોડેસ્વાર સહિત મુગળ રાજ્યની નોખરીમાં દાખલ થવા હું તૈયાર છું શિવાજી જાને દિલ્લીમાં આવી એ દરખાસ્ત રજુ કરે તે વખત સુધી આ તેની માગણી શાહજહાએ મુલતવી નખી હતી ૧૬૫૭ માં પોતાના પિતાના ઉપરીપણા તરે દખલમાં ઔરંગઝેબ સરદાર બનીને આવ્યો, ત્યારે શિવાજીએ ફરી પોતાની માગણી રજુ કરી આ સમય એવી દરખાસ્ત કરવામાં આવી કે શિવાજી એક લશ્કર ઉભું કરી દામોદ અને દરિયા કાંઠા ઉપર આવેલા તેના તાગ્યાના મુન્કાને કબજે શિવાજી સે રાને ઔરંગઝેબની ગેરહાજરીમાં તેના પ્રતિસ્પર્ધી બાદશાહીને વિશ્વલ આત તો તેમાં દખલનું ગ્હણ કરે તેની પરવાનગી માટે ઔરંગઝેબે પોતાના પિતાની રજા માગી ઔરંગઝેબના એલચી તરીકે રહુનાથ અને કૃષ્ણાજી નામના બે જણને મોકલવામાં આવ્યા, અને તેમને એવી આગ્રહ આપવામાં આવી હતી કે સરદેશમુખીની સનદને માટે તેમણે ફરી વિનંતિ કરવી

શિવાજીની ઈચ્છા પ્રમાણે કોઠણની ફતેહ કરવા ઔરંગઝેબે સત્તા આપી, અને મરદેશમુખી સળધે એમ વચન આપ્યું કે શિવાજીનો વિશ્વાસુ સનાહકાર આજાજી સોમદેવ જ્યારે દિલ્લી આવશે ત્યારે એ વિષય હું હાથ ધરીશ

માણસને શાહુ તરફ એલચી તરીકે મોકલવામાં આવ્યો અને એકગમ શંકરાજી અને બીજીગમ બાલાજી વિશ્વનાથ એમની વચ્ચે સ્વરાજ્ય અને દખણના છ સુબાઓની ચોથ તથા સરદેશમુખીની સનદ સ્વરાજ્યસહિત કરી આપી દેવાનો યોજનાઓ થઇ કર્ણાટકથી જૂની જાગીર પણ પાછી આપી દેવાની હતી અને નાગપુરકર ભોંસલેએ ભેરારમાં જે જીત મેળવી હતી તેના સંબંધે બહાલી આપવાની હતી. પોતાના તરફથી શાહુએ કબૂલ કર્યું કે દશલાખ રૂપિયાની 'પેશકશ' હું આપીશ અને શહેનશાહની નોકરીમાં પંદર હજારની એક લશ્કરી ટુકડી રાખી ચોગરદમ ચાલતી છુટ-શટ અટકાવી શાન્તિ સમાધાન જળવી રાખીશ અને એ લશ્કરના ઉપયોગનો અધિકાર, હાકેમો, ફોજદારો અને દખણ પ્રાંતના બીજા અમલદારોના હાથમાં રહેશે. પોતાના સ્વામી તરફથી બાલાજી વિશ્વનાથે રજુ કરેલી આ શરતો શંકરાજીદાગ મૈયદને જાણ કરવામાં આવી. તેણે શરતો સ્વીકારી અને તે પ્રમાણે તદનામાનો ખરડો લખી કાઢવામાં આવ્યો. સૈયદે એવી બોલી કરી કે હક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં આવેલાં રાષ્ટ્રો મહીસર, ત્રિચિનાપોલી અને તાંજોર જે મારા કબજામાં નથી તે શાહુએ પોતાને ખરચે અને પોતાના સાધનોવડે સંપાદિત કરવાં શાહુએ પોતાને ફાળે આવતો ભાગ, દશ હજાર ધોડેસ્વાર, તરત મૈયદના લશ્કરની જોડે જામિલ કરી દીધા અને આ ફોજની જોડે તમામ પ્રખ્યાત મરાઠા સરદારો સહચર થયા અને તેમાં મુખ્ય સંતાજી ભોંસલે (મેના સાહેબ સુબાનો એક સગો) ઉપાજીપવાર અને વિશ્વાસરાવ આધવત્રે હતા.

સૈયદે જે શરતો કબૂલ રાખી હતી તે શહેનશાહની બહાલીને માટે મોકલવામાં આવી. પરંતુ સૈયદની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા શહેનશાહની મરજી નહીં હોવાથી મંજૂરી આપવામાં આવી નહિ. આમ થવાથી સૈયદે દિલ્લી બહુ કુચ કરી અને તેની જોડે ખંડેરાવ દાબાડે, બાલાજી વિશ્વનાથ, મહાદાજી બાનુ અને બીજાઓ પંદર હજાર ધોડેસ્વાર

લક્ષ્મી સંહિત ગયા. સહેજ જપાજપી થઈ તેમાં સંતાંજી ભોમલે અને મહા-
દજી બાતુ માર્યા ગયા ખરા પણ તેની સાથે સહેનશાહને પણ ઠાર કરવામાં
આવ્યો અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર મહમદશાહે સ્વરાજ્ય ચોથ અને
સરદેશમુખી એવી રીતે ત્રણ સનદો શાહુ મહારાજની વતી બાલાજી વિશ્વ-
નાથને આપી.

આ રીતે સિત્તેર વર્ષ પર્વત નિરંતર ઝગડો ચાલ્યા પછી, શિવાજીએ
પ્રથમ ૧૬૫૦ માં જે દાવા-ઉઠાવ્યા હતા તે વખતે તેણે જે ઉદ્દેશ ગોઠવી
રાખ્યા હતા તે શાહુના આગેવાન સલાહકારીઓએ ફતેહમંદીથી પાર પોડ્યા.
જુનું સ્વરાજ્ય પાછું મળ્યું એટલું જ નહીં પણ તે વખત સુધી જેટલી છત
થઈ હતી તેનો સમાવેશ થઈ જાય તેવી રીતે તેની હદમાં વધારો થયો
હતો અને બવિખતે માટે તેમાં વધારો ચાલુ તેવો માર્ગ ખુલ્લો થયો હતો.
સ્વરાજ્ય સનંદમાં ઘાટની ઉપરનો મુલક અને દક્ષિણમાં દિર્ધ્યપટેશી નદી
અને ઉત્તરમાં ઈલાવણીની વચ્ચે શિવાજીએ જુના વખતમાં જે રાષ્ટ્રો છતી
લીધાં હતાં તેનો સમાવેશ થયેલો હતો, એટલે કે પુનાના પશ્ચિમ માવલો,
સતારા નથા કોલ્હાપુર. આ રાષ્ટ્રો નીચે પ્રમાણે છે.

પુના, સુપા, બારામતિ, ઉદાપુર, જુનનર, વાઈ, સતારા, કરહાડ, ખ-
ટાઓ, માંડ, ફલટન, તરલા, મલ્હાપુર, અઝરે, પન્હાલા અને કોલ્હાપુર-
પૂર્વ બણી મોટામાં મોટો વિસ્તાર બીમા તથા નીરા નદીઓની ખીણપટ
પસરાયેલો છે. ઘાટની નીચે સ્વરાજ્યમાં આ પ્રમાણે પ્રમથાં છે. ઉત્તર તથા
દખણ કોંકણ, રામનગર, જંવાર, ચૌલ, બીમડી, કલ્યાણ, રામપુર, દામોલ,
રામપુરી, ફાંદા, અને ઉત્તરકોંકણ. અકોલા તથા કુલાલનો ચોડાક ભાગ
છેક દક્ષિણમાં, ગડગ, હલ્યાળ, તથા બલરી, શિવાજીએ તાંજેર નેડે
સંસર્ગે ટકાવવા અર્થે પોતાના કબજામાં રાખ્યાં હતાં. ઇસાન તરફ શિવા-
જીનાં સંસ્થાનોમાં, સંગમનેર, બાગલણ, ખાનદેસ અને બેરામમાં આરેઈ
પૃથક પૃથક ચાણુઓનો સમાવેશ થતો હતો. આ સાંકડી અને અરેઈ

મિત ભૂમિનું સ્વરાજ્ય બન્યું હતું અને તે ખાનદેશ સહિત શાહને પાછું
સ્વાધીન કરવામાં આવ્યું હતું. ખાનદેશને બદલે જીમા નદીની ખીણને
પુરંદર તરફનો ભાગ તેને આપવામાં આવ્યો હતો. જે છ સુબાઓ ઉપર
ચોથ ઉધરાવવાનો હક્ક બક્ષવામાં આવ્યો હતો તે આ પ્રમાણે હતા. બેગર
ખાનદેશ, ઔરંગાબાદ, બેદર, હૈદરાબાદ અને બિજાપુર. શહેનશાહતના હિ
સાબમાં એ છ સુબાઓની પેદાશ બઢાર કરોડ રૂપીઆની આંકવામાં આ
વેલી હતી અને તેમાંથી સરદેશમુખી દશમો અને ચોથ એટલે ચોથો ભાગ
શાહને મળતો.

આ હકોનો સ્વીકાર શહેનશાહ તરફથી થાય એ આવશ્યક છે એમ
બાલાજી વિશ્વનાથના મન ઉપર દૃઢ અસર થઈ હતી કેમકે તેને એમ લા
ગ્યું કે આ સાધન વિના દેશમાં ફરીથી સુખશાંતી પ્રસરશે નહિ. કમ્પ્યુન
જુદા જુદા ભાગોમાં જુદા જુદા સેનાપતિઓએ જે સત્તા સ્થાપન કરી હતી
તેની ગોઠવણમાં કંઈપણ ટકાઉપણું હતું નહિ. ફરેક મોટા સરદારને ખબર તે
હતી કે જુના અને નવા વહિવટની વચ્ચે સંયોગ થાય એવું બંધન નક્ક
કરવું એ સૌના હિતની વાત છે. મોગલ હાકેમો ને ફોજદારો અને સર્વ
પ્રકારના મુનકી સત્તાધીશો તથા જુની પદ્ધતિ પ્રમાણે સત્તાવાન થએલ
મરાઠા સેનાપતિઓ વચ્ચે ચોથની સનદમાં એવો કરાર હતો કે શહેનશા
હની નોકરીમાં શાહુએ ૧૫૦૦૦ થોડેસ્વાર બિન્ન બિજા પ્રગણાઓમાં મોગલ
હાકેમોના ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી રીતે રાખવા. સરદેશમુખીની પે
ચોથ એ કાંઈ વતન નહીં કહેવાય પણ દેશને બચાવવા કાંજે પરદેશી ચઢા
ઈના રોકાણ અર્થે નોકરી બજાવવામાં આવે તે સાટે અવેજ ગણી રોકાય
જો હોય સુબા સનદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે રક્ષણ તથા મુકવામાં આવ્ય
હોત તો તેમની પેદાશ સાડચાર કરોડ રૂપીઆની થાત પણ ઔરંગઝેબના
વિચ્છો વડે દેશ એવો તો પાપમાલ થઈ ગયો હતો કે ખરેખરી પેદાશ
કે થઈ ગઈ હતી. ચોથ અથવા ૨૫ ટકા મુકરર કરવામાં આવ્યા હતા તે

એવી સમજથી કે મોગલ સરકાર તરફથી જે સ્થાનિક ખરચો થતા તે શુભારે તમામ વસુલાતના ચોથા હિસ્સા જેટલા હતા. આ ચોથ ઉપરાવવાનું કામ મરાઠા સરદારોએ પોતાને માથે લઈ લીધું હતું અને એ હક તેમને બક્ષવામાં આવ્યો હતો તે એજ કારણને લીધે કે તમામ વસુલાતનો પોણા બાગ દિલ્લીના મધ્યસ્થ અધિકારીઓના સ્વાધીનમાં આવ્યાથી એ વહિવટમાં કોઈ ખોટ જેવું હતું નહિ. પરંતુ દેશની હાલત એવી નબળી થઈ ગઈ હતી કે સરદારશુખી અને ચોથની વસુલાતના ખરચની અંદર લગભગ આખી પેદાશનો સમાવેશ થઈ જતો હતો અને તેથી શહેનશાહી તીજોરીને નજીવો હિસ્સો મળતો. સનદોની બક્ષિશ થઈ ગઈ હતી છતાં ક્યહનું આ મૂળ રહી ગયું હતું. રાજની જે 'બાબતીઓ' કહેવાતી એટલે કે સરદારશુખી માટે ૧૦ ટકા અને ચોથ માટે ૨૫ ટકા તે તો જ્યાં જ્યાં મરાઠા લશ્કરનું બગ પહોંચતું ત્યાં તેઓ મારી ઠેકાણે લેતા. અઠસરેલી બાકીની વસુલાતનો પોણા બાગ જીના હાકિમો માટે રહેવા દેવામાં આવતો. પણ તેઓ ઉપરાવવાને અશક્ત હોવાથી ધીમે ધીમે સત્તા મરાઠા સરદારોના હાથમાં આવતી ગઈ.

સત્તાની આ અદલાબદલી ઝવડા વિના થતી નહીં. શહેનશાહ સનદો આપી શકે પણ તેનો અમલ કરવો એ કામ હાકિમો માટે તેટલું સંકેત્ત નથી સૈયદોની પડતી દશા થયા પછી કબજીનો સુબેદાર નિળમુલમુદ્દ હતો અને તે પોતાના માલિકે, દબાણમાં આવ્યાથી, જે હક બક્ષ્યો હતો તે પ્રતિ દ્રઢપણે પોતાની વિરૂદ્ધતા દર્શાવતો રહ્યો. અને ખીજાં વીસ વરસ સુધી નિન્નમ સાથે અખંડ સ્પર્ધા કરવામાં મરાઠા સરદારો સક્ષમ હતા. આમાં બાલાજી વિશ્વનાથના પુત્ર બાજીરાવ ખીજા પેઢાએ મુખ્ય વિખ્યાતી મેળવી. પહેલવહેલાં નિન્નમ સમયને અતુમરીને ચાલ્યો અને શાહને જે હક્ક શહેનશાહે બક્ષ્યા હતા તે મજૂર રાખવામાં આવશે એમ તેણે કયું. સૈયદોની પડતી પછી કોલાપુરના રાજાને નિન્નમે પોતાના આશ્રય તમે લીધો

હતો તેથી હું પણ પક્ષધારી છું એવું કહીને તેણે શાહુ સરકારે મોકલેલા વસૂલાત અધિકારીઓ વિરૂદ્ધ પોતાની સ્પર્ધા બહેર કીધી.

આ વિરૂદ્ધતાને હકાવી દેવામાં બાછરાવ વિજયી થયો અને સન ૧૭૨૨ માં એક તાબું ફરમાન પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. વસાગળ ચાલતાં દખલખુની સલાહ શાંતિ બળવી રાખવાના કારણે પ્રમાણે શાહુ નિષ્ફળ થયો. એ કારણથી ચોથ અને સરદેશમુખી ઉપર તેનો હક્ક પહોંચતો નથી એમ કહી નવેસર નિબંધે તકરાર ઉઠાવી. આમાંથી કંઈક ઉત્પન્ન થયો અને આ વિરૂદ્ધતા દૂર કરવામાં બળ વાપરવાની જરૂર પડી હતી. એકએકને અનુકૂળ પડે એવી રીતે મુલકની અદલાબદલી કરવાથી અને હૈદરાબાદની છેક પડોશમાં આવેલા મુલક ચોથ અને સરદેશમુખીના ઠાવામાંથી મુક્ત કર્યાથી અંતે શહેનશાહે જે હક્કો બક્ષ્યા હતા તેનો અંગીકાર કરવાને નિબંધને સમજાવી લેવામાં આવ્યો હતો.

આશરે ૧૮૩૦ માં કોલ્હાપુરના રાજાએ આ ચોથ અને સરદેશમુખી હક્કોમાં પોતાનો ભાગ છે એવું બહાનું કાઢ્યું હતું, ને તેની જોડે શામેલ થઇને નિબંધે ફરીથી તાજી ટંકર કીધો. એમ છતાં પેશ્વાની ચઢીઆતી કુનેહે નિબંધને ફરીથી નાસીપાસ થવું પડ્યું હતું અને જે મદદ તે કોલ્હાપુરના રાજાને આપતો હતો તે મદદ છોડી દેવાની તેને ફરજ પાડવામાં આવી હતી. શાહુના સેનાધિપતિ પ્રતિનિધિએ રાજાને પોતાને હરાવ્યો હતો અને સતારા અને કોલ્હાપુરના રાજાઓ વચ્ચે ભાગ બાબત છેલ્લા કોલ્હાપુરના રાજામાં આવ્યા હતા તેની રૂએ પોતાની ચોથ સ્વદેશમુખી અને રવરુખના હક્કો સહિત શાહુ દખલખુના ૬ સુબાનો એકલો માલિક બન્યો હતો અને કોલ્હાપુરના રાજાને તો વારણા નદીની દક્ષિણથી ટુંગબદ્રા નદી સંધીનો દેશ પોતાના કબજામાં લઈ પોતાની જાતને સંતોષ આપવાનો હતો. આ પ્રમાણે ત્રણ વિમરો અને બે બહાલીઓ પછી શહેનશાહે જે હક્કો બક્ષ્યા હતા—તે ૧૭૩૨ ની સાલની લગભગ શહેનશાહના સ્થાપિત

નિયમ જેવા થઈ ગયા અને પ્રતિસ્પર્ધી સત્તાધિશી તમામને લાગુ થઈ ગયા. અલખતા કચેશના કારણે સદંતર દર થયાં નહોતાં પરંતુ પાછળથી ગાદીએ બેસનાર નિજામે અને મરાઠા સરદારો વચ્ચે જે વિગ્રહો યાદ્યા તેમાં શહેનશાહે બક્ષેલા લેખલા હકો સંબંધી કોઈ કોઈ ભતનો વાધો ઉઠ્યો નહોતો.

૧૭૪૩ માં મરાઠા સરદારો અને તે વખતના નિજામ સલાબતખાનગ વચ્ચે એક ઝઘડો ઉભો થયો. તેમાં નિજામની હાર થઈ અને ખાનદેશ અને નાસિક માહેલાં બધાં રાષ્ટ્રો-જન્ને રાજ્યકર્તાઓ વચ્ચે તહનામું થયું તેની રૂએ મરાઠાઓના મુલકની સાથે જોડી દેવામાં આવ્યાં. ૧૭૦૭ માં ખીજો ઝઘડો ઉભો થયો અને તેમાં પણ મરાઠા લશ્કર વિજયી થયું અને પરિણામે અહમદનગર તથા અહમદનગરના કિલ્લા તરફના રાષ્ટ્રો પેશ્વા સત્તામાં ઉમેરાયાં. સુમારે ૧૭૯૦ માં આને મળતા ઝંડાઓ થયા અને પરિણામે સોલાપુર અને વિંભપુર પરમણના કેટલાએક ભાગ પેશ્વા મુલકની માથે જોડી દેવામાં આવ્યા. કર્ણાટકમાં મરાઠા સરદારોને નિજામની જોડે નહિ પરંતુ સાવનુરના નવાબો જોડે મુઢ કરવાનું હતું અને એ નવાબોની જોડે અનુક્રમે ત્રણ વિગ્રહો થયા અને તેના ચલાવનાર પેશ્વા બાજુ રાવ અને તેના પુત્ર બાલાજી હતા, અને તેનું છેવટ એ આવ્યું કે ખીજાપુર, બેલગામ અને ધારવાડ એક પછી એક પેશ્વા મુલકમાં ઉમેરાયા હતા. સાવનુરના નવાબોની પડતી થઈ ત્યારે આ કર્ણાટકના વિગ્રહો એજ સદીમાં ઉદર અને તેના પુત્ર ટીપુ (જેનો અમલ મહેસૂરમાં ૧૭૬૦ થી ૧૭૯૦ સધી થયો હતો તેમની) જોડે ચલાવવામાં આવ્યા હતા. આ એક પછી એક થએલા વિગ્રહોનું છેવટ એ આવ્યું કે મહેસૂરના રાજ્યકર્તાઓ હાર્યા અને મરાઠા મુલકનો વિસ્તાર તુંગભદ્રા સધી વધ્યો. એજ રીતે બાજુરાવ પેશ્વાના ભાઈ ગીમનાજી આપા અને ત્રીજા પેશ્વા બાલાજી બાજુરાવે પોર્તુગીઝો અને જંગલના રાદીઓ જોડે વિગ્રહો ચલાવ્યા તેમાં

ફતેહમંદ થયા. આ બિન બિન પ્રકારે લગભગ આખા શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રદેશ
 મરાઠા સંયુક્ત રાજ્યોના સભાસદોના હાથમાં એજ સૈકામાં આવી ગયો.
 મુલકનો આ વધારો થયો તે જયના પરિણામ રૂપ હતો. પણ તેની જડ
 આપણે જોઈશું તો તે ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્કોમાં રહેલી હતી.
 આ વૃદ્ધિઓ થયાથી પરિણામ એ નિપજ્યું કે સ્વરાજ્ય શબ્દ ધીમે ધીમે
 જુની સનદમાં જે ભાગને માટે વપરાયો હતો તેના કરતાં બહોળા વિસ્તાર
 વાળા ભાગ માટે ધીમે ધીમે વપરાતો થયો. ચોથ તેમજ સરદેશમુખી ઉધ-
 રાવવાનો આ હક્ક આ સનદોને આધારે તાપી નદીની દક્ષિણે આવેલા માત્ર
 ૬ સુબાઓના સંબંધમાં હતો તે ૨૦ વર્ષ પછી તેજ ધોરણ ઉપર સ્થા-
 પિત થયો અને વિસ્તીર્ણ થયો. એવી રીતે કે જિતરે ગુજરાત, ઠાકીયાવાડ,
 માળવા, રજપૂતાના, બૃદેવખંડ દોઆબ, નીગચ, ગોંડવણ, સંબલપૂર, ઓરી-
 સામ, આમા, દિલ્લી, બથોધ્યા અને ખંગાળાનો તેમાં સમાવેશ થયો. સત્તા
 અને વગમાં આજે વૃદ્ધિ થઈ તે સંબંધી હવે પત્રીના પ્રકરણમાં વિવેચન
 કરવામાં આવશે. પરંતુ તેના આવશ્યક લક્ષણો ઉપર કહેવામાં આવ્યાં તેજ
 છે. છેલ્લા સૈકામાં અંગ્રેજ સરકારે જીત મેળવી, ફળ પ્રાપ્ત કર્યા તેવાંજ ફળ
 સહાયકારી સંધિવડે ચોથ અને સરદેશમુખીના હક્કો રૂપે મરાઠા સરકારોને
 પ્રાપ્ત થયાં. આ વિસ્તારની બાબતમાં મુખ્ય રહસ્ય એ છે કે એકત્ર રાજ્યના
 અંગોને નોખા નોખા રાજ્યો તરીકે ફતેહ મળી નહોતી, પણ સમય રીતે
 સાથે રહી કાર્ય કર્યાંથી એ જીતો મળી હતી. પેશ્વાઓ, ગાયકવાડો, સીંધી
 આઓ, હોલ્કરો, ભોંસલેઓ, વિનયુરકરણો, પટવરધનો, ખુડેલો, અને એકત્ર
 રાજ્યના ખીજા અંગોએ ચોથ અને સરદેશમુખીની સનદો વડે હક્કો મેળ-
 વી પોતાના જીવનનો વિસ્તાર વધારી ચક્રવા દતા. તેવી રીતે કાશ્મીર અને
 તાંજોર પોતાની નિરાળી રહેવાની રાજ્યપદ્ધતિને લીધે એ લાભોમાંથી બાત-
 લ રહ્યાં હતાં. એ વાત સુકાબલા રૂપે ખાસ રીતે બહાર પાડતી છે. એક
 બાજુવાળેગ પ્રસંગે શાહુના સલાહકારોએ એક વાત ઉપર ગંભીર પ્રકારની

વાદ ચલાવ્યો હતો. પેશ્વા બાહ્યરહે રાજ્યટકિતું ધોરણ મદણ કર્યું હતું કિંવા પ્રતિનિધિએ સાવચેતીનું એ ધોરણ સૂચવ્યું હતું તે બેમાંથી માન્ય કરવા યોગ્ય કયું છે તે બાબત તેજે ચર્ચા ચલાવી હતી.

પેશ્વાના વાર્ષિકાવૃત્ત વડે જીરસામાં આવી શાહુએ સંયુક્તપણે જાહેર કરવાની રાજ્યનીતિને પોતાનો ટેકો આપ્યો હતો અને રાજ્યકર્તાઓના આ સંયુક્ત કાર્ય વડે કેવાં ફળ નિષ્ફળાં છે તેનો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા જ છે. નોંખા રહેવાની એથી વિરુદ્ધની રાજ્યનીતિ કટક્તે દરજે નિષ્ફળ ભય છે એ વાત કદાચ દક્ષિણ દિગ્દુસ્થાનમાં આવેલા મરાઠાઓના જીતેલા જીના રાષ્ટ્રોની હકીકત ઉપરથી સરસ રીતે દેખાડી શકાય અને એ હકીકત આવતા પ્રકરણમાં આપી ઉક્ત વૃદ્ધિ અને મરાઠા જાતની આ નોખી પડેલી શાખા એટલે કે, શિવાજીના બાઈના વંશજોએ તાંજોરમાં સત્તાભિષેક થઈ કેવી અપજય બરેલી કારકિર્દી ચલાવી તેનો સુકાળલો રજુ કરવા ધારીએ છીએ.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણ દિગ્દુસ્થાનમાં મરાઠાઓ.

છેક દક્ષિણમાં આવેલા તાંજોરના મરાઠા સંસ્થાન અંગે કેવા પ્રકારની ચટતી પડતી ચઈ તે બાબત ઉપર મી. આર્ટ ક્લે કે મરાઠા બખરના દેશી લખનારાઓએ બહુ ધ્યાન આપ્યું નથી. નવાઇ જેવું એ છે કે ત્યાં આગળ મરાઠી રાજ્ય દિગ્દુસ્થાનના ખીજ ઘણા બાગો કરતાં જીના જમાનાનું છે અને તાંજોરમાં જે કુટુંબે લગભગ બે સૈકા સુધી (૧૬૭૫ થી ૧૮૫૫) રાજ્ય કર્યું તે પશ્ચિમ દિગ્દુસ્થાનમાં મરાઠા રાજ્ય સ્થાપનારનો નજીકનો સગો

હતો છતાં આમ થયું. આ બહુ દૂર આવેલા અને દુર્ભાગ્ય રાજ્યની ચિત્ર વિચિત્ર વાત અમારા મતને ટેકા આપે છે કે મરાઠા રાજ્યનું બળ ખાસ રીતે જોડાયેલું રહી સંપત્તિ વર્તુલે તે વડે જ ટકાયું હતું. હિંતની ઐક્યતા અને પ્રજાકીય સંભાળથી જેઓ પોતે અલગ રહ્યા હતા તેમને દેશી તેમજ પર-દેશી લખનારાઓએ મરાઠા ઇતિહાસમાં બાતલ રાખ્યા. આ અસ્વાભાવિક નિરાળાપણું ખિન્નતા ઉપજાવી આપણું ધ્યાન તેના સાર પ્રતિ ખેંચે છે. કાવેરી નદિના કિનારા ઉપર આ દૂરના લશ્કરી મરાઠાઓએ વાસ કર્યો તે વડે જ કાયમની અસર થઈ હતી તેની અગત્યતા ૧૮૮૧ નાં વસ્તીપત્રકના અભ્યાસ વડે ઉત્તમ રીતે જોઈ શકાય. જે પત્રક ઉપરથી જણાય છે કે મદ્રાસ હાલકામાં મરાઠાઓની વસ્તી લગભગ બે લાખ ૩૦ હજારની હતી અને તેમાં મૈસૂર, કોચીન, ત્રાવણકોર, ની ૨૦ હજારની ઉમેરતાં સરવાળો અઢી લાખનો આવે છે અને તેની પૃથક પૃથક વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧)	મંજમ	૨૦૫
(૨)	વીઝગાપટમ	૩૬૪
(૩)	ગોદાવરી... ..	૬૪૪
(૪)	કીરના	૧૭૪૧૪
(૫)	નેલોર	૮૦૭
(૬)	કડાપા	૩૯૭૩
(૭)	કેરુલ	૪૦૮૧
(૮)	બેલારી	૧૪૧૬૯
(૯)	સીંગલપટ	૧૬૩૫
(૧૦)	ઉત્તર આરકાટ... ..	૧૧૬૩૨
(૧૧)	દક્ષિણ આરકાટ	૧૯૫૭
(૧૨)	તાંજોર	૧૪૪૨૧
(૧૩)	ત્રીચીનાપલી	૧૭૬૬

(૧૪)	મહતા	૧૬૪૩
(૧૫)	તીનેવેલી... ..	૮૩૭
(૧૬)	સાલેમ	૭૯૦૬
(૧૭)	કોલીમજેટાર	૨૫૫૦
(૧૮)	નીલગીરી	૭૩૦
(૧૯)	મલખાર	૬૧૦૭
(૨૦)	દક્ષિણ કેનેરા	૬૪૭૩૩૯૦
(૨૧)	મદ્રાસ શહેર	૪૨૩૮
(૨૨)	પદુમટા	૬૬૦

આ રીતે એ ઈલાકામાં જન્યુ માર્ચ વચ્ચેનું એકાદ નાનું સરખું મરાઠી સંસ્થાન જેમાં ન હોય એવો એકે છલ્લો નથી. દોઢ કરોડની મરાઠા વસ્તી સહિત દક્ષિણ કાનરા અને મલખાર કાચીન અને ત્રાવણકોર એ પ્રાંતો કાંડા તરફથી આવેલા ભોંડાએ વસાવેલા હતા અને આ સંસ્થાનોનો સંબંધ ૧૭ મા મૈકાના મધ્ય ભાગમાં શાહજી અને તેના પુત્ર વેંગજીના સરકારે જે રાજ્યદ્વારી મતા સ્થાપિત કરી હતી તેની જોડે નહોતો. પરદેશી મરાઠા વસનારાઓ જેમના જાપણના શાહજી અને તેના પુત્ર જોડે દક્ષિણ બણી ગયા હતા તેમના ટોળેટોળાં આપણે ધારી શકીએ તેમ (તાંજોર શહેર અને તેની પડોશમાં આવેલા ભાગો (ઉત્તર આરકાટ, સાલેમ અને મદ્રાસમાં) જણાઈ આવતાં જાણ મરાઠાઓનું દક્ષિણ મૂલ તાંજોર છે એવી કુખ્યા ત્રાવણકોરના મહારાજાએ આપી છે તે જાણ બધેની છે એ રાજ્ય બ્રિટિશ અમલ સાથે જોડાયેલું જ્યુ તેને જોડે પચાસ વર્ષ થઈ ગયાં તો પણ સાંતા મહેલની ગણીએ. એ શહેરમાં રહે છે અને રાજ્યકીય જોડા પગાર અને મોટી મિલકત હજી જોગવે છે.

૧૬૬૬ અને ૧૬૭૫ ની વચ્ચે જ્યારે એ રાજ્ય પ્રથમ સ્થાપવામાં આવ્યું ત્યારે તાંજોરના પ્રજાજામાં દક્ષિણ આર્કાટ અને ત્રિચીનોપોલી અને

તમામ પ્રદેશ તેમાં સમાયેલો હતો. લસ્કરી વસનારાઓમાં બ્રાહ્મણો અને મરાઠાઓ બંનેનો સમાવેશ થતો હતો અને પોતાના દર આવેલા વતનથી તેઓ તદ્દન નોખા પડી ગયેલા હોવાથી તેમના પોતાના દેશમાં જુદી જુદી તેમની જાતો હતી તે બધી વિખરાઈ ગઈ હતી અને તેમને દેશરચના એકજ સામાન્ય નામથી ઓળખવામાં આવતા તાજેતર સમયે સવળા ધણુખરા વિદ્યાને આશ્રય આપનારા હતા તેમના કેટલાક જાતે કવિઓ અને મહાન વિદ્વાન હતા અને તેમની સખાવતો ધ્યાન ખેંચે એના ધોરણ ઉપર હતી હિંદુસ્થાનના કોઈપણ દેશ દરમ્યાની પુસ્તકશાળામાં મોટામાં મોટો સંગ્રહ જોઈએ તો તાજેતરની પુસ્તકશાળામાં છે ચિત્રકળા, કોતરકામ વાણી યુક્ત ગાયન તેમજ સાજ સહિત કારીગરી અને સંગીતની સમ્પૂર્ણ ખીલવણી થતી તાજેતરનાં રાજ્ય શ્રેષ્ઠ પ્રખ્યાતિ પામ્યું હતું અને હજુ પણ તે દક્ષિણ ઇમાકાનો અતિ સુધરેલો અને કેળવણીનો જીવો ગણાય છે તાજેતરની પડતી થયા પછી તે કેળાના હિસાબે ત્રાવણકોર ગયા અને હાલ એ રાજ્ય જે પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે તે તેમના વડે છે કામોક્કાડમ નામના મોટા શહેરમાં પ્રખ્યાતિએ પામેલા મરાઠા ખાતદાનોનો મોટો ભાગ જોવામાં આવે છે અને તેમના પ્રતિનિધીઓ સર ટી માધવરાવ, દીવાન બહાદુર રઘનાથરાવ, વેકા સ્વામીરાવ, ગોપાલરાવ ઇત્યાદિ બહુ માન પામ્યા છે. દરેક પોતપોતાના ધંધામાં અને તેમાંથી કેટલાકેએ આખા હિંદુસ્થાનમાં રાજદારી કળા, વિદ્યા અને પરમાર્થમાં નામના મેળવી છે

મૈસૂર અને ત્રાવણકોરના દેશીરાજ્યોએ પણ આમાંના કેટલાક રાજદારી પુરોને પોતાનું જીવિ બળ ને શક્તિ બતાવવાને આ ચાલતી તેમજ ગઈ સદીમાં સગવડ કરી આપી છે ત્રાવણકોરના દીવાન અગ્રેજ સુખા રાવની સેવાની કદર સર્વેને જાણીતી છે અને એમના જ વંશના સર ટી માધવરાવે એ રાજ્યને અબ્ધવચ્ચ તથા નાણરી હાવતમાંથી છોડવીને એક ઉત્તમ વખાણના ચેત્ય રાજમાં ફેરવી નાખ્યું અને દીવાન બહાદુર રઘુ

નાથરાવના પિતાશ્રીએ પણ મહેસરમાં એટલી જ વિખ્યાતિ મેળવી.

ઉત્તર આરકાટમાં “ આરની ” ની નાની જગીર હજી સુધી એક બ્રાહ્મણ મરાઠા સરદારના હાથમાં છે. એ જગીર આ સરદારના વડીલોને બીજાપૂરના રાજા તરફથી લગાઇને વખતે મદદ કરવાની શરતે બસે વર્ષ ઉપર અપાઈ હતી. બીજા જે કેટલાક મરાઠા બ્રાહ્મણો તે વખતે આરકાટના નવાબની નોકરીમાં દાખલ થયા તેઓએ પણ ધણી નામના મેળવી અને તેઓ નિજમશાહી બ્રાહ્મણોના ખાસ નામે ઓળખાતા. એવી જ રીતે પડકોટાનું જે નાનું રાજ્ય હજી સુધી પણ એક તાજાના રાજ્ય તરીકે પોતાની ટેક જાળવી રહ્યું છે તેમાં મરાઠાઓની ધણી વસ્તી છે. આ રાજ્યનું રાજ્યકારોબાર બ્રાહ્મણ દીવાનો ચલાવતા અને આમાંથી જે સર્વથી વધારે વિખ્યાતિ પામ્યા હતા તેઓ, જે મરાઠા કુટુંબ દક્ષિણમાં જઈ વસ્યું હતું તે કુળના, હતા. કાચીનના દેશીરાજ્યમાં મરાઠાઓની ધણી વસ્તી છે અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જીંદી જીંદી જાતિના બ્રાહ્મણો છે તેઓ વેપાર રાજગાર તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે. ખસારી પ્રાંતમાં એક નાનું મરાઠા રાજ્ય સોનડા નામે તેણે દક્ષિણમાં મરાઠા રાજ્યની ચડતી પડતી જોએલી છે. તેનો સ્થાપક સાંતાઈ ગોરપડેના વંશનો હતો, (જેનો પૈત્ર મોરારેરાવ ગોરપડે હતો) અને આ મોરારીરાવે અદારમી સદીની અધવચમાં કણીકટની લગાઇઓમાં ધણો અમલનો ભાગ લીધો હતો, અને જ્યાંસુધી દૈવ નાયકે જીંદીનું રાજ્ય લીધું નહિ ત્યાંસુધી તેના ઉપર પોતાનો શત્રુઅમલ ચલાવ્યો. જે વખતે મરાઠાઓ ઉપર મહારાષ્ટ્રમાં ઔરંગઝેબે ત્રાસ વર્તાવ્યો ત્યારે રાજરામ શિવાજીનો બીજો દીકરો જિંજના કિલ્લામાં ભરાયો.

આ કિલ્લો આટલા વખત સુધી શડાજીને હસ્તક હતો અને તે આજ કિલ્લો હતો જે સત્તરમી સદીના આરંભમાં સાત વર્ષ સુધી મરાઠાઓના કબજામાં ઔરંગઝેબન હુમલા સામે ટકી રહ્યો.

આ ટુંકા અહવાલ ઉપરથી માલૂમ પડશે કે મુસલમાનોની પડતી

પછીના સંકટના વખતમાં લાખથી વધારે નહીં એટલા યોડા મરાઠાઓની શક્તિમાં પોતાને માટે રાજ્ય અને જાગીરો સંપાદન કરવાના પ્રયત્નમાં તેઓ પડ્યા હતા છતાં પણ ખુટકો પડ્યો નહોતો, અને હજી સુધી પણ તે જીલ્લાની વસ્તીમાં તેઓ મહત્વ ધરાવે છે પરંતુ એટલું તો કમૂલ કરવું જોઈએ કે હાલ તેઓની હાલત પડતી છે. આ સખમથી તાંજોગની જીતની હાકલ માત્ર મરાઠાઓના દૈન્યના આખ્યાનમાં દાખલ કરવી જોઈએ અને ખાસ સ પીલા મરાઠા સરદારોના વૃત્તાંતમાં દાખલ નહીં કંવી જોઈએ.

સૌથી પહેલા મરાઠાઓ દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ચક્રાજી ભોમલે (શિવા-જીનો પિતા) ની સરદારી હેઠળ આગ્યા. તે પોતાનું લશ્કર લઇને બીજા-પૂરના આદિવંશાદી રાજાની નોકરીમાં રહ્યો. કથાંટકની લગાઇઓમાં પોતાના લશ્કર સામે ત્રીસવર્ષ સુધી રોકાયેલો રહ્યો અને તે વખતમાં તેણે મદૈસુર, વેલોર, અને ગિંજી લીધાં. પોતાની નોકરીના બદલામાં ૧૬૪૮ માં એને બેંગલોર, કોવાર, કદા અને મદૈસુરમાં બીજી કુટલીક જમ્યાઓ જાગીર દાખલ મની આ લગાઈ દરમ્યાન ચક્રાજીએ મદુરા તથા તાંજોરના જીતા સરદારોને બીજાપૂરના રાજાઓનું શકાનસાદી ઉપરીપણું કમૂલ કરવાની અને ખડણી આપવાની ફરજ પાડી.

પોતાની લાગી કારકિર્દી દરમ્યાન અને મરણપર્યંત એટલે ૧૬૬૪ સુધી મદૈસુરની જાગીરો એના કબજામાં રહી એનું મુખ્ય મથક બેંગલોરના હતું અને તે વખતમાં તે સર્વેથી દક્ષિણમાં મરાઠાઓના લશ્કરનું એક મુખ્ય મથક ગણાતું હતું. જ્યારે તેના પુત્ર વેંગાજીને તેના પડી ગાદી બળા તારે તાંજોર અને મદુરાના નાયક સરદારો વચ્ચે અદર અદરના ઝગડા ચાલતા હતા અને તેમાં તાંજોરના સરદારની હાર થઇ જ્યારે તાંજોરનો રાજા હાર્યો ત્યારે તે બીજાપૂર સરકારના આસરા તળે ગયો. બીજાપૂર સરકાર તરફથી વેંગાજીને તાંજોરના રાજાને પાછા ગાદી ઉપર બેસાડવા સાથે મદદ કરવાનો હુકમ મળ્યો વેંગાજી આથી ૧૨૦૦૦ માણસોનું લશ્કર લઇને ચડી

ગયો અને તેણે જીત મેળવી અને આગ્રય હેઠળ આવેલા રાજાને ગાદી અપાવી. પણ રાજાના મળતીઆઓ પોતપોતામાં લડવા મંડ્યા અને તેમાંના એકપક્ષવાળાઓએ વે'કોજીને તાંજેરનો કબજો લેવાને યોગ્યો. જ્યારે મરાઠાઓ આવી પહોંચ્યા ત્યારે તાંજેરનો રાજા નાસી ગયો, જેથી ૧૬૭૪ માં વે'કોજીએ તાંજેરનો કબજો લીધો અને પોતાનું મુખ્ય મથક બેંગલોરથી બદલીને તાંજેરમાં રાખ્યું.

વે'કોજીના વખતમાં મુખ્ય બનાવ તાંજેર ખાતે શિવાજીની ચકાઈનો ૧૬૭૬ માં બન્યો. શિવાજીએ સહેલાઈથી કર્ણાટકની જાગીરો પોતાને હસ્તક લીધી અને વે'કોજી સામે થવાને અચકત હતો. ખીજાપૂર સરકારે શિવાજીનો કર્ણાટકની જાગીરો ઉપરનો હક બહાલ રાખ્યો. એ જાગીરોમાં ત્રીચીનો પાલી અને તાંજેર હતાં. વે'કોજી પોતાના સાવકાભાઈની જીતથી ધણી નાઉમેદ થઈ ગયો, અને તેણે દુનિયા છોડી દેઈ વૈરાગી થઈ જવાનો ઇરાદો કીધો. પણ શિવાજીએ તેને એક ઘણું અસરકારક પત્ર લખ્યો, અને તેમાં માણસની દુનિયાની ફરજો વિષે વિવેચન કર્યું અને તેને વૈરાગી નહિ થવા લખ્યું. શિવાજીએ ઉદાર દિલથી પોતાના ભાઈને સંતોષ પમાડવાને પોતાનો વંશપરંપરાનો હક્ક છોડી દીધો. આ ઉદારવૃત્તિની જોઈએ તેવી અસર વે'કોજી ઉપર થઈ અને જાગીરો વે'કોજીનો હયાતીસૂધી એટલે ૧૬૮૭ સૂધી તેના કબજામાં રહી. મરાઠાઓની સુલેહસંપત્તી મળખુતી જાળવવાને જો શિવાજીએ આ જાગીરો પોતાના કબજામાં રાખી હોત તો વધારે સારું થાત. આ રાજ્ય વે'કોજીને આપી દેવાથી છુટું પડી ગયું અને તેથી આગળ જતાં તાંજેરને બહુ ખમવું પડ્યું. વે'કોજી બહુ દ્રઢ મનનો રાજા નહોતો અને પોતાની દૂર મહેસૂરમાં જે જાગીર હતી તે સંભાળી શક્યો નહિ તેથી તેણે ત્રણ લાખની થોડી રકમમાં બેંગલોર મહેસૂરના રાજ્યને વેચી દીધું. આથી તાંજેર મરાઠાઓના દક્ષિણમાંના મુખ્ય રાજ્યથી તદ્દન છુટું પડી ગયું અને ઘણી મુશ્કેલી નહિ ગઈ એટલામાં તેના ઉપર એક તરફથી

છેત્રેજ અને બીજી તરફથી મહેસૂરના રાજા હૈદરઅલી અને તેના પુત્ર ટીપુતુ ઇબ્રાહીમ થયું.

૧૬૮૭ માં વેંગોળના મૃત્યુ પછી તેના ત્રણ છોકરાઓ શાહાજી સર-
કાર અને તુકાજી એક એક પછી એક ગાદીએ બેઠા અને તેઓ ત્રણેએ
મળીને લગભગ ૫૦ વર્ષ સુધી (૧૬૮૭ થી ૧૭૩૫) રાજ્ય કર્યું. શાહા-
જીના રાજ્યમાં મુખ્ય બનાવ મુગલ સરદાર ઝુલ્ફરીઝારની તાંજેર ઉપરની
મઠાઈનો હતો. સંભાળના મરણ પછી એના પુત્ર શાહુને મોગલોએ
પોતાના કબજામાં લીધો. મરાઠાઓને તે પછી દક્ષિણમાં ચૌરંગજી સામે
પોતાનો ખયાલ કરવાનું અશક્ય લાગ્યું. ચિવાળનો બીજો પુત્ર રામરામ
પોતાના મરાઠા સલાહકારો તથા સરદારો સાથે દક્ષિણમાં નાસી ગયો, અને
પાંડીચરી નજદીક આવેલા જિંજના કિલ્લામાં વાસ કર્યો. મોગલોએ દક્ષિ-
ણમાં આવી જિંજના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. આ ઘેરો ધણી વર્ષ સુધી
ચાલ્યો અને આ દરમ્યાન મુગલ સરદારે તાંજેર ઉપર કરી નાંખ્યા અને
રાજા પાસેથી ત્રીચીનાપોલીની પાસેનો થોડો મુલક જબરદસ્તીથી લીધો. તે
પછીના બે રાજાઓ સરકોજી અને તુકાજીના વખતમાં તાંજેરના મરાઠા-
ઓએ પોતાનો અમલ રામેશ્વરનો નજદીક મર્વદેશ પર્વત લંબાવ્યો. તેમણે
શિવગંગા અને રામનાથના જમીનદારોને ૧૭૩૦માં હરાવ્યા. તેઓ તાંજેરનું
ઉપરીપણું કબુલ રાખતા અને તેમને તાંજેરને લડાઈમાં મદદ કરવાની શરતે
જમીરો મળી હતી પણ જ્યારે તાંજેરમાં નજગા રાજાઓ ગાદી ઉપર આવતા
ત્યારે સામા થતા.

આ રાજ્ય છેલ્લે ૧૭૬૩ અને ૧૭૭૧ માં મરાઠા સરદારો સીદાજી
અને માંકોજીએ લીધું અને ધણી નામના મેળવી. માંકોજીએ ૧૭૪૨ અને
૧૭૬૩ દરમ્યાનના વિગ્રહમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો.

વેંગોળના ત્રણ છોકરાઓના મરણ પછી ૧૭૩૫ થી ૧૭૪૦ સુધીમાં
ધણી રાજકર્તા બદલાયા અને તેનું કારણ એ હતું કે કેટલાએક કવખતે

મરણ પામ્યા અને કેટલાકને મુગલ સરદારો પોતાની ચુંટણીના રાજ્ય તરીકે નીમતા તાંજેરના મરાઠા હુદ્દરો આખરે છુકાજના અનેકસ મુત્ર પ્રતાપસીંગને ગાદી ઉપર બેમાડવામાં ૧૭૪૦ માં ૨૧૦૬ પામ્યા તેણે ૨૩ વરસ સુધી રાજ્ય કર્યું.

પ્રતાપસીંગના રાજ્યની શરૂઆતમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાન ઉપર નાગપૂરના રઘુજી ભોંસલેએ સતારાના રાજ્ય લશ્કરવડે ચડાઈ કીધી આ લશ્કર ધણું મોટું હતું. બે તાંજેરના મરાઠાઓ પોતાની ધર્મા બુલી ગયા હોત અને બે રઘુજીએ ફનેહ બરેલી લડાઈએ ત્રીચીનેપોલી પામે આજી રાખી હોત તો હમેશને માટે મરાઠાઓને ફાયદો થાત પણ તેતો પોતાનું લશ્કર માત્ર કિલાના રક્ષણ માટે ત્રીચીનેપોલીમાં છોડી ગયો, અને અંદા સાહેબને પકડીને કેદી તરીકે સતારામાં લાવવામાં આવ્યો. પેશ્વાઓ આ વખતે મુગલ સત્તાને ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં તોડી પાડવાને ધણુ આતુર હતા, અને આ કામ દક્ષિણમાં રઘુજીએ પોતે માથે લીધું, જ્યારે બીજા કેટલાક મરાઠા સરદારોએ શાહુને એવી સલાહ આપી કે ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો મુખ્ય એમને એમ રહેવા દેવો અને દક્ષિણનો ભાગ હમેશને માટે જીતી લેવો. રઘુજી ભોંસલે જ્યારે ચઢાઈ પછી પાછો આવ્યો ત્યારે જંગલ તેમજ પૂર્વ હિંદુસ્તાનમાં તેને લડવાનો ઉઘમ પુષ્કળ મળ્યો અને દક્ષિણ તરફનો મુલક જ્યાંસુધી હૈદર ઉત્તરમાં આવ્યો નહિ ત્યાંસુધી મરાઠાઓના અમલ નીચે રહ્યો. પાંડીચેરીનો ફ્રેન્ચ ગવર્નર દુપ્લીના આમલથી શાહુએ અંદા સાહેબને છોડી દીધો. આથી કરીને ઈંગ્લેન્ડ તથા ફ્રેન્ચ વચ્ચે દસ વરસ સુધી (૧૭૫૦ થી ૧૭૬૦) લડાઈ ચાલી તાંજેરના રાજાઓએ ઈંગ્લેન્ડ આસરા હેઠળ ગપલા મહમદઅલીનો પક્ષ લીધો જેનું સહાયકારી મોરારસાવ ગોરપાંડેએ તેમને ત્રાસ પમાડ્યો, તે એવી રીતે કે ઈંગ્લેન્ડે તે રાજાને મદદ કરવાને અશક્ત નીવડ્યા ત્યારે તેણે તાંજેરમાં લૂટફાટ ચલાવી. આગળ ચાલતાં ફ્રેન્ચ સરદાર લાલીએ પણ તાંજેર લૂંટ્યું. પણ આ વખતે ઈંગ્લેન્ડ

લોકો લાલીને હાકી કાઢવામાં પ્રતેહ પામ્યા આ કર્ણાટકના નિમ્ન દરન્યાન તાળેરના લસ્કરે માકોળની સરદારી હેઠળ ફ્રેન્ચની સામે ઇંગ્લેન્ડની તરફે-લુમાં ધણું અગત્યનો ભાગ બળબે.

તાળેરના રાજ્યોએ ઇંગ્લેન્ડની તરફેલુમાં આટલી તુકસાની વેડીને મહમદઅલીને મદદ કર્યા છતાં તેને તાળેર સામે અદરખાનેથી વેર હતું, કારણ કે એ શહેર પૈસેટકે આબાદાનીમાં હતું ઉવટ જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે પડ્યા ત્યારે ૧૭૬૨ માં એવી રગતે સલાહ થઈ કે તાળેરના રાજ્યે નવામને દરવરસે ૪ લાખ રૂપિયા આપના અને ખર્ચા તરીકે રહેલું આ બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડે જામીન થયા હતા ૧૭૭૧ માં નવામે મદ્રાસ સરકારની મદદ મેળવી પ્રતાપસીંગના છોકરા તુલસાજી ઉપર ચકાઈ કરી તુલસાજીને આથી સલાહ કરવાની ફરજ પડી અને તેથી કરીને પોતાના રાજ્યને પૈસાની બાબતમાં ઘણું તુકસાન થયું અને એક તો પૈસો રાજ્યમાં થોડો હતો તેમાં આથી વધારે ખોટ પડી આ બીજા તહનામાં તાળેરના રાજાને ઘણું તુકમાન થયું અને એ દાસ મહમદઅલી અને તેના માગનારા ઇંગ્લેન્ડની અતિ તૂષણાની તુલિ થઈ આ લોકોએ મદ્રાસ સરકાર ની રાજનીતિ પ્રમાણે અમલ કર્યો ૧૭૬૨ ની જામીનગીરીથી ઇંગ્લેન્ડે તાળેરની સ્વતંત્રતાને વારસે જવાબદાર થયા હતા તે વાત હવામાં ઉડી ગઈ.

તેમણે ૧૭૭૩ માં નના બે ઇંગ્લેન્ડની મદદથી તાળેરમાં લૂટકાટ કરવા માડી અને રાજાને કેદ કરી શહેર લઈ લીધું અને તાળેરનું રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. આ બધા લૂટકાટ તથા વિશ્વાસઘાતના કાર્યો મદ્રાસ સરકારે પોતાની જોખમદારીથી નવામના ઇંગ્લેન્ડ માગનારાઓના લાભ અથ કર્યા.

કાંઈકેટરોના મડળને આ બાબતની કાંઈ ખબર નહોતી અને જ્યારે તેઓ આ બધા અઘટિત કામોથી વાકેફ થયા ત્યારે મદ્રાસ સરકારની રાજનીતિને સખ રીતે વખોડી કાઢી તેઓએ એકદમ ગવર્નરને પાછો બોલાવ્યો અને તુલસાજીને ફરી માદી ઉપર બેસાડવાનો ઠરાવ કરીધો આ હુકમનો અમલ

૧૭૭૬ માં થયો. પણ આ ત્રણ વર્ષ સુધી નવાબના હાથમાં તાંબેર રહ્યું તેટલામાં તેણે આખો દેશ ખેદાનખેદાન કરી નાંખ્યો અને થોડે અંશે તેને અસલ સ્થિતિ ઉપર પહોંચાડવાને બીજાં દસ વર્ષ લાગ્યાં. પણ એટલા વખતમાં તરત ઈંગ્લેન્ડ અને હૈદરઅલી વચ્ચે લડાઈ થઈ અને હૈદરે પોતાનું વેર આ હિંદુભાવ્ય તાંબેરના પ્રાંત ઉપર વાળ્યું અને ૧૭૮૨ માં પોતાના ભૂટકાટ કરતાં રોજાઓની મદદથી લૂંટી લઈ ઉર્જુડ જેતું કરી મૂક્યું. આવા બધા પ્રતિકૂળ સંયોગોની વચ્ચે તુલસાજી ૧૧ વર્ષ રાજ્ય કરીને ૧૭૮૭ માં મરણ પામ્યો.

તાંબેર મરાઠાઓના મુખ્ય રાજ્યથી ધણું છુટું પડી ગયું હતું અને આથી મરાઠાઓના હૈદર ઉપરના હુમલાઓ તથા મેળવેલી જીતથી તાંબેરને કાંઈ લાભ પહોંચ્યો નહિ તેનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે ઈંગ્લેન્ડ અને હૈદરવડે એ રાજ્ય સંકટમાં હતું. આ વીસ વર્ષની અંદર તાંબેરને એટલું બધું તુકસાન થયું કે બે કે ત્રીપુની પડતી પછી દક્ષિણમાં બધે ઠેકાણે શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી તોપણ તાંબેર પોતાની અસલ મજબૂત સ્થિતિએ પહોંચવા પામ્યું નહિ. વૈળા અંદર અંદરના અધ્યક્ષોથી પણ તુકસાન થયું.

તુલસાજીના દત્તકપુત્રને તેનાં સાવકાભાઈ અમરસીંગે માઠી ઉપરથી ઉઠાડી મેલ્યો. મદ્રાસ સરકારનું કરજ એટલું થઈ ગયું હતું અને રાજ્યનો ભંડાર તળાવખાડક મઈ જવાથી રાજ પોતાનું કરજ અલગ કરી ચક્રવેટ નહીં. તુલસાજીના દત્તકપુત્ર સરફોજીનો મી. રકવારેઝ કરીને એક ડેનીશ મીશનરી સારો દોરત અને મદદગાર થઈ પડ્યો હતો. મઈરેકટર મંડળે સરફોજીનો હક્ક સ્વીકાર્યો અને ૧૭૯૮ માં તેને માઠી ઉપર બેસાડ્યો અને અમરસીંગને પેનશન ઉપર જવાની ફરજ પાડી. મારકવીસ ઓફ વેલેસીએ જ્યારે ત્રીપુના પતન પછી મદ્રાસ તાબે થયું ત્યારે સરફોજીને રાજ્ય છોડીને અમુક પેનશન મેવાને સમજાવવામાં તે શ્લેષમંદ થયો. તે ૧૮૩૩ સુધી એટલે પોતાની હયાતી સુધી પેનશન ઉપર રહ્યો અને તે પછી તેના પુત્રને પેનશન

મધ્યુ. એ ૧૮૪૫ માં વગર વારસે મરણ પામ્યો. આથી તાંજેનું રાજ્ય કંપનીના હાથમાં ગયું અને રાણીઓને તેઓની અસલી મહેલમાં રહેવા દેવામાં આવી અને પેનસન આપવામાં આવ્યું. તેમની ખાનગી મિલકત તેમની પાસેથી લઇ લેવામાં આવી પણ કેટલાક વરસ સુધી મુકદ્દમે આપ્યા પછી તેમને પાછી સોંપવામાં આવી.

આ હુકમો એક દક્ષિણમાં આવેલા મરાઠાઓના એક નાના ભસ્કરી મથકનું અનિદ આપ્યાન છે.

જ્યારે ડાંપીલા મરાઠાઓએ મુગલ લોકોની સામે પોતાનું બળ ટકાવી અને ૨૦ વર્ષ સુધી લડી પોતાનું સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખ્યું હતું ત્યારે આ તાનુ રાજ્ય તેમના ઐક્યમાં સામિલ નહિ થઇ પોતાના બળ ઉપર રહ્યાથી ક્ષોડકની લડાઇઓમાં હટાઇ ગયું અને ૧૭૬૨ માં એક ખરા સ્વતંત્ર રાજ તરીકે નાબુદ થયું. જે આ રાજ્ય મરાઠાઓના મુખ્ય રાજ્ય સાથે મળી ગયું હોત તો ૧૭૬૨ થી ૧૭૬૨ ની અંદર જે મરાઠાની અડા-ઈઓ થઇ હતી અને જેમાં મરાઠાઓની ફતેહ થઇ હતી અને હેઠર અને ટીપુને સલાહ કરવાને વારતે મોટી રકમો તથા જાગીરો આપવી પડી હતી તે વખતમાં વગર શકે તાંજેરે ધણો અમલનો ભાગ મળ્યો હોત. મરાઠાઓના ગુટી ખાતેના બીજા મથકની પણ આવીજ શૂલને લીધે તાંજેર જેવી દુર્દશા થઇ; કારણ કે તે બીજાઓની સાથે મળી ગયું નહિ અને પોતાના બળ ઉપર ટકી રહેવા મથ્યું.

આ નાના રાજ્યની વાત ઉપરથી, એક ધડો લેવા જેવો છે અને તે ધડો મરાઠાઓનું જોર અને નબળાઈ સારી રીતે દેખાડે છે અને તે એ છે કે જ્યારે એ સત્તા એકત્ર હતી ત્યારે મરાઠાઓ ધણા જોરમાં હતા પણ જ્યારે સંપ દુટ્ટી ગયો ત્યારે પોતાનું સ્વતંત્રપણું પણ જાળવી શક્યા નહિ.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પૂરવણી.

મરાઠા ઇતિહાસમાંથી વીણી કાઢેલી બાબતો. *

મરાઠાઓનો બરોસાલાયક ઇતિહાસ જન્મ ગ્રાન્ડ ડે લેખેલો છે અને તે મરાઠાઓના આખ્યાન અને બીજા અસલી લેખો અને હસ્તાલેખોના આધારથી લખાયેલો. એ વાત સર્વને જાણીતી છે. આ અંધકર્તાએ પણ તેની મદદ લીધેલી છે. આ ઉતારામાંથી કેટલીક પ્રતો ગ્રાન્ડ ડે જણાવે છે કે મુબંઈની લીટરરી સોસાયટીને તેણે રોપેલી છે. આ કામ તે વખત અનુસાર ગ્રાન્ડ ડે ચોખ્ખ કરેલું ગણાય; કારણ કે આથી કરીને મરાઠા ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ગ્રાન્ડ ડે ઉતારા કરેલા અસલ લેખો જાતે તપાસવાની સવડતા થાય-પણ દુર્ભાગ્યે કેટલાંક વરસથી લીટરરી સોસાયટી અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી અને ગ્રાન્ડ ડેના અસલી લેખોનો પત્તો નથી. જે એ બાબત રોયલ એસીઆર્ટિક સોસાયટીની મુબંઈની શાખાની લાયબ્રેરીમાં તપાસ કરાવી હતી. આ સોસાયટી લીટરરી સોસાયટી પછી તરત જીબી થઈ પણ લેખોનો કાંઈપણ પત્તો મળ્યો નથી અને હાલ એ લેખો ક્યાં છે તેનો પણ કાંઈ ખુલાસો મળી શક્યો નહિ કેટલેક ડેકાજે એવું ધારવામાં આવે છે કે આ લેખોને બાળી નાખવામાં આવ્યા છે, અને આ કામ જો કે ગ્રાન્ડ ડેના હુકમથી કરવામાં આવ્યું નથી તોપણ એ બાબત એને ખબર હતી; પણ આ માન્યતા શા આધારથી ઉત્પન્ન થઈ તે વિષે મને કંઈ માલૂમ પડ્યું નથી. અને તે એટલી અસંબંધિત છે અને ઇનામ કમીશને લેખો

* આ વિષય સ્વર્ણસ્થ ન્યાયમૂર્તિ કાશીનાથ ત્રિગ્ગઠ તેલંગે લખેલો છે, અને તેમણે ૧૮૬૨માં ૧૭મી સપ્ટેમ્બરે દખલ ફોસેન મંડળ સમક્ષ વાંચી સંભળાવ્યો હતો.

અને દસ્તાવેજો બાળી નાંખ્યા એવા જે ગપાટા ઉડતા તેના જેવી છે તેથી તે બિયડુલા નાપાયાદાર ગણાય. જ્યારે ઉપલા લેખો રાયલ એશીઆ ટિક સોસાયટીની મુબઈની શાખાની લાયબ્રેરીમાં નહિ મળ્યા ત્યારે આ પ્રમાણે ગપાટા ઉડ્યા હશે.

આમાના કેટલાક લેખો મરાઠી વાંચનારને છેલ્લા દસ બાઈ વરસમાં છાપેલા માલૂમ પડ્યા હતા, અને તેની સાથે ખીજા પશુ કેટલાક બાહેર પડ્યા છે જે આન્ટ ડફને દેખીતી રીતે હાથ નહીં ચડ્યા હતા આ બે જાતના લેખોની તપાસ કરવાથી મરાઠા ઇતિહાસ ઉપર વિવિધ પ્રકારની બાબતોનું અજવાળું પડે છે જે કે આન્ટ ડફના પુસ્તકમાં આ લેખોની તપાસ લીધામાં આવી નથી તો પશુ કેટલાકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, પણ તે માત્ર ઉતાવળથી ઉપનક્ત ઉપલક્ત જોઈને કરવામાં આવેલું છે. આન્ટ ડફ પોતાના પુસ્તકમાં જોકે સવળે જાગે નહિ તો પશુ ધણે જાગે મરાઠાઓના રાજદારી આખ્યાન બાબત ધર્ણન કરેલું છે, તેમની વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક હાલત ઉપર તો કાંઈ કાંઈ ઠેકાણે માત્ર આડકતરી રીતે પ્રચારો કરવામાં આવ્યો છે તોપણ અસલી લેખો વિષે ઉપર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તેમાં તે વખતના રાજદારી બનાવોનું જે ધર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે આ આખ્યાનમાં અગત્યની મુદ્દાની બાબત છે હવે જ્યારે આ અસલી હસ્તલેખો આપણી પાસે મોજુદ છે ત્યારે તેમાં જે પ્રાસંગિક વ્યાવહારિક અને ધાર્મિક ત્રિવિધો વિષે લખવામાં આવ્યું છે તેનો ફાયદો આપણે લઈ શકીએ છીએ, પણ જે લેખો ખોવાઈ ગયા છે તેમાં જે બાબતનો ખુલાસો થઈ શકીને નથી, અને ઉપર જણાવેલા કારણોથી હવે આપણને ખીજા કાંઈ તરફથી પણ જે લેખોમાં શું જણાવેલું છે તેની ખબર પડી શકે એમ નથી. બધી બાબતોનો વિચાર કરતા જે દસ્તાવેજો હાલમાં મળેલા છે તેથી મરાઠા ઝોના ધર્મ સબધી અને વ્યાવહારિક ઇતિહાસ ઉપર ધણું જ થોડું અજવાળું પડે છે જે અફસોસકારક છે કે આન્ટ ડફના લેખોથી જે થોડું થઈ

અજવાળું પડત તે પશુ જોવાઈ ગયલા હોવાથી ને થોડો ધણો સંભવ હતો તે પશુ જતો રહ્યો છે. પશુ જોવાયલા લેખોના અભાવે ને સેખો છેલ્લા થોડાં વરસમાં “ વિવિધ જ્ઞાન વિસ્તાર ” નામના પુસ્તકમાં છાપેલાં લેખોમાં આવે છે તથા “ કાવચ, પ્રશ્નમ્પ્રતિદાસચી સાધને ” કાવ્ય પ્રતિદાસ સંગ્રહ ” માં છે તેમાંથી ને થોડાં થોડાં છૂટાં કિરણો પડે છે તે સર્વે એકત્ર કરીને થોડું અજવાળું આ પ્રકરણમાં નાંખીએ.

આ સ્થળે ધ્યાન જોએ તેવી મુદ્દે તપાસવાની બાબત એ છે કે સાં. સારિક તથા ધાર્મિક વિષય તરફ રાજ્યનું વલણ કેવા પ્રકારનું હતું. મરાઠી સત્તાનો આરંભ થયો તે સમય તરફ ફરી નજર કરવાને આ પ્રસંગે આપણને જરૂર છે. એમ કહેવાની અગત્ય છે કે તે વખતે લશ્કરી પ્રયત્ન જીત્સો હતો અને ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગો હતા છતાં મુઠ્ઠી કાનુનો રચવાને શિવાજીને પોતાનું ધુરિયળ અજમાવવાને અવકાશ મળ્યો હતો, અને તે પશુ એવી રીતે કે મરાઠા પ્રતિદાસે રોકેલી આખી મુદત દરમ્યાન એક પેશ્વા વડા માધવરાવની કારકિર્દીને બાજુએ રાખીએ તો તેની જોડે મળી શકે તેમ નથી. વિખ્યાત અષ્ટ પ્રધાનની સ્થાપના, એ શિવાજીની પદ્ધતિનો એક લાક્ષણિક શુષ્ક હતો. આઠ પ્રધાનો માંહેલો એક પંડિતરાઓ કહેવાતો અને તેનાં કર્તવ્યો, તેમજ ખીજા પ્રધાનો તથા અમલદારોનાં, રાજ્યભિષેકના પહેલાં વર્ષમાં મંગળવારે જેટ વદી ૧૩ ની લખેલી હોય એવા આશયવાળી પત્રિકામાં, દર્શાવેલાં છે. તેમાં જણાવેલું છે કે રાજ્યના ધાર્મિક પ્રકરણોનો તમામ અધિકાર પંડિતરાવે ગ્રહાવવો અને અમુક કાર્ય, ધર્મના ધારાને અનુકૂળ છે કે નહીં તે જોઈ નિર્ણય કરી શાસન સંબંધી તેજે આગ્રા આપવી. રાજ્ય તરફથી વિદ્વાનોનો તેજે સત્કાર કરવો અને તેની સાથે ધર્મશાસ્ત્રનાં ત્રણ પાતાંઓ, આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત સંબંધી ને કાંઈ સેખો રાજ્ય તરફથી બહાર પાડવામાં આવે તેના ઉપર સામેની બાજુએ ખાતરીપૂર્વક તપાસવાની અધિક સહી કરવી. શાંતિ તેમજ ખીજા

ક્રિયાઓ અને તેની સાથે રાજ્યદાનની વહેંચણી ઉપર પણ તેણે નબર રાખવી. વળી મહારાવ ચિટનિસે લખેલા ચિવાજના જન્મચરિત્રમાં એમ જણાવેલું છે કે એ રાજ્યડાનની સ્થાપના તેણે પરંપરાગત ચાલતા આ-વેલા રિવાજને અનુસરીને કરી હતી અને તેજ રીતે તેણે તેના અધિકાર તથા કર્તવ્ય નક્કી કર્યાં હતાં.

રાજ્યાભિષેકનાં ૪૨ મા વર્ષની, માગસર શુદ્ધ ૪ ને વાર ગરેહની એક આઝાપત્રિકામાં એમ પ્રદર્શિત કરેલું છે કે માનવીઓના રાજની એક ફરજ એ પણ છે કે અપવિત્રતા તરફ દળતા વલણનો અવરોધ કરવો અને પ્રજામાં પવિત્રતાની વૃદ્ધિ કરવી. એ પત્રિકા કાલ્દાપુરના રાજા શંભુ છત્રપતિ તરફથી પ્રતીત થઇ હતી. વળી તેમાં એમ પણ જણાવેલું છે કે આમ કર્યાંથી આવતી જિંદગીમાં અખંડ સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે એટલા માટે ધર્મ વિરુદ્ધ વિચારો કે પાખંડનો પ્રસાર રાજ્યમાં થવા દેવો નહીં, પણ કદાપિ કોઈ ઠેકાણે તેમ થવા પામે તો તે બાબત જાતી તપાસ થવી જોઈએ—એટલે કે ખુદ પ્રધાન તરફથી—અને યોગ્ય સાસન થવું જોઈએ, જ્યાં કોઈને અનાચાર તરફ વૃત્તિ ન થાય અને પરિણામે તેનો અવરોધ થાય.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠા રાજાઓ પોતાની પ્રજાની ધાર્મિક કૃતિઓ ઉપર અંકુશ રાખવા પોતાનો હક્ક તેમજ ફરજ સમજતા હતા. વળી એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોગ છે કે આ કાર્ય રાજાની ફરજ બજાવવાના અર્થે જે પ્રધાનને નિમવામાં આવતો તે હમેશાં બ્રાહ્મણ ચુંટી કઠાતો અને તેમ યવું સ્વાભાવિક હતું. વિશેષ એમ પણ જણાય છે કે આ ફરજનો વ્યાવહારિક રીતે અમલ પણ થતો, નહીં કે તે કાગળ ઉપર શોભા તરીકે નોંધ રહેતી. દાખલા તરીકે શિવાજનો દીકરો અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર સંભાજના રાજ્યમાં તેનો માનિતો કબજો,* એટલે કે

* કબજ=કબિ, કવિજ, માનપૂર્વક પ્રત્યય કબિરાજ કે કવિરાજ પણ લખાય છે.

કડુશાએ, પોતાના બીજા અનેક અપરાધો અને અનાચારોમાં શક્તિ એ ધરી કરી કે એ કાર્ય માટે જવાબદાર પ્રધાન પંડિતરાવની સલાહ ને સમજૂતી વિરૂદ્ધ રાખને સમજાવીને એવી આઘા પ્રસિદ્ધ કરાવી કે હવેથી પ્રાપ્તિની ક્રિયા પ્રખ્યાત બાહ્યો એટલે પદ્મસાહના શુર્યોને હાથે ઘરો. શી ખા, મીએ જોવામાં આવી જેથી આ આઘા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી તે આપણી, આગળ જે સેખ છે તેમાં દર્શાવેલી નથી, અને આ રિવાજ સંબંધી બીજી દલીલતનું સાધન મારા જાણવામાં નથી.

હરી શાહુના સમયમાં જ્યારે બાહ્ય બાહ્યરાવ પેશા હતો ત્યારે આઘાએ અને પ્રભુઓ વચ્ચે લાંબા વખતથી જે અપડો ચાલી રહ્યો હતો તેનો નિવેડો લાવવાનું કામ રાજ્યને માથે આવ્યું. એ તકરાર છેક શિવાજીના વખતથી શરૂ થએલી જણાય છે અને તેનો જે ફડો તે વખતે લાવવામાં આવ્યો હતો તે પ્રમાણે સંબાજી અને રાજરામના રાજ્યો દરમ્યાન તેમજ શાહુના પોતાના રાજ્યના પશ્ચાત્તરા બાગ દરમ્યાન અમલ થયો હતો. પરંતુ શાહુના રાજ્યના છેવટના ભાગમાં એ તકરાર ફરીથી ઉભી થઇ હતી, કેમકે પ્રભુઓ જેમ શિવાજીના માનિતા હતા તેમ શાહુના પણ માનિતા હતા. પ્રભુના હાથે લખાયેલાં ઘટાંતોમાં આઘાએને માથે એવો દોષ મૂકવામાં આવ્યો છે કે પ્રભુ શક્તિની પ્રતિષ્ઠા બોલી કરવા અર્થે જુના પુરાણો તેમજ 'સમર્થદિર્ખક' જેવાં બીજાં પુસ્તકોમાં તેમણે ધાલમેલ કરી છે. તે વખતના પેશા બાહ્ય બાહ્યરાવ સમક્ષ આ વાંધો રજૂ થતાં જ તેણે શાહુને લખ્યું કે જુનો રિવાજ ફરી અમલમાં આવવો જોઈએ, અને આઘાએ જે નવી તકરારો ઉભી કરી છે તેને તોડી પાડવી જોઈએ અને આ બાબતમાં છેવટનો અને આદ્ય હુકમ બહાર પાડવો જોઈએ. આ ઉપરથી શાહુએ કૃષ્ણ નદીના કાંઠા ઉપર આવેલા ખડે અને માંદુલીના સપાળ આઘાએને આઘા લખી મોકલી કે બીજાપૂરના સહેનશાહની કારકિર્દીમાં તેમજ શિવાજી, સંબાજી, રાજરામ અને તારાબાઈના સમ-

યમાં તથા મારા પોતાના સરઆતના અમલમાં જેવી રીતે તેઓ પ્રેતસં-
સ્કાર કરતાં તેજ વહિવટ ચાલુ રાખવેલ તેમને સ્પષ્ટ સૂચના એવી આપવામાં
આવી હતી કે તેમણે નવું કંઈ આદરવું નહીં અને જીવું લોપવું નહીં.
વળી એજ વખતે રાજની આગા જોડે પંડિતરાવ રઘુનાથે એવી પત્રિકા
ખાહણે પ્રતિ મોકલી કે તેમણે જીવો રિવાજ પાલો ચાલુ કરવો; પરંતુ
શાહુનો અંત જામદીથી આવવાનો છે એમ સમજીને પ્રતિનિધિ જામજીવન-
રાવ પંડિત અને તેના આડતીઆ યમાજી જેઓ શાહુની વતી સતારાને
રાજ્ય વહિવટ સંભાળતા હતા તેમણે આ નીવેડો સ્વીકાર્યો નહીં; અને તેથી
ઉપલી આગાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ હતી છતાં તકરારો જામની તેમ રહી ગઈ. પાછ-
ળથી ધારણા અનુસાર શાહુનું મૃત્યુ નિપજ્યું અને બાલાજી બાજીરાવે તર-
તજ પ્રતિનિધિ તેમજ તેના આડતીયા યમાજી બન્નેને કેદખાનામાં બેસા-
ડ્યા, અને એવો હુકમ કર્યો કે ઉપલી ક્રિયાઓ સંબંધી જીવો રિવાજ અ-
મલમાં મૂકવો આ રિવાજ માધવરાવના રાજ્યકારભારના અંત સુધી તથા
નારાયણરાવના રાજ્યના આરંભ સુધી ચાલુ રહો.

આ બનાવને ધણાં વર્ષ વિત્યા પછી પેશ્વા સવાઈ માધવરાવ નરહરી
રઘુસેકર નામનો એક ખાહણુ યવનમય તથા બ્રહ્મ થયો એટલે કે હિંદુ ધ-
ર્મ તજી મુસલમાન બન્યો. પૈઠણના અમુક ખાહણોએ તેને,
પેશ્વાની આગા વિરુદ્ધ હોવા છતાં, ફરીથી પોતાની સતિમાં
દાખલ કર્યો. આ પુનઃ પ્રવેશના પ્રયત્નોવડે તેજ સ્થળની આ-
હણુ સતિમાં કુટ પડી ને તે ઉપરથી એક દરબારી અમલદાર
તેજ સ્થળે આગ્યો, અને ન્યાતજદાર મુકામલા તેમજ બીજા બધા ખાહ-
ણોને બળાતકારે સાથે જમવા બેસાડ્યા. પેશ્વાના લેખ પ્રમાણે આતું પરિ-
ણામ એ નિપજ્યું કે તમામ પૈઠણ ખાહણો ન્યાતજદાર થયા, અને તેટલા
માટે સરકારે પૈઠણના ખાહણુ સમસ્તને પ્રાયશ્ચિત કરાવવા બે કારકુનોને
મોકલ્યા ને તે પ્રમાણે ક્રિયા થઈ. ફરી એ આગા જામનાપુર પ્રગણના

દેશમુખો અને દેશપાડિઓ પ્રતિ મોકલવામાં આવી અને તેમાં એમ લખ્યું હતું કે એ પ્રગણના ખીજ ને આઠણો પૈણના આઠણોના સંસર્ગમાં આવ્યા હોય તેમણે પણ એ બે સરકારી કારકુનોદ્વારા વિધિપૂર્વક પ્રાપ્તિ કરવું. આ પ્રકરણમાંથી જાણવાયેલ જિલ જિલ રંગ પ્રક્ટી નીકળે છે અને તેમાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવો પ્રકાર પ્રાપ્તિતનો વિસ્તાર વધીને એક આખા પ્રગણના આઠણોને લાગુ પાડવાના ન્યાયના સખપણા સંબંધનો છે. પાછળથી ખીજે એક મુકરદ્દમે અક્ટોબર ૧૮૦૦ માં નાના રૂડનવિસ અને પરશુરામ બાઉ પટવર્ધનના મૃત્યુ પછી તરતજ ઉભો થયો તેનાં પણ તર્ક લંબાવવામાં તેટલી જ કઠોરતા જણાઈ આવે છે. વાત એમ બની કે પેશ્વાના મહેલમાં એક અનુચરને ધરનાં સૌ માણસો આઠણ સમજતા હતા પણ પાછળથી જણાઈ આવ્યું કે તે તો હલકા વર્ણનો હતો. એ માણસને શિક્ષા કરવામાં આવી અને પૂના ચહેરના તમામ આઠણો (બણી ખરી ત્યાંની વસ્તી પણ એજ છે) ને પ્રાપ્તિ કરવું પડ્યું.

ત્રિમ્બકેશ્વરમાં સદાશીવરાઓ બાઉએ એક વિચિત્ર મુકરદ્દમો ચૂકવ્યો. સિંહસ્થ વર્ષમાં ગોસામીઓની બે ન્વાતો 'ગિરિ અને પુરી' વચ્ચે ત્રિમ્બકેશ્વરમાં ન્હાવા સંબંધી કંઈક વાંધો ઉડ્યો અને તે દેખીતી રીતે એ હતો કે પ્રથમ કોણે ન્હાવું. અમારા જાણવામાં એમ આવ્યું છે કે એમાંથી લડાઈ ઊભી થઈ ત્યારે સરકાર તરફથી સદાશીવરાવે નીવેડો લાવવા ખુશી બતાવી. બન્ને પક્ષો કબૂલ થયા. તેણે યુક્તિ એ રચી કે ઉભય ન્વાતમાંથી એક એક મહંતને પોતાની જોડે તેડી જઈ કુસાવર્તના પવિત્ર પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો. પાણીમાં બન્ને એકજ વખતે દાખલ થયા તેથી આગળ પાછળ જવાનો સવાલ દૂર થયો અને ઝઘડો મટી ગયો.

ખીજે એક ઝઘડો પ્રતિસ્પર્ધિ આઠણો વચ્ચે થયો. તે પતાવવામાં પેશ્વા તેટલો ફતેહમંદ થઈ રહ્યો નહીં. ત્રિમ્બકેશ્વરમાં પેશ્વાએ એક મંદિર બનાવ્યું હતું તેના સંબંધમાં પ્રથમ કજીઓ ઉભો થયો હતો. એ બંધન

દેવાર્પણ કરવાની ક્રિયા બાલાજીએ ઇચ્છી હતી તે સમયે ઘડી શકી નહીં, કેમકે મંદિરના દક્ષિણદ્વાર સંબંધી યજ્ઞવેદી તથા આપરતમ્બ બ્રાહ્મણો વચ્ચે તકરાર થઇ. એ વાંધો કેવા પ્રકારનો હતો તે યથાર્થિત બાણુવામાં આવ્યો નથી તેમજ છેવટ શરૂઓ કેવી રીતે આવ્યો તે પણ બાણુવામાં નથી પરંતુ પરાક્ષ રીતે એમ તો કહી શકાય કે પેશાએ, ત્રિમુકેશ્વર મંદિર બાંધવામાં કેટલાક પત્થર પેશાની આસપાસ જે વાપરવામાં આવ્યા હતા તે, મસજિદોમાંથી લીધેલા હતા. એ મસજિદો તે વખતે પડતર હતી કે ખંડેર તે સંબંધી કંઈ લેખ નથી.

બીજી એક બાબતમાં પણ પેશા પોતાની મરજી અમલમાં આણી શક્યો નહોતો, કેમકે ભોંકો તેમાં વિરૂદ્ધ હતા અને તે પ્રથમ, પહેલા બાજીરાવના સમયમાં, ઉપરિચિત થઇ હતી. એ સંબંધી કાંઈ અસહ સખાણુ મારા જોવામાં આવ્યું નથી પણ પેશાના બખરના લેખકે એક નોંધ કરી છે કે બાજીરાવને મસ્તાની નામની મુસલમાન સ્ત્રીને પેટે દીકરો આવતયો હતો. એને બ્રાહ્મણ બનાવી જનોઇ આપવાની હતી, પરંતુ બ્રાહ્મણો વિરૂદ્ધ હોવાથી એ ચોજના પાર પડી નહોતી. બાજીરાવની કારકિર્દી સંબંધી એક દિવસ છે તેમાં ૧૮૪૦ ની સાલ લખેલી છે (ધણુંકરીને એ તારીખ અસહ સખાણુની નહિ પણ એ નકલની હોવી જોઇએ) અને તેમાં બાજીરાવ અને મસ્તાની વચ્ચે જે લગ્ન જેવો વિધિ થયો તેનું ટુંકું વર્ણન આપેલું છે. તેમાં એમ લખેલું છે કે એ મસ્તાની હૈદરાબાદના નરાયણની એટલે કે નિજામની પુત્રી હતી અને નવાબની સ્ત્રીએ એવી સચવા કરી હતી કે મિત્રાચારી દદ યાય તે અર્થે આપણી પુત્રીનું લગ્ન બાજીરાવ જોડે કરવું જોઇએ. ; તદાનુસાર ખજૂરદારા લગ્ન થયાં હતાં અને પાછળથી બાજીરાવ મસ્તાનીને તેડી લાવ્યો હતો અને તેને ખાસ જાંઘાવેલા જુદા મહેલમાં રાખી હતી. આ મહેલ પૂતોમાં આવેલા સનવાર બાવનના એક બાઈમાં બાંધવામાં આવ્યો હતો.

અર્વાચીન કાળના હિંદુઓનું ધ્યાન એક અગત્યની બાબત ઉપર ખેંચાય છે તે પેશ્વાઓની એક આગ્રા સંબંધી છે. પરંતુ તે વખતે કયા પેશ્વાની સત્તા પ્રચલિત હતી તે કહેવું અશક્ય છે. એ આગ્રા એવી રીતની હતી કે વાઙ્મતિમાં કાંઈ પણ બાહ્ય પોતાની કન્યા પરણાવતી વખતે કંઈપણ પૈસાની રકમ સ્વીકારતી નહીં; જે કાંઈ સ્વીકારશે તેને દંડ દાખલ બમણી રકમ સરકારને આપવી પડશે, અને જે ધણી રકમ આપશે તેને તેટલીજ રકમને દંડ આપવો પડશે, તેમજ જે કાંઈ એ રકમની આપ લે કરવામાં સાલગ્રત રહી મેહેનતાણું લેશે તેને તેટલોજ દંડ થશે. જે અધિકારી પ્રતિ એ આગ્રા કરવામાં આવેલી છે તેને સૂચના એવી રીતની કરેલી છે કે તેણે તાઠીદની રીતે આખી બ્રાહ્મણમતિને, તમામ જમીનદારને, ધર્મપ્રકરણના સધળા અધિકારીઓને, ગોરાને, જોશીઓને તેમજ પાટીલો અને કુલકર્ણીઓને તે હુકમ પહોંચાડવો અને તેઓ કંઈપણ કરજ સંબંધી રકમ પાત્રી આપી દેવા બહાના બતાવે તે ઉપર લક્ષ આપવું નહીં છતાં. આ આગ્રા સંબંધી વિશેષ કંઈ કહેવા સરખું નથી; પરંતુ એટલું તો જણાવવું જોઈએ કે તેમાં લક્ષ આપવા યોગ્ય લક્ષણ એ છે કે તે બહુ બાપક છે કેમકે એ દોષયુક્ત કારજમાં શામિલ થનાર સકળજનને શિક્ષા લાગુ કરેલી છે. જે માણસ કન્યા વેચે છે તેને, જે ગ્રામ્ય ખરીદે છે તેને અને જે માણસ એ સાદું ગોઠવે તેને.

આ ઉપરથી જણાશે કે મરાઠી અમલ તળે રાજ્યદારી તથા ધર્મિક વિષયો વચ્ચે નિકટનો સંબંધ રાખેલો હતો અને એ સંયોગ માત્ર કાગળ ઉપર નહિ પણ તેનો વ્યવહારિક રીતે અમલ થતો હતો; અને એ રીત મરાઠા રાજ્યોની કારકિર્દી દરમ્યાન પ્રચલિત હતી તેવીજ રીતે બ્રાહ્મણ પેશ્વાઓના અમલ તળે પણ પ્રચલિત હતી. પરંતુ એટલું જણાવવું જોઈએ કે ઉપર કહેલા પેશ્વાની આગ્રા ઉપર પેશ્વાની સહીને જદા રાજ શાહુના નામની સીલ જોવામાં આવે છે. આવી રીતે ધર્મોપદેશક પ્રકરણમાં રાજ-

મંડળ નિરાળું રહે તેમાં આશ્ચર્ય જોવું કાંઈ નથી, કેમકે ધાર્મિક બાબતોમાં રાજ્ય વચ્ચે પડે તેવો સિદ્ધાંત હાલના જમાનામાં પણ સર્વમાન્ય નથી. વળી ખીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જોગ એ છે કે શિવાજીએ આ બધી રીત દાખલ કરી હતી, અને તે છેક પેશ્વાના અમલના આખરનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહી તેનો મુખ્ય હેતુ એ હતો કે હિંદુ ધર્મને પરદેશી શત્રુ-આરથી બચાવવો. એથી ઉલટું, અબળવળી તો એ વડે ઉપજે છે કે મ. ગઠા રાજાઓ આટલી હદ સુધી ધાર્મિક બાબતોમાં વચ્ચે પડવા શક્તિમાન થયા. એક શક્ય ખુલાસો એ છે કે સામાન્ય રીતે લોકોએ શિવાજી ક્ષત્રિય વંશનો છે એવો હાલો સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાય છે. આ બાબત વિશેષ હવે પછી લખવામાં આવશે. ખીજી રીતે જોતાં શાસ્ત્રીઓ અર્વાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણો અને શૂદ્રો સિવાય ખીજી કોઈ ઝાતિઓ છે એવું સ્વીકારવાને અચકાય છે એટલુંજ નહીં પણ વારંવાર ચોખ્ખી રીતે ના પાડે છે. હું ધાઈ છું કે તેઓ ભાગવત પુરાણના જૂતા શ્રંથ ઉપર આધાર રાખે છે, કેમકે તેમાં એમ લખેલું છે કે ક્ષત્રિય વંશના છેલ્લા કુટુંબીઓ નંદાઓ હતા અને આ દક્ષિભિંદુથી જોતાં શિવાજીનો ક્ષત્રિય હોવાનો હાલો તેમણે તપાસ્યો હોય એમ હું ધારતો નથી; પરંતુ રામદાસે તો એ હાલો સ્વીકાર્યો હતો. ખીજો ખુલાસો એવો આપી શકાય કે દરેક રાજામાં એણે અદકો ઈશ્વરી અંશ છે, એ અસલી મત તે વખતે સ્વીકારવામાં આવ્યો હોય તેમ કહી શકાય. થોડાજ વખત ઉપર બખર નામનાં જે જતાંતો પ્રસિદ્ધ થએલાં છે તે માંહેલા એક ફકરામાં તો દિલ્હીના મુગલ શહેનશાહને પણ એ મતનો લાભ આપવામાં આવે છે, અને જ્યારે યવનરાજા માટે એમ કહ્યું છે ત્યારે પધારે મજબૂત કારણથી શિવાજી અને સંભાજી ઈશ્વરી અંશ ધરાવતા હતા એમ સ્વીકારી શકાય.

આ સ્થળે કૃષ્ણાજી સમાસદે લખેલા શિવાજીના જન્મચરિત્રમાં એક વાક્ય છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું ઉચિત ધાઈ છું. ઉપર કહેવામાં આવ્યું

તેમ શિવાજીએ આદરેલી રીત મુદે ધાર્મિક હતી છતાં મંદિરો અને પોતાના ધર્મના મંડળોનું રક્ષણ કરવાની યોજનાઓ દરમ્યાન તેણે મુસલમાન પીરો ને મસજિદોના લાભ અર્થે દીવાનગી અને નિમાજના બંદોબસ્ત માટે જે નિમણૂકો થયેલી હતી તે આજુ રાખી. સભાસદો જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે શિવાજીના ખીજા પુત્ર રામરામની ઇચ્છાનુસાર ૧૬૯૪ માં રચેલું જ. છાવવામાં આવે છે અને આ દાવો સિદ્ધ કરવાને કેટલોક અંતર્ગત પુરાવો પણ છે. શિવાજીના ચરિત્ર લખનારે જે હકીકત પુરી પાડી છે તે દેખીતી રીતે ઇતિહાસમાં મહા મૂલ્યવાન છે.

હવે આપણે મુદ્દાની બાબત તરફ પાછા વળીએ આ ધાર્મિક અધિકારના સંબંધમાં નોંધ લેવી ઉપયોગી થઈ પડશે કે કાયરથ, પ્રભુચી બખર ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે હિંદુ પ્રજાના ધર્મ સંબંધી ઉભા થતા ઝઘડાઓનો ફડકો લાવવા ખીજાપૂરના મુસલમાન બાદશાહોને અરજ કરવામાં આવતી. એવા પ્રસંગ પણ બનેલા છે. દલાંત તરીકે કોઠણમાં બાદશાહ અને પ્રભુઓ વચ્ચે વાંધો ઉઠ્યો તે દરમ્યાન એક વાર બન્ને પક્ષો દાદ મેળવવા માટે ખીજાપૂરના સ્થાનિક અમલદાર પાસે ગયા હતા. તે મુસલમાન હોવાથી તેણે કહ્યું કે પક્ષકારોનાં શાઓ સંબંધી મને કંઈ જ્ઞાન નથી, માટે તમારે તમારે પવિત્ર જે મુખ્ય સ્થળ બનારસ છે ત્યાં જાઓ અને ત્યાંના પંડિતો પાસેથી ચૂકાદો મેળવો. ત્યાં જે કંઈ નિર્ણય થશે તેને અમલમાં મુકવાનું હું વચન આપું છું. બખરમાં વિશેષ એમ જણાવ્યું છે કે પક્ષકારો તે પ્રભુએ બનારસ ગયા ત્યાં પંડિતોની મોટી સભા બેસવામાં આવી, અને બારે તકરાર થયા પછી એવો ચૂકાદો આપવામાં આવ્યો કે પ્રભુઓ વાસ્તવિક ક્ષત્રિયો છે અને વેદમાં જણાવેલા વિધિઓનો લાભ લેવાને તથા પવિત્ર ગાયત્રી જાણવાને હકદાર છે. એમ કહેવાય કે આથી બાદશાહો સંતોષ પામ્યા હતા અને પ્રભુઓને માટે નિયમિતપણે વિધિઓ કરવાને કબૂલ થયા હતા, અને તેમણે તે કબૂલત પાળી હતી એમ પણ તેમાં દર્શાવેલું છે.

એજ પ્રકારનો બીજો દાખલો શાહાજીના લગ્નને લગતી હકીકતોમાંથી નીકળી શકે તેમ જ. બીજી રીતે જોતાં પણ આ હકીકતો નવાઈ જોવી જાય અને તેથી જરા વિસ્તારથી વર્ણવવા યોગ્ય છે. શાહાજીનો બાપ માલોજી અને તેનો બાઈ વિઠોજી એ બંને નિજમશાહી રાજ્યના એક મનસબદાર જાદવરાવ લુકજીની નોકરીમાં હતા. ૧૫૯૮ માં એક પ્રસંગે સીમગાના એમજીવ દરમ્યાન રંગની ક્રિયા જાદવરાવના ઘરમાં ચાલી રહી હતી તે વખતે માલોજી અને તેનો નાની વયનો પુત્ર શાહાજી હાજર હતા. શાહાજી તે વખતે પાંચ વરસની ઉંમરનો દેખાવડો છોકરો હતો. તેને મજમાને પોતાની ત્રણ વરસની દોકરીની સોડમાં બેસાડ્યો અને વાતચિત દરમ્યાન ટીકા કરી કે આ જેનું જોડું બંધ બેસતું ગણી શકાય, અને દોકરીને પૂછ્યું કે વર તરીકે શાહાજી તને ગમે છે? તરતજ માલોજી અને તેના બાઈ વિઠોજીએ એકઠા થએલા પરાણાઓને જાહેર કર્યું કે જાદવરાવે આ લગ્ન જોડવા પોતે વચન આપ્યું છે અને તે બાબતના તમે શાક્ષી છો. જાદવરાવની ઓંચે આ બાબત સ્વીકારી નહીં અને માલોજી અને વિઠોજીને ધર છોડી જવાની ફરજ પાડી. તેઓ બન્ને ચાલ્યા ગયા, પરંતુ થોડા વખત પછી બેંથી ત્રણ હજાર સિપાઈઓની ટુકડી તૈયાર કરી હોય એમ જણાય છે અને પોતે સરદાર બન્યા અને બીજી મહદ પણ તેમણે મેળવી. તે પછી તેઓ દૌલતાબાદ નજીક એક સ્થળે ગયા અને કેટલાક ટુકડે જામે કરી ત્યાંની મસજિદમાં ફેકી દીધા અને નિજમને પત્રો લખ્યા કે જાદવરાવ અને અમારી વચ્ચે જે સાદું થએલું છે તે પ્રમાણે લગ્નનો બંદોબસ્ત નહીં કરવામાં આવશે તો એજ રીતે અમે બીજી મસજિદો બ્રહ્મ કરીશું નિજમે એ વાત તરત ધ્યાત ઉપર લીધી અને જાદવરાવને હુકમ કર્યો કે લગ્નના સારાનો અમલ કરવો. અંતે નિજમના પોતાના મુરખીપણ તથા બહુ દાઢમાઈથી લગ્નની ક્રિયા કરવામાં આવી અને નિજમે માલોજી અને વિઠોજીને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે આ બાબત

સંબંધીની હકીકતો તદ્દન નવાઈ જેવી અને અનિયમિત છે; પરંતુ તે ઉપરથી એમ તો જણાય છે કે લગ્ન જેવા મામલામાં પણ મુસલમાન રાજાઓને તેમની દિંદુ દૈવત મદદ માટે વચ્ચે પડવા વિનંતિ કરતી.

ખંદાના મુદ્દ સંબંધી બખરમાં એક વાક્ય છે જે ઉપરથી આ ધર્મ ઉપદેશક અધિકાર માટે કેવી રીતે વિનંતિ કરવામાં આવતી, અને ન્યાય રીતે તેવે પ્રકારે તેનો અમલ થતો. એમ જણાય છે કે દલેગામમાં એક બ્રાહ્મણ સ્ત્રી રહેતી હતી તે એક મુસલમાન જોડે બળિયારમાં પડી હતી. તેજ સ્થળના બ્રાહ્મણોએ નાના ફડવીસને આ સંબંધી પુત્રે ફરિયાદ કરી અને તે જોડે બનેલી બાબતો જણાવી વિશેષ એમ લખ્યું કે હવે બ્રાહ્મણીયા ધર્મનું હરણ થયું. નાનાએ આ આરોપ માન્ય કર્યો નહીં પરંતુ તપાસ અર્થે પંચો નીમ્યા. મુસલમાનોએ પંચોને લાંચ આપી હોય એમ જણાય છે કેમકે ઉવટના મુકાદ્દાનો સમય આવે તે પહેલાં મુસલમાનોના લાભમાં નિર્ણય કરવાનું વલણ જતાં, એમ કહીને કે આ તો ખોટું તોહોમત છે. આ ઉપરથી સો બસો બ્રાહ્મણો એકઠા થયા અને તેઓ પુત્રે ગયા. આ સમયે પેશ્વા પોતાના લશ્કર સાથે જે સ્વારીનું ઉવટ ખરદા આગલની લડાઈમાં નિપજ્યું તે સ્વારીએ ચડવા સજ્જ થઈ રહ્યા હતા તેવામાં તેના તંબુની સમીપ ખરે બપોરે મસાલો સળગાવી બેઠા. જ્યારે પેશ્વા તંબુની બહાર આવ્યો ત્યારે બ્રાહ્મણોએ હરહર મહાદેવનો ઘોષ કર્યો. પેશ્વાએ જ્યારે પુછ્યું કે આ બધી ધાધલનો અર્થ શો ત્યારે તેઓએ કહ્યું કે અમે તલેગામથી આવ્યા છીએ, અને મુકરદ્દમો આવી રીતે બન્યો છે. ખરે બપોરે મસાલો મળગાવવાનું દારણ એ છે કે તમારા રાજ્યમાં અધકાર એટલે કે ન્યાયનો અભાવ છે. આ ઉપરથી નારાને તરતજ તેડી મંગાવવામાં આવ્યો અને પાછળથી પંચોને અને ઉવટ પેલી આરોપી સ્ત્રીને બોલાવવામાં આવી. પંચો સ્ત્રીને જ્યારે પુછામાં આવ્યું ત્યારે પ્રથમ તો તે સુપ રહી પણ તેને ફટકાવવા માટે નેતરો મંગાવવા આદ્ય આપવામાં આવી ત્યારે તેણે પોતાનો અપરાધ

કબૂલ કર્યો. આ ઉપરથી પેશાએ યુકાદો આપ્યો કે જન્ન આરોપીઓ ગુન્હે-
ગાર છે. આ નિર્ણયને યજ્ઞેશ્વર શાસ્ત્રીએ સમ્મતિ આપી હતી એમ તેમાં
દર્શાવેલું છે. શાસન એવી રીતનું આપવામાં આવ્યું કે પુરૂષ અપરાધીને અવળે
મોઢે ગધેડે બેસાડી પુનાની શેરીઓમાં ફેરવવો અને પછી હાથીને પગે બાંધી
ભારી નાંખવો. સ્ત્રી અપરાધીને દેહાંત દંડની શિક્ષા થઈ શકે નહિ તેથી
તેને દેશપાર કરવામાં આવી.

મરાઠા રાજ્યોના સમયમાં ધાર્મિક અધિકાર કેવી રીતે ચલાવવામાં
આવ્યો હતો તે ઉપર જણાવેલા બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં દૃષ્ટાંતો ઉપરથી
જણાઈ આવે છે. એમ પ્રદર્શિત થાય છે કે એ રાજ્યો રાજ્યના ઉપરી
હતા એટલુંજ નહીં પણ એક સરખી રીતે ધર્મ પ્રકરણના પણ ઉપરી હતા.
ખ્રિસ્તિ ધર્મની રૂઢી પ્રમાણે બોલીએ તો તેઓ લેજીસ્લેટીવ (કાયદા ધડના
સંબંધી) અધિકાર તેમજ જુડિશીયલ (ન્યાયિક) અધિકાર પોતે વાપ-
રતા તેમજ પંચોદ્ધાર ચલાવતા. રાજવહિવટનો અધિકાર તે ખાતાના પ્રધા-
નદ્વારા ચલાવતા અને કાયદાને અમલમાં લાવવાનું કાર્ય સરકારી કારકુનો
મારફત ચલાવતા. વિશેષમાં એમ તો જણાવવું જોઈએ કે આ હકીકત
સંબંધી લેખો મરાઠા રાજ્યની લગભગ આખી મુદતના સંબંધમાં જોવા-
માં આવે છે, છેક શિવાજીના સમયથી માંડીને સવાઈ માધવરાવના સમય સુધી.

એમાં તો પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે મરાઠા રાજ્યો ધાર્મિક
બાબતોના ઉપરીપણાનો દાવો કરતાહતા અને તે સંબંધે અધિકાર ચલાવતાહતા
તેઓ ક્ષત્રિય છે એમ માન્યતા હતી. હાલમાં છપાવેલા યજ્ઞાક લેખોમાં એ
મુદ્દા સંબંધી સ્પષ્ટ છે, પણ શિવાજી પોતાના સંબંધમાં જે કાંઈ સ્પષ્ટ
છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે તેના લાભ અર્થે હાલેલો ક્ષત્રિય હોવાનો
દાવો જે કે સગવડ માટે અને રાજદારી કારણોને લીધે સ્વીકારવામાં
આવતો તોપણ લોકો સામાન્ય રીતે તે વાસ્તવિક રીતે ટકી શકે તેવો છે
એમ કબૂલ રાખતા નહોતા. કૃષ્ણાજી અનંત સભાસદ અને ચિત્ર ગુપ્તે

શિવાજીનાં જે જીવનચરિત્રો લખાયાં છે તે ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે તેને વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો તે પછીજ એના કૃષ્ણ સંબંધી ખોળ કરવામાં આવી અને તે ઉપરથી એમ જણાવું કે સિસોદ વંશના રજપૂતો ઉદેપુરમાં જે રાજ કરતા હતા તે માહિલો એ છે. મહારાજ રામરાઓ ચિટ્તનિસે આપેલા વૃત્તાંતમાં એમ જણાવેલું છે કે બનારસના જે મહા પડિત ગાગા ભટ્ટને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવા બોલાવવામાં આવ્યો હતો તેને ગજરીતિયાતુર્થ સમજાવવામાં આવ્યું ત્યારે જ તે અભિષેકની ક્રિયા કરવા કબૂલ થયો. વળી એક બીજા વિધિ સંબંધે પણ સ્થાપિત નિયમની હદ જોળંગવાની અગત્ય જણાઈ, કેમકે અભિષેક પહેલાં તો ક્ષત્રી તરીકે શિવાજીને જનોઈ આપવું જોઈએ અને તેની વચ તો તે વખતે લગભગ પચાસની હતી અને ઘેર બે દીકરા હતા. આ અનિયમિતપણા સંબંધે એમ જણાવેલું છે કે તે વખતના તમામ બ્રાહ્મણો અને પડિતોએ પોતાની સમ્મતિ આપી હતી. બ્રાહ્મણો તથા પડિતોએ આવી રીતનો નિર્ણય થી રીતે કયો તેનો ખુલાસો આધારશ્પ મંથોમાં કાંઈ ઠેકાણે કરેલો નથી. વળી બીજી બાબત જોવા જેવી એ છે કે ઉપવિતક્રિયા શિવાજીના કુટુંબના જેઓ ગાદીએ બેઠા તેમના સંબંધમાં જ કરવામાં આવી અને તે પણ રાજ્યાભિષેકના અંગેજ તેનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. આ બધી હકીકત જોતાં શાહજી સિસોદવંશનો રજપૂત જ એવો દાવો જોપોરના મિરજા રાજાએ સ્વીકાર્યો હતો અને તેની જોડે જમ્યો હતો. એ બધી વાતો કૃષ્ણાજી અનંત સભાસદ અને મહારામરાઓ ચિટ્તનિસે લખી છે તેના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી. શિવાજીના સંબંધમાં આર્મ બન્યા પછી ઘણી મુદત કેડે, સતારાના રાજાઓ સિધિયા અને નાગપોરના ભોંસલેઓ તથા ઘોરપડેઓ તેમ જ બીજાઓ ક્ષત્રિય હોવાનો દાવો કરે તેમાં નવાઈ જેવું કશું નથી. એનો ખુલાસો સભાસદે લખેલા જીવનચરિત્રમાં એક રચણે આપેલો છે. તે વર્ણવે છે કે શિવાજીએ ગાગાભટ્ટનો

જે બન્ધ રીતે આદરસતકાર કર્યો તેથી તે બહુ રાજી થયો. તેણે જ પ્રથમ સૂચન કર્યું કે મુસલમાન બાદશાહને ગાદીનશીન કરવામાં આવે છે અને તેના ઉપર રાજ્યછત્ર ધરવામાં આવે છે; ત્યારે શિવાજીએ આતુ મહાન કાર્ય કર્યું છે છતાં તે વિધિપૂર્વક રાજ્યચિન્હ ધારણ ન કરે એ બહુ અયોગ્ય કહેવાય. જ્યારે આ સૂચન શિવાજીએ અંગીકાર કર્યું અને અભિષેકની ખાખત નહીં થઈ ત્યારે જ તેના મૂળ વંશવિષે તપાસ કરવાની તથા તે ક્ષત્રિય છે એમ પ્રસિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. આ સંબંધનો પુરાવો સમગ્ર રીતે જોતાં એમ જણાય છે કે કેવળ રાજ્યધારી હેતુ પાર પાડવા પ્રથમથી નહીં કરેલા પરિણામને પુષ્ટિ આપવા અર્થે, ધર્મ સંબંધી નિયમો અને ખરી ખાખતોને આતુર્વથી ફેરવી આ બધી ઘટના રચવામાં આવી છે.

આવાજ પ્રકારના આતુર્વનાં, કિંવા ઝોઢી અદકી અગત્યના ધાર્મિક નિયમોનું એથી અધિક ખુલ્લું તથા પાષરું ઉલ્લંઘન થએલું છે એવાં, દૃષ્ટાંતો લેખો ઉપરથી આપણને મળી શકે છે. સંભાજીની સગવડ અર્થે કરેલા બંદોબસ્તના સંબંધમાં તાબામાં તાબે દાખલો છે. એ બનાવ શિરાજી દિલ્હીથી નાસીને, તમામ નડતરો દૂર કરવા અર્થે, જવાન રાજકુમારને પોતાની પાછળ મૂકી ગયો તે વખત જન્મે હતો. હકીકત એમ છે કે ઔરંગઝેબના ફેટલાક માણસોને એમ શક ઉત્પન્ન થયો કે કાશીપંત બ્રાહ્મણના હવાલામાં એક છોકરો હતો તે, કહેવામાં આવતું હતું તે પ્રમાણે તેનો વારતવિક રીતે પુત્ર હતો કે નહિ. આવી રીતના તેમના શકવું સમાધાન કરવા અર્થે તેમના દલા પ્રમાણે સંભાજીની જોડે કાશીપંતને એક જ યાળીમાં જમવું પડ્યું હતું. એ બ્રાહ્મણે જેમ બની શકે તેમ પોતાનો દોષ ઝોઢો કર્યો હતો. તે એવી રીતે કે શેકેલા અને પહોળા કરેલા ભાત- (પહુઆ) નો એક સમુદાય કેળના પાના ઉપર દહીંની સાથે મિશ્ર કરી ઔરંગઝેબના અનુચરોની સમક્ષ તે જન્મે. એ માણસોએ શહેનશાહને અતુકૂળ રીપોર્ટ કર્યો તેથી સંભાજી જન્મે. પરંતુ શિવાજીનો એક ચરિત્ર

લખનાર ચિત્રગુપ્ત કહે છે કે એ કાશીપત બ્રાહ્મણે ખાનગી રીતે પોતાના કૃત્ય માટે પ્રાપ્તિ કર્યું હતું. વળી એમ પણ જણાવવું જોઈએ કે એજ સેખક એમ જણાવે છે કે સંભાળવે ધોતીઈ અને જનોઈ પહેરાવેલાં એટલે કે બ્રાહ્મણના જવો પહેરવેશ તેને ધારણ કરાવ્યો હતો. ખરું પુછાવો તો જનોઈ પહેરવાનો તેનો હક શિવાજીએ ઉપવીતની ક્રિયા શુભારે ૧૬૭૯ માં કરી અને યુવરાજ તરીકે તેને નહીં કરવામાં આવ્યો ત્યાં સુધી થયો નહોતો.

શિવાજીના કુટુંબમાં જ્યારે તેની મા પોતાના પતિના મૃત્યુ પછી સતી થવા તૈયાર થઈ ત્યારે પણ કંઈક એવા જ પ્રકારનો ખતાવ બન્યો હતો. તે વખતે શિવાજીએ પોતાની માને સતી ન થવા ઘણી વિનંતિ કરી પણ પ્રથમ તેણે પોતાનો હક છોડ્યો નહીં. ચિત્રગુપ્તે લખેલા ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે જ્યારે કેાઈ રીતે એ બ્રાહ્મ સમજી નહીં ત્યારે છેવટ તેને એમ કહેવામાં આવ્યું કે જો તે ખાનસો નહીં તો શિવાજીની જિંદગી જોખમમાં આવી પડશે અને તેણે જો રાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે નાશ પામશે. આ મુદ્દાથી ધારેલી અસર થઈ. તે પછીના પેલાઈ અમલના જમાનામાં એજ રીતનાં દ્રષ્ટાંતોની ન્યૂનતા નહાં. પ્રથમ તો બ્રાહ્મણ પેશાઓ લશ્કરી ધંધામાં જોડાય એજ ધાર્મિક નિયમોનું ઉલ્લંઘન છે, પરંતુ તે એટલું તો સાધારણ થઈ ગયું કે તે, ઉલ્લંઘન હોય એવો વિચાર ભાગ્યે જ ઠાકને આવવા પામ એમ કહી શકાય. પેશા માધવરાવ જોઈએ તે કરતાં વધારે કાગ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં બ્યતીત કરે છે એ પ્રકાર, પેશાએએજે ક્ષત્રિય ધર્મ ધારણ કર્યો તેથી પ્રતિકૂળ છે, એવો વાંધો વિખ્યાતરામ શાસ્ત્રીએ બતાવ્યો હતો, અને તેથી પણ એજ બાબત બહુ મજબૂતપણે સિદ્ધ થાય. અને તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે સ્થાપિત ક્રિયા પ્રમાણે એ તો બાણે ફેરવી ન શકાય તેવો અને નિર્વિવાદકમ છે એમ સમજવામાં આવતું હતું એજ પ્રખ્યાત પેશા માધવરાવ સંજોઈ ઉક્ત મુદો પૂરવાર કરે તેથી બીજી પણ એક વાત છે. જ્યારે દેહરઅલી સામે તે સ્વારી લેઈ જતો હતો ત્યારે હમેશની રીતે નાગપુરના બોંસલે સરદારને મરાઠા લશ્કરની સાથે જોડાઈ

જવા આમંત્રણ મોકલ્યું. તે ઉપરથી ભોંસલેનો પૂનાનો આદ્યતિયો પ્રથમના પ્રધાન સખારામ બાપુની સલાહ પૂછવા ગયો કે અમારે શું કરવું. પેશાનો કારકુન તે વખતે હાજર હોવાથી ખુદશી રીતે સલાહ આપતા સખારામ બીધો. કારકુન સમજી શકે નહીં તેવી માર્મિક રીતે સલાહ આપવા તેણે સુદ્ધિત રચી. તે વખતે તેની પાસે બે જણ શેત્રંજ રમતા હતા તે માહેલા એકને તેણે સૂચના કરી કે તમારો પ્રતિપક્ષી બહુ બળથી આગળ વધી આવે છે માટે તમે તમારા રાજને એક બે ઘર પાછો હટાડો. આ બંધુ સારો ભોંસલેનો વકીલ સમજી ગયો અને તેણે તરતજ પોતાના માલિકને લખીને સલાહ આપી કે પેશાના તોડને અનુસરીને તમારે પૂને આવવું નહીં. પરંતુ નાગપુરથી તુમે જે આગળ વધી આવ્યા છો તે રથજથી એક બે મંજલ પાછળ હટી જાઓ. આ સલાહનો અમલ થયો. માધવરાવ પોતાના લાભની બાબતો સંબંધી અજરો મેળવવામાં બહુ કુશળ હતો, તેથી તેણે જાણી લીધું કે ભોંસલે પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ફર્યો છે અને સખારામ બાપુની સલાહ-ઉપરથી તેમ થયું છે. આ વાત તેના જાણવામાં આવી અને પોતે બહુ મજબૂત મનનો હતો તેથી તેણે એકદમ ભોંસલેના વકીલને તોડાવી લેઈ કહ્યું કે તમારો માલિક સખારામ બાપુની સલાહથી નાગપુર તરફ પાછો ફર્યો છે, હવે હું તમને ચેતવણી આપું છું કે જો તમારો માલિક પદર દહાડામાં પૂને આવશે તો તો જાણે ઠીક જ છે, પણ તેમ નહીં થશે તો તમે બાહ્ય છે તે બાબત લક્ષમાં ન લેતાં તંબુ મારવાના ખૂંટાવડે તમારું મસ્તક ભાંગી નાખીશ.

આ બાબત કંઈક વિશેષતાથી એક બાહ્ય કારકુને લખેલી કહી શકાય, કેમકે તે બાહ્ય પરશુરામ બાક પટ્ટરધનનું ચરિત્ર લખતાં છેવટે એણે એમ જણાવ્યું છે કે મરનારનો અંત ઉત્તમ રીતે આવ્યો, કેમકે છેલ્લી ઘડી સુધી તેણે ક્ષત્રી તરીકે પેશાની સેવામાં પોતાની ફરજો બજાવી. પરંતુ આ સંસારી બાહ્યોના દાખલાઓ ગૂંચી દષ્ટિએ તોપણ કાયદામના આચર્યોના સંબંધમાં તેમજ ધાવદરીના સ્વામિના સંબંધમાં દાખલા

જડી આવે છે કે તેઓ ધાર્મિક પ્રાણીની રીતે રહેતા હતા છતાં સંસારી એટલે કે રાજદારી પ્રકરણમાં સારી રીતે લક્ષ લગાડતા હતા. આ ઉદ્દેશ પુર્ય સંબંધી જે માહિતી મળી છે, તે સાંભળેલી વાત, તાજા પ્રસિદ્ધ થયેલા બખર અને માન્ટ ડફના ઇતિહાસમાં આપેલા એક ટિપ્પણ ઉપરથી પણ જણાઈ છે. આસપાસ પત્રઅવહાર મારા જોવામાં આવ્યો નથી. ઉપર કહેલા આચાર્યોના સંબંધમાં જે વાત જાણવામાં આવી છે તે તે પ્રસિદ્ધ થયેલા પત્રો ઉપરથી પ્રદર્શિત થાય છે કે તેઓ પેશાઓને બાળે પૈસા ધીરતા, રાજ્યદારી પુર્યો તથા બાબતો સંબંધી તેમને અભિપ્રાય લેવામાં આવતો, અને તેઓ પડે લોકોપયોગી પ્રકરણમાં ઉત્સાહ બતાવતા અને કોઈ કોઈ વાર તેમાં ભાગ પણ લેતા.

એજ પ્રકારની બીજી બાબત કંઈક જાણવાયોગ્ય હોવાથી નોંધવા જેવી છે. હાલ જે કામનો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે તેમાં એક પત્ર પેશા સર્વાઈ માધવરાવના પ્રતિ તેની દાદી ગોપીકાબાઈનો લખેલો છે અને તે, પેશાએ કેવી રીતે વર્તવું તે સંબંધી સલાહ માટે વિનંતિ કરેલી, તેના ઉત્તર રૂપે છે.

બાલાજી બાહરાવની, વિધવા આ વૃદ્ધ બાઈએ પોતાના પૌત્રને એક સૂચના એવી કરી છે કે તેણે પોતાની 'સંખ્યા પૂજા ઘટાડી નાખવી અને પુરોહિત દરરોજની સામાન્ય દેવપૂજા કરે ત્યારે તેણે તો માત્ર ગુણસીપત્ર ધરવાં, આવી સૂચના લખવા વાંચવા શિખનાર નાની વયના એક છોકરાને એક જી તરફથી આપવામાં આવે તે ઉપરથી જણાય છે કે સમયને અનુસરીને જૂની ધાર્મિક ક્રિયાઓની કઠોરતા પેશાના પોતાના કુટુંબમાં કેટલેક અંશે શિથિલ થઈ ગયેલી હોવી જોઈએ, તેનો નોંધવા લાયક પુરાવો આ ઉપરથી મળે છે. ગોપીકાબાઈ સમયને અનુસરીને ચાલનારી બુદ્ધિમાન ને મનપૂત મનની હતી, અને તેણે પેશાઈ અમલના ઇતિહાસમાં ઘણાક પ્રખ્યાત પુરોહીની દરરોજની રહેણી કરણી જોઈ દરેક જોગ્યન કરવાના સંબંધમાં નિયમોની સખતાઈને લગતા એકાદ બે વિચિત્ર દાખલા

છે. મહારામરાવ ચિટનિસે શાહનું જે જન્મચરિત્ર લખ્યું છે, તેના એક ટિપ્પણ ઉપરથી પહેલો જાણતો હું આપું છું. પરશુરામ ત્રિમ્બક પ્રતિનિધિ શાહની ઇતિરાજમાં આવી ગયો હતો કેમકે તેનો દીકરો કોટલા-પુર પક્ષમાં જોડાઈ ગયો હતો. શાહના હુકમ પ્રમાણે પ્રતિનિધિને મારી નાખવાની તૈયારી હતી એટલામાં ખડો બદ્ધાણ ચિટનિસ તે સ્થળે દોડી પહોંચ્યો ને તેને માટે વિનંતિ કરીને તેણે તેનો જીવ બચાવ્યો.

તે સમય પછી એમ કહેવાય છે કે પ્રતિનિધિના કુટુંબમાં જ્યારે જ્યારે શાહનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે જાણણીની જોડે ખડો ચિટનિસના કુળના એકાદ આગેવાન પુરપતે નિમંત્રણ કરવાનો રિવાજ ખડુ લાંબા વખત સુધી પ્રચલિત રહ્યો, ખર્દાના યુદ્ધમાં જોળન સંબંધી જે આવાં જ નિયમ ઉલ્લંઘન કરવાનાં દ્રષ્ટાંતો બખરમાં વર્ણવેલાં છે. જયં મેળવ્યા પછી પેશાને, નાના ફૂડનવિસ જુદા જુદા સરદારોને સુલાહાતર્ણુ માન આપવા અર્થે, તેડી ગયો. આ માહેલા જે જીવનાદાદા અને લખોળા નાના હતા. ત્યાં દરાળ લેવા માટે પેશાને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું. પેશાએ નાના તરફ ફરી કહ્યું કે એ ભોડો શેણવી છે, એમનું કહેવું હું કેમ કબૂલ કરું ? તે ઉપરથી નાનાએ કહ્યું કે બધી સામગ્રી આપણા આજણ રસોઈઆએ કરી છે. શેણવી છે તેથી શું થયું ? જીવવાને નિરાશ કરવો ન જોઈએ, એણે યુદ્ધક્ષતા સારી દેખાડી છે; સરદારોની બાળતમાં આવાં વિધો પ્રતિ લક્ષ આપવું ન જોઈએ. આ ઉપરથી પેશા તથા તેની જોડેના જાણણો દરાળ કરવા બેઠા. પેશાએ નામ ખાતર થોડું દરાળ લીધું પણ બીજાઓ તો રીતસર જમ્યા. બખરમાં આપેલા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે બધા મનમાં એમ તો સમજ્યા કે આપણે નિયમસર વર્તતા નથી પણ રાજકીય જરૂરીઆત પ્રમાણે આમ કરવું જોઈ નથી. જીવના દાદાને તંબુએથી પેશા પરશુરામ બાઉ પટવર્ધનને ત્યાં ગયો. અહીં પણ જમવા વાસ્તે વિનંતિ કરવામાં આવી. આ સ્થળે શાંતિસંબંધી નડતર નહોતી, કેમકે બન્ને જાણણ હતા. પણ પેશાએ નાના પ્રતિ કહ્યું, પરશુરામને તો શોક છે માટે શું કરવું ? નાનાએ

ફરી પ્રસંગને અનુસરતો ઉત્તર આખો કે આવે ટાંકણે બાકીને આશાભંખ કરવો દ્વિત નથી. શોક સંબંધી વિદ્ન દૂર કરવા ગમે તે માર્ગ ખોળી કાઢવામાં આવશે. પરિણામે પેશાએ હા પાડી અને તે તેમજ તેનાં રસાલાના માણસો પરશુરામ બાકીના તંત્રમાં જમવા બેસા, અને બાકી પોતે શોકના કારણથી, મહેમાનોની પકિતમાં, પણ નોખો બેઠો બખરનો કર્તા કહે છે કે પેશાની આ કૃપાદ્રષ્ટિથી પોતાના બાણેજના મૃત્યુનો શોક ભૂલી ગયો અને પેશાને કહ્યું કે આ દુઃખદ ઘરમાં આપ બોજન કરવા રહ્યા તેથી રણસેનમાં લીધેલા મારા બધા શ્રમનો બદલો પુરતી રીતે વળી રહે છે.

એવી જ એક બીજી બાબત ઉપર હું હવે ધ્યાન ખેંચું છું પણ તે સંબંધી પૂગવો જોઈએ તેવો નથી; પણ જો છે તે રજુ કરું છું. સવાઈ માધવરાવના સ્વન અવસરે, પેશાઈ અમલ વખતે, બહુ હાઠમાઠ સારી ઝોનણ કરવામાં આવ્યો હતો. શોખાનું વર્ણન પેશાના બખરમાં વિગતવાર આપેલું છે. શક ૧૭૦૪ (ઈ. સ. ૧૭૮૨) ની એક નોંધ પણ છે. તેમાં આ બબ્બે સ્વનના ગૌરવ તથા દમદમાની ઝીણી ઝીણી અમંજ્ય બાબતો સંબંધી વિસ્તીર્ણ સૂચનાઓ આપેલી છે, એટલી હદ સુધી કે તે પ્રસંગે શા શા પ્રકારના મુગધી પદાર્થો તથા મિથાન્ન વાપરવાં તથા ફવી રીતના તમાશા કરવા, વળી કોણે દેખરેખ રાખતી તે પણ તેમાં જણાવેલું છે. બીજી બાબતો જોડે એમ સૂચન કરેલું છે કે સરદારો, સિલેદારો, મરાઠાઓ, મુસલમાનો, *અલીબક્ષાદુર અને બીજાઓ એકઠા થયા પછી તેમને, દન્યાના બાપને ઘેર, બોજન તથા ફરાળ અર્થે તેડી જવા. વળી તેમાં એમ પણ લખેલું છે કે ચોખ્ખ પ્રસંગે તેમને મહેલમાં બોજન કે ફરાળ લેવા નિમંત્રણ કરવું. ફરી તેમાં લખેલું છે કે, નવાબ, બોંસલે, હોલકર અને ઉચા દરજ્જાના સિલેદારો એટલે કે સરકારકુનો, મરાઠા તેમજ મુસલમાનોને આમંત્રણ કરવું જોઈએ. મથાસ્થિત જોઠવણ થયા પછી તેમને વધુના

*પહેલા બાજરાવના, મરાઠાનીને પેટે પગલા પુત્ર, સમરોર બહાદુરનો દીકરો.

બાપને ઘેર તેડી જઈ અને મહેલમાં લેઈ જઈ જમાડવા તથા નાચ દેખાડવે; તેમને તેડું કરવું એટલુંજ નહીં પણ ધર આગળ બાણાં મોકલવાં. બિન્ન બિન્ન મહેમાનો-મચ્છાઓ, મુસલમાનો, ઇસ્લાદિને મોજન સમયે જમણુ કેમ પીરસવું, તેમને માટે કંઈ રીતની સગવડ સખવી તે સખધી આમાં સ્પષ્ટ સૂચના નથી, તેથી તેઓ બધા સાથે બેસીને જમતા હતા. તેજ યાજીમાંથી તેમને માટે પીરસવામાં આવતું હતુ કે શી રીતે તે સખધી કંઈ નહીં કહી શકાતું નથી, પરંતુ એમ દીસે છે કે તેમ હોય તોપણ તે છેક અસંભવિત નથી. ગમે તેમ હોય પણ એટલુ તો દેખીતું છે કે મરાઠાઓ તેમજ મુસલમાનો, બંન્ન લગ્ન વેળા, મહેલમાં તેમ જ મધુના બાપને ઘેર સાથે જમવા બેસતા, અને આ વિસ્તીર્ણ અને વિગતવાર નોંધમાં એવું કશું જણાવેલું નથી કે બ્રાહ્મણોથી નોખા બેસાડવા બીજાઓને માટે ધરના જુદા જુદા ભાગમાં સગવડ કરેલી હતી.

બોજનની બાબત એક બાજુએ મૂકી હવે લગ્નની અગત્યની બાબત તરફ આપણે વળીએ. અહીં પણ એમ દેખાય છે કે પેશ્વાઓએ એક નવી રીત દાખલ કરી હતી, પરંતુ તે સ્થાપિત થઈ શકી નહીં. આ રથજે હું બાજીરાવના મસ્તાની જોડે થએલા અનિયમિત લગ્ન સંબંધી ધ્યાન ખેંચું છું. બાલાજી બાજીરાવ, ચીતપાવન અથવા કોકણુરથ બ્રાહ્મણ ગાતિનો હતો, અને એજ ગાતિની પણ જુદી ન્યાતની કન્યા સંધાબાઈ જોડે તે પરણ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવાય છે-પરંતુ તેને માટે લેખી આધાર નથી-કે બ્રાહ્મણ ગાતિની ત્રણ (દેસરથ, કોકણુરથ, ને કહ્મડા.) મોટી ન્યાતોને પૂર્ણ રીતે સંસ્કૃત કરવા બાલાજી કહ્મડા ન્યાતની એક કન્યા પણ પરણી લાગ્યો હતો. પરંતુ ધારેલો હેતુ પાર પડ્યો નથી, અને એ જુદી જુદી ન્યાતોમાં જે પરસ્પર લગ્ન થએલાં તે તરફ લોકોની લાગણી અતિ નરમ શબ્દોવડે વર્ણવીએ તો તેઓ આખ આડા કાન કરવામાં જ સહાપણુ સમજે છે એમ કહી શકાય.

બીજી વિચિત્ર નોંધવા જેવી વાત એ છે કે પેશ્વાઈ અમલ વખતે

બ્રાહ્મણોનો એક સમુદાય સાધારણ ધાર્મિક ક્રિયામાં સહાયમૂત ના થાય તેવો અસ્તિત્વમાં આવ્યો હતો. પ્રથમ જે નોંધ વિષે કહેવામાં આવ્યું છે તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે પરશુરામ બાઉ પટવર્ધનના આખરના વખતમાં જ્યારે એક મહાન યોદ્ધાના શબને બાળવા અર્થે લોકડાં એકઠાં કરવામાં આવ્યાં ત્યારે ચિતાની નજીક આવેલા ગામમાંથી કેટલાક બિહુકો એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. તે સમયના રોહરી કરન્દીકર નામના કારકુને એવી ઇચ્છા બતાવી કે શબને યોગ્ય મંત્ર તથા વિધિઓ સહિત બાળવું. પરંતુ તે પ્રસંગ માટે કાંઈ પણ યોગ્ય બ્રાહ્મણ જડી આવ્યો નહીં. તે ગામડાના જોશીઓ તો કેવળ મૂર્ખ હતા અને તેથી જોઈતા વિધિઓ વિના ચિતા સળગાવવામાં આવી. પહેલા બાળકારના વખતનો મહાપુત્ર ધાવદીની પ્રખ્યાત સ્વામી મરણ પામ્યો. તેના સંબંધમાં પણ એવી જ અગાનતાનું (કદાચ કંઈક ઝોછી અગત્યની) ઉદાહરણ નોંધવામાં આવ્યું છે. ધાવદસીના બ્રહ્મદ્રસ્વામીના બખરમાં એમ જોવામાં આવે છે કે તેના મૃત્યુ પછી વિધિપુરતક હાથમાં ધરી બ્રાહ્મણોએ પ્રેતસંસ્કાર કર્યા હતા છતાં તેમણે બૂસો કરી હતી. શહુએ પ્રશ્ન પૂછ્યો તેનો ઉત્તર આપતાં તેમણે કહ્યું કે પ્રેતસંસ્કાર પૂર્ણ થયા. ફરી રાત્રીએ તેમને પૂછ્યું કે મેં એમ સાંભળ્યું છે કે સંન્યાસીની ક્રિયા વેળા તેની ખોપરીને સંજવડે ફાડવી જોઈએ એમ શું તમારા પુસ્તકમાં લખ્યું નથી? બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો કે એવી રીતની સૂચના છે ખરી પણ સરતચૂકથી અમે એ બાબત વિસરી ગયા. તે ઉપરથી તેમના અગ્રહ અને બેપરવાઈ માટે રાત્રીએ ઠપકા આપ્યો. મેં પ્રથમ કહ્યું છે કે પરશુરામ બાઉ પટવર્ધનની પ્રેતક્રિયાના સંબંધમાં બ્રાહ્મણોએ બતાવેલું અગાનપણ ઝોછી અગત્યનું ઉદાહરણ ગણી શકાય. આ ક્રિયાઓ તો દરરોજની છે અને તેથી એમ ધારી શકાય કે બધા ધાર્મિક બ્રાહ્મણો સારી રીતે જાણતા હોવા જોઈએ. સંન્યાસીના મરણના સંબંધમાં એમ કહી શકાય કે એ કંઈ દરરોજનો જનગત નથી તેથી તેઓ વાકેફ

ન હોય એમાં નવાઈ નથી; પરંતુ આ છેલ્લા પ્રસંગને માટે ખાસ રીતે જે સ્થળે અને જે સમયે એ બનાવ બન્યો તે ધ્યાનમાં લેતાં ઉક્ત અગ્નિપર્ણ નવાઈ જેવું ગણી શકાય. એ બાબતમાં તેઓ અપૂર્ણ માલુમ પડ્યા હતા. તે સંબંધી શિક્ષણ અપાતું નહોતું તેથી તેઓ અગ્નિ હતા તેવું કંઈ નહોતું. આવી અપૂર્ણતાના ચિન્હો હાલના સમયમાં પણ દેશના કેટલાક ભાગોમાં દૃષ્ટિગોચર થવા લાગ્યાં છે, પણ તેવું કંઈ દારણુ તે જૂના જમાનામાં જે વખતે એ બનાવો બન્યા તે વખતે અસ્તિત્વમાં હોય એમ ધારી શકાય નહીં. ખરે ખુલાસો ગમે તેવો હોય પરંતુ બનેલી બાબતો નોંધવા જેવી છે ત્રેતસંસ્કારને લગતા બીજા બનાવો સંબંધે એક બનાવ લક્ષ્ય ખેંચે તેવો જણાય છે, અને તે પ્રખ્યાત બાપુ ગોખલેના કાકા ધોડાપંત ગોખલેના ભરણુ સમયે બન્યો હતો. ધોડી વાઘ નામના એક લૂંટારાએ ધોડાપંતને મારી નાંખ્યો, એ પ્રસંગે જે ઝપાઝપી થઈ તેમાં બાપુ ગોખલેને પણ કેટલીક ઇજા પહોંચી. પોતાના કાકાને બચાવવાને અશક્ત હોવાથી તેજ સ્થળે તેણે તેના શબને અગ્નિસંસ્કાર કર્યો, અને ન્યાતના રિવાજ પ્રમાણે બાકીના ત્રેતસંસ્કાર પૂનામાં કરવાની ધારણાથી ત્યાં તે ગયો. પણ એમ કહેવાય છે કે ધોડાપંતની વિધવાએ તેમ કરવાની ના કહી અને બાપુને એ પ્રસંગે બહુ કડવાશથી કહ્યું કે ધોડી વાઘ ઉપર જ્યાં સુધી મારા ધણીને તેણે માર્યો તેનું વેર તું નહીં લેશે ત્યાં સુધી બાકીની ક્રિયાઓ હું કરવા દેઈશ નહીં. આ ઉપરથી એ ક્રિયાઓ મુખત્વી રાખવામાં આવી. થોડા જ વખત પછી બાપુ ગોખલેને ધોડીવાણની સાથે બાથ લીડવા તક મળી. ધોડી માર્યો ગયો અને બાપુએ તેનું માથું બાકાની અણી ઉપર ધોતી ધોડાપંત ગોખલેની વિધવા લક્ષ્મીબાઈને બતાવ્યું. એથી બાઈ સંતુષ્ટ થઈ અને મુલતવી રાખેલી ક્રિયાઓ પૂરી કરવામાં આવી.

પરશુરામ બાઈ પટવર્ધનના ચરિત્રમાંના એક બનાવ આ સ્થળે નોંધવા લાયક છે, એના સંબંધમાં એટલું મારે કહેવું જોઈએ કે જે અસલ લેખ મારે હાથ લાગ્યા છે તે માંહેલા કોઈમાં પણ તે સંબંધી વર્ણન નથી. આ બનાવ મરાઠા દેશના લોકોને સારી રીતે પરિચિત છે, પરંતુ હું જે

વર્ણન આપું છું તે યોગ્ય વખત ઉપર, મિ. બી. ડી. લિયુડકરે પરશુરામ બાહિના જન્મચરિત્રમાંથી ઉતાર્યું છે. એમ દેખાય છે કે તે વખતે પરશુરામ બાહિની જોષ્ટ પુત્રી બયાબાઈ બારામતિના ભેશીઓના કુટુંબમાં પરણી હતી તે સમયે તેની વય માત્ર સાત વાહ વરસની હતી; અને લગ્ન થયા પછી એકાદ પખવાડીયામાં તેના વરતું મૃત્યુ થયું તેથી માલતા રિવાજ પ્રમાણે તે બાળવિધવા બની. યોગે વખત પિત્તા કેડે પરશુરામ બાહિએ આ ભાગ્યદીણુ કન્યાને લગતી હકીકત આ પ્રકરણમાં કહેલા પ્રખ્યાત રામશાસ્ત્રીને કહી સંભળાવી તેનો અભિપ્રાય માગ્યો આ હકીકત જાણી તેને બહુ દયા આવી અને તેણે મત આપ્યો કે આ કામળ કન્યાને ફરીથી પરણાવવામાં આવે તો તેમાં કશી હરકત નથી. તે પછી પરશુરામ બાહિએ તમામ હકીકત ઠાથી લખી મોકલી અને ત્યાંથી બધા શાસ્ત્રીઓએ આવા પુનર્લગ્નને અનુકૂળ મત આપ્યો. પરંતુ આટલું બધું થયા પછી પરશુરામ બાહિએ કન્યાને ફરીથી પરણાવવાની ધારણા પડતી મૂકી; કારણ કે તેને એમ સમજાવવામાં આવ્યું કે વિધવાઓનો પુનર્વિવાહ વરસો થયાં માલતી આવેલી રૂઢીથી વિરુદ્ધ છે, અને એ રૂઢીનું ઉત્થંધન કરી લોકોને નારાજ કરવાનું જોખમ વોહોરી લેવું એ ઉચિત નથી. પરિણામે એ વિચાર તજ દેવામાં આવ્યો ખરો, પરંતુ એ બનાવજ બહુ ઐતિહાસિક અગત્યતા ધરાવે છે. પરશુરામ બાહિ પટવર્ધન જેવો, પેશ્વાના દરબારમાં વિખ્યાતિ પામેલો પુરુષ, જે તેના ચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે પોતાના વડવાઓના ધર્મ ઉપર પૂર્ણ આસ્થા રાખતો હતો, તેવો નર સ્થાપિત થએલા નિયમોનું ઉત્થંધન કરવા ધારણા રૂએ એજ બાબત પૂર્ણ રીતે ધ્યાન ખેંચે તેવી છે; કેમકે તે જમાનાના લોકોના મન ઉપર સ્થાપિત થએલા ધારાઓ સારી રીતે કબજે ધરાવતા હતા. વળી રામશાસ્ત્રી જેવો પૂજ્ય અને પ્રમાણ રાખવા યોગ્ય વળા-વિખ્યાતિને પામેલો જોને તે વખતના તેમજ તે પછીના લોકો આખા મરાઠા રાજ્યમાં માન આપતા હતા તે પોતે સ્થાપિત રૂઢી વિરુદ્ધ આવી બાબતમાં પોતાની સમ્મતિ આપે તેથી આ બનાવ વિશેષ નોંધવા

લાયક બન્યો છે. વળી એથી પણ અધિક લક્ષ ખેંચનારી બાબત એ છે કે કાશીના શાસ્ત્રીઓએ આવા ઉલ્લંઘનને એકમતે ટેકા આપ્યો હતો. એથી ઉલટું એ વડે આવા બ્યાવહારિક ઉલ્લંઘનના સંબંધમાં હિંદુજનસમૂહની રિયલિટીનું ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે કે આવો મનબૂત ટેકો મળ્યા છતાં પરશુરામ બાઉ પટવર્ધન જેવો માણસ દયાવૃત્તિથી જે પગલું ભરવા ધારતો હતો તે આસપાસના સંલોગોને લીધે ભરી શક્યો નહીં.

આજ વર્ગનો એક બીજો બનાવ આ સ્થળે હું નોંધુ છું. આ બાબતમાં પણ એ સંબંધી અસલી લેખોમાંથી કંઈ હકીકત મળી આવતી નથી. અખિલ ભરતખંડની હિંદુ જાતની ધણી આસામીઓ ઉપર કેટલેક ફરજે હાલના સમયમાં અસર પહોંચાડે તેવી બાબત સંબંધી કહેવાનું છે. ફ્રાન્સ સાહેબે લખેલા પ્રખ્યાત ઓરિએન્ટલ વૃત્તાંતમાંથીજ એ હકીકત મળી આવે છે. એ સાહેબ ૧૭૬૬ માં અને તે પછીનાં કેટલાંક વર્ષો સધી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં રહ્યો હતો. તે લખે છે કે રાધોબાદાદાએ બે બ્રાહ્મણોને રાજ્યદૂત નરિકે ઇંગ્લાંડ મોકલ્યા હતા, અને તેઓ હિંદુસ્તાનમાં પાછા આવ્યા ત્યારે તેમને શુદ્ધ સોનાની બનાવેલી યોનિમાંથી પસાર થવાની ફરજ પાડવામાં આવી હતી. આ કસોટી વેદ્યા પછી બ્રાહ્મણોને કેટલીક મૂલ્યવાન ભેટો તેમને આપત્રી પડી હતી, તે પછી દેશની બહાર અપવિત્ર પ્રદેશોમાં પર્યટનો કરવાથી અશુદ્ધતા તેમને લાગવાથી શાંતિના જે હકકો તેમણે ખોયા હતા તે બધા પુનઃ તેમને સંપાદિત થયા. આ ઉપરથી જણાય છે કે જે અસલી શુભ જમાનામાં બ્રાહ્મણ રાજાઓનો અમલ ચાલતો હતો તેમા કાળું પાણી વટાવવાનો દોષ પ્રાયશ્ચિતવડે સમી શકે તેવો ગણાતો, અને હાલ તો એવો મત પ્રચલિત થયો છે કે જે દિવ્વ સમુદ્રપ્રવાસ કરે તે પ્રાયશ્ચિત કર્યા હતા પોતની શાંતિના હકકો મેળવી શકે નહીં. તે વખતનો સ્વીકારેલો મન એવો નહોતો અને તે વખતના અમલ કરતા પેશાની પણ તે બાબતમાં સમ્મતિ નહોતી. પ્રચલિત નિયમોની સંપ્તાર્થ થોડે કે ઘણે અંશે શિથિલ જતી તેના મેં ન્યારે એટલાં બધાં ઉદાહરણો આપ્યાં

છે ત્યારે તેથી કેટલીક રીતે ઉપટા પ્રકારના બનાવો બનેલા છીએ તેવા પણ એકાદ બે ઉદાહરણ આપવાનું યોગ્ય જણાય છે. પેશ્વા કુટુંબમાં બાળ-અથવાના, દરતાવેળે ઉપરથી, જણાઈ આવે છે, એ વાત શંકારહિત છે. ઉદાહરણ તરીકે બાલાજી બાજરાવ નવ વર્ષની, વિશ્વાસરાવ આઠ વર્ષની, મોઢા માધવરાવ ૬ વર્ષની, નારાયણરાવ ૧૦, અને સવાઈ માધવરાવ આઠથી કંઈકે મોટી વયે પરણ્યો હતો, અને આ ચાલ માત્ર પેશ્વા કુટુંબમાં હતો એમ નહોતું નાના ફડનવિસના સ્વહસ્તે લખાયેલા જન્મચરિત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તે પરણ્યો ત્યારે તેની વય માત્ર દશ વરસની હતી વળી પહેલી સ્ત્રીના મરણ પછી તરતજ લગ્ન થયા એવા અનેક દાખલા નોંધાયેલા છે. પેશ્વાના આખરના અમલના કેટલાક બનાવોની તારીખવાર નોંધ છે, તેમાં વિધવાઓ સખધી એક વિચિત્ર કલમ છે. ૧૭૨૬ ના આવજી શુદ્ધ ૧૨ ને દહાડે પૂનાની નાગજરીમાં વિધવાઓને મુકામ કરાવવાની દુરજ પાડવામાં આવી હતી આ ત્રાસજનક ક્રિયા સખધી કંઈક વધુ હકીકત હોત તો જરા ઠીક પડત. લગ્ન પ્રસંગે કચ્છીનો નાચ કગવેલો એવો ચાલ સાધારણ પ્રચલિત હતો એમ જણાય છે પુરખના મરણ પછી તેની સ્ત્રીઓ તેમજ રાખો સતી થઈ દેહાર્પણ કરતી.

આ બધી બાબતો તેમજ સળેગોનું સમગ્ર રીતે નિરીક્ષણ કરતા આપણે એમ કહી શકીએ કે જૂના અમલના સમય દરમ્યાન મરાઠા જન-સમૂહની સામાજિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિનું તે વડે ઝાણું દર્શન થઈ શકે છે. ધણીક બાબતો હાલ છે તે તે વખતે પણ હતી એ તો કહેવા સરખું પણ નથી હાલના કરતા આજણું પદ્ધતિનું પ્રાબલ્ય તે વખતે વિશય હતું, એમ તે આપણે સ્વાભાવિક રીતે ધારી જ શકીએ પરંતુ ચાલુ રિવાજથી વિરુદ્ધ વર્તનના એટલા બધા દાખલા બને, અને ઉપર જણાવ્યું તેવી ધારણાઓ બાધવા મા આવે, એ વાત, હાલ જે કેટલક લોક એમ કહે છે કે એ સ્થિતિ-તા તો અંગ્રેજ સરકારનો આ દેશમાં અમલ થયો તે પછી પાશ્ચાત્ય વિચારોના પ્રવેશ વડે થઈ થઈ, તેને અનુકૂળ આવે તેવી નથી મારા

મત પ્રમાણે જુદી જુદી જાળતો આમળ વર્ણવામાં આવી છે. તે ઉપરથી એમ પ્રતીત થાય છે કે શિથિલતાનો આરંભ એ સમય પહેલાં થયેલો છે. આપેલાં એક બે ઉદાહરણોમાં તેનાં કારણો તપાસતાં પરિણામ એ આવે છે કે મરાઠા રાજ્યનું બંધારણ એવું હતું કે તે પૂર્ણ કળા સમયે પણ આસપાસના સંજોગની અવગણના કરવા અશકત હતું. હું ધારું છું કે પ્રથમ તો, પ્રકાશમાં આવેલી વિપરિતતા, અમુક આસદાજલાઓમાંજ બનવા પામી, પણ એક વાર એ તરફ વલણ થયું એટલે પછી, ધીમે ધીમે એના જેવા પણ ઓછા અનુકૂળ ખીજ પ્રસંગોમાં પણ એજ ધોરણ ચાલુ થયું.

ઉપર કહેલા કેટલાંક ઉલ્લંઘનો ઉદાહરણો ઉપરથી એમ તો જોવામાં આવ્યું હશે કે કેટલીક તો, સ્થિતિને અનુસરતી વિચારપૂર્વક કૃતિઓ હતી અને બીજીઓ બંધનની સામાન્ય રીતે થઈ ગયેલી શિથિલતાના પરિણામરૂપ હતી. મહારાષ્ટ્રનું રાજ્યપદ પેચાઓના હાથમાંથી સરી ગયું ન હોત તો બન્ને બાળતોમાં, મારા ધારવા પ્રમાણે, ચોક્કસ હદ સહી વૃદ્ધિ થાત. બ્રિટિશ જેવા પરદેશી રાજ્યના અમલ તળે રાજ્યતંત્ર આસપાસનું હોવાથી આવી વૃદ્ધિ થાય તેના કરતાં દેશી રાજ્યોના અમલ તળે, ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે તેનું રાજ્યબંધારણ હોવાથી, વધારે સરળતાથી અને ઓછા વિઘ્ન સહિત થઈ શકેત; તોપણ એટલું તો બેશક કહેવું જોઈએ કે પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર અને કળા તેમજ પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ અને સાહિત્યના શિક્ષણથી બ્રિટિશ અમલના પ્રતાપથી જે મૌનબળ આપણને પ્રાપ્ત થયું છે તેનો દેશી અમલ તળે આવશ્યક રીતે કેવળ અભાવ રહેત.

માજી સર હેનરી સમનરમેને ધણું વર્ષ ઉપર દર્શાવી આવ્યું છે કે બ્રિટિશ ન્યાયની અદાલતોના પ્રચારથી હિંદુ કાયદાની વિશેષ વૃદ્ધિ થતી અટકી છે. તેટલીજ સત્યતાથી એમ પણ કહેવા જોવું છે કે સામાન્ય રીતે બ્રિટિશ અમલની પ્રઠ્ઠિત રહિત પદ્ધતિ વડે હિંદુઓની સાંસારિક વૃદ્ધિ ઉપર પણ કંઈક તેવી જ અસર પહોંચી છે. આવું પરિણામ નિપજવનારાં કારણોનું પૂર્ણ રીતે પૃથક્કરણ કરવું એ કંઈ સહેલું કામ નથી. વળી એવું

પૃથક્કરણ આ સ્થળે યોગ્ય ગણાય નહીં. પરંતુ સામાન્ય રીતે બોલતાં એમ તો દેખાય છે કે જૂના વખતમાં જાતિની અંદર અંદર બિન્ન બિન્ન પ્રકારનાં જે બળ ઉદ્ભવ પામ્યા હતાં તે વિદીશ રાજ્યકારભારની અસર વડે નબળાં પડી ગયાં છે. એમાં ઉલટું પૃથક્ સ્વચ્છતાભિમાનનું પ્રાબલ્ય વધ્યું છે, કિંવા દિન પ્રતિ દિન વધતું જાય છે. દાખલા તરીકે પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પ્રચલિત પરનાળિકાને અનુસરીને જે કાર્ષ યોગ્ય ગણાય તેની અવગણના કરીને શું કરવાનું આવશ્યક હતું તે નજરે નાના ફડનવીસે સલાહ આપી. આવી સલાહ મેં આજે સ્વીકારી, તેની આસપાસના બ્રાહ્મણો તે પ્રમાણે અનુસર્યા, અને દેખીતી રીતે તે બાબતમાં કોઈએ કરી ધાંધલ મચાવી નહીં. મુસ્કેલી દૂર કરવા નાનાએ કહ્યું હતું કે, કાર્ય કર્યા પછી ગમે તે માર્ગ ખોળી કાઢીશુ, પણ એમ જણાય છે કે તેમ કરવાની પાછળથી જરૂર પડી નહોતી. હજી એ જાતિમાં ચેતન્ય હોવાથી જે માર્ગ ખોળી કાઢવા જરૂર પડત તો બેશક તેમ યશું હોત અને પ્રથમ જ બિન્ન બિન્ન ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે પ્રકારનો કોઈ માર્ગ ખોળી કાઢવામાં આવત. સામાન્ય સમતિથી ધીમે ધીમે જૂના નિયમો સિધ્ધિ થતા ગયા અને વખત જતા દરેક અનિયમિતપણા ઉપર રિવાજની છાપ મેળવી શકાત. વેશ્યા અને મરાઠા અમલ તમે હું ધારું છું કે આવી થટના થઈ શકત, પરંતુ હાલમાં આપણી વૃદ્ધિના સમયમાં આવો પ્રકાર બનવો ભાગ્યેજ શક્ય ગણાત, અથવા કદાચિત તેમ બની શકે તો જ્યાં જ્યાં બીજા બાબ-તોમાં સ્થિતિ વગ પ્રવળ છે ત્યાં ત્યાં તેની કાર્ષગતિ મુકાબલે બહુ જ ધીમી તથા શ્રમાવહ છે. ત્રીસ વર્ષની વાત ઉપર સ્વર્ગવાસી મિ. કૃષ્ણ-શાસ્ત્રી ચીપલુનકરે એક યુરોપિયન મિત્રની જોડે મેં ઉપર મેવો આધો એમ ધારવામાં આવ્યું હતું. એ ઉપરથી જે જાતિમાં તેઓ અગ્રેસર સલાહ આપનાર ગણાતા ત્યાં માનભંગ થયો. પાછળથી બનેલા આવાજ પ્રકારના ઉદાહરણમાં આના જેવું જ પરિણામ આવ્યું હતું. એમ કહેવાય છે

કે આ પહેલા જ બનાવથી વૃદ્ધિનો અવરોધ કર્યો, અને આ બાબત ખરી હોય કે ન હોય અને વૃદ્ધિ થઈ હોય કે ન હોય પરંતુ એટલું તો પૂરું રીતે સ્પષ્ટ છે કે આવી વૃદ્ધિ બિન મંદ થઈ છે. પણ એથી ઉલટું એવા પુરૂષોનું અસ્તિત્વ પ્રકાશમાં આવ્યું છે કે જેનાથી અમલમાં થએલી સિલસિલાનું વાર્તાવિક તાત્પર્ય તેમના જાણવામાં નહીં આવ્યું હોય અથવા તો તેમને તે માનનીય ન હોય.

આ વિચારો આગળ લંબાવવાની હવે કંઈ આવશ્યકતા હોય એમ હું ધારતો નથી. આ નિમંધનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે અપૂર્ણ અને છુટાં છવાયાં સાધનો જે કંઈ મળી શક્યાં છે તેમાંથી, ગત કાળની કેટલીક હકીકતો જોડીને, તે સિલસિલાબન્ધ દર્શાવવી. આમ કર્યા પછી એ હકીકતના અભ્યાસ ઉપરથી શો ધડો લેવાનો છે તે સંબંધી વિચાર તથા વાદ 'અક્ષાવવાનું' કાર્ય ખીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર મુક્તથી રાખવાનું કીક જણાય છે. માત્ર સમાપ્ત કરતાં ખુલાસાના બે બોલ હું ઉમેરીશ. જે કંઈ દસ્તાવેજ મળી આવ્યા છે તેમાંથી અહીં હકીકતોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે; પરંતુ તેમાંથી કયા કયા સમકાલિક છે અને કયા કયા નથી એમ એક ખીજાથી લેખો નોખા પાઠવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ એટલું તો મારે કમ્પુલ કરવું 'જોઈએ કે ધણાક લેખો એટલું જ નહીં પણ તે માહેલા ધણા ખરા બનાવો વાસ્તવિક રીતે સમકાલિક નથી. પરંતુ આવા પ્રકારનો વિષય હાથમાં ધર્યો તેથી આવી તુલના કરવાનું આવશ્ય જણાયું નથી. ગમે તે રીતે, પ્રાચીન લેખો સંબંધી શ્રોત નામના ઇતિહાસવેતાએ કહ્યું છે કે રંગભૂમિના પડદા ઉપરથી જ માહેલી પ્રતિમા પ્રકટી નીકળે છે, તે ધોરણને અનુસરતાં, આ લેખો ઉપયોગના ગણાશે. વળી ઉપયોગમાં લીધેલા બધા લેખો નહીં તો ધણા ખરા દેખીતી રીતે અસહી અમલની મુદતને લગતા હોવાથી, અમુક લેખો અમુક બનાવો માટે પૂરાવારૂપ છે એમ દર્શાવવાનું હાલના હાથ ધરેલા વિષય માટે જરૂરી નથી.

પરિશિષ્ટ.

મહારાષ્ટ્રના સંતપુરુષો.

નામદેવ.

બીમા નદીને કાંઠે પંદરી નામે ક્ષેત્ર છે ત્યાંથી દામોદર અને તેની સ્ત્રી સુશુષ્કાબાઈને એક છોકરો પડેલો જડી આવ્યો. પરમેશ્વરે અમને પુત્ર આપ્યો એમ બન્ને જણ બોલી ઉઠ્યા ને તેને પાળીપોષીને મોટા કર્યો અને તેનું નામ ' નામા ' પાડ્યું. કેટલીક મુસ્ત વીત્યા પછી એક દહાડો સંશુશુનાઈએ કહ્યું કે, મને ઉપરમ થઈ છે, તેની દવા જ દીકરા, લઈ આવ. ત્યારે તેણે પૂછ્યું કે શું લાવું ? બાઈએ કહ્યું કે બાવળની છાલ. તે ઉપરથી ' નામદેવ ' કુહાડી લઈ જંગલમાં ગયો, અને બાવળના મૂળમાં ઘા કર્યો તો તેમાંથી તુરત રાતા રંગનો રસ નિકળ્યો. આથી તેને તેમાં સોહીની બાંતિ થઈ અને સમજ્યો કે આમાં તો જીવ છે. આ બનાવને લીધે એકાએક તેને દવા ઉપજી અને દિ'સના દોપથી તેનું શરીર ચર-ચર કોપવા લાગ્યું, અને સ્વસ્પક્ષણમાં તે બેસુંદ્ર થયો. મૂર્છા વળી ત્યારે ઉઠી બેઠો થયો ને કરેલા પાપના પશ્ચાત્તાપના ઉદ્ધારે અવારનવાર પરમેશ્વરની પ્રાર્થના રૂપે બોલતો ગયો. તે ખરા અંતઃકરણથી રોવા લાગ્યો અને બોલ્યો " ઓ પરમેશ્વર ! તું મને આ પાપથી બચાવ, આ વખત જો તું મદદ નહિ કરે તો જોવી રીતે મેં આ જાડ ઉપર પ્રહાર કર્યો છે તેવી જ રીતે હું મારા પગ ઉપર પ્રહાર કરીશ." ઉત્તર નહિ મળતાં છાલે જોટલી ચામડી પોતાના શરીર ઉપરથી ઉતારી તેણે જાડને ચોંટાડી. આ વખતે આશ્ચર્યવાળું થઈ કે, હે બંકત તું આવી જ લાગણીથી દુનિયામાં વર્તેજો. એ પછી તેનો પગ સોજે થયો અને જાડ પંચુ જેવું હતું તેવું જોઈ થઈ ગયું. આ વાત પ્રસિદ્ધ થઈને લોકો તેને પગ લોગવામાં પોતાના

આત્માનું કલ્યાણ સમજવા લાગ્યા. દેશ પરદેશ તેની ખ્યાતિ વધવા લાગી. તેના ચમત્કારિક વૃત્તાંતથી અજબ યથા બેદર નામના ગામના એક બ્રાહ્મણે ' નામદેવ 'ને પોતાને લાં તેજવી તેના માનાર્થે એક મોટા ઉત્સવ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. મિત્રમંડળની અનુમતિ ' નામદેવે ' ઘણી ખુશીથી મેળવી. પોતાના સરખા દરબનાં ૪૦૦ ભક્તમંડળ સાથે નામદેવ ' બેદર ' ગયો. એક મોટું વિચિત્ર મંડળ પોતાના પાયતપ્તમાં પ્રવેશ કરતું જોઈ ' બેદર 'ના બાદશાહના મનમાં મોટી દ્રિકર પેઠી. જ્યાં તેણે પોતાના ' કાશીપંત ' નામના વજ્રને દસ હજાર માણસની લશ્કરી ટુકડી આપી સામે મોકલ્યો. લશ્કરી સ્વારોએ આ ભક્તમંડળને ઘેરું ને તેમને ગભરાવ્યા. માંહોમાંહે બાદશાહ મુસલમાન કરશે એવી ચિંતામાં ચરચરવા લાગ્યા. નામદેવે તેમને ધીરજ આપી અને પોતે અગ્રેસર થઈ ફોજના સરદાર પાસે ગયો. ત્યાં નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે, મહેરબાન અમે તો પરમેશ્વરનું ભજન કરનારા છીએ; અમારા સાચું લશ્કર લાવવું નિરર્થક છે. કાશીપંતે પૂરી તપાસ કરી તેમને ધીરજ દીધી અને તે સૈને બાદશાહ પાસે લઈ ગયો. લાં નામદેવની ઝોળખ આપતાં વજ્રે કહ્યું કે, જહાંપનાહ! આ તો પંઢરીવીજો પ્રખ્યાત ભક્ત નામદેવ છે, માટે તેમને છૂટા કરવા હુકમ આપશો. બાદશાહે કહ્યું નહિ. આવો નામાકિત ભક્ત છે તો કાંઈ ચમત્કાર કરી બતાવે. બાદશાહના હુકમથી એક ગાય મંગાવવામાં આવી અને તેને આ ભક્તો સન્મુખ મારી નાંખી. પછી બાદશાહે નામદેવને સંબોધીને કહ્યું કે, તમે ભક્ત છો તો તેને જીવતી કરો. નામદેવે પરમેશ્વરની સ્તુતિ કરી અને ગાયનું માથું લઈ ધડ સાથે જોડી દીધું એટલે તે જીવતી થઈ. પણ તેજ વખતે ત્યાં ખીજો બનાવ એ બન્યો કે બાદશાહના મહેલમાં સંખ્યાબંધ સાપ નીકળ્યા. આથી આખું રાજ્યગૃહ ખળભળી ઉઠ્યું. બાદશાહને નિશ્ચય થયો કે ' નામદેવ 'ને સંતાપ્યાનું આ ફળ છે. કાશીપંતને બોલાવી આ વાત જણાવી સલાહ માગી. એટલામાં તો પંઢરાણીને એક ઝેરી

સાપ કરડ્યો ને તરત તે મરણ પામી. આ બનાવથી વિહ્વળ થયેલો બાદ-
શાહ વઝીરને પોતાની સાથે ઘર્ષ નામદેવ પાસે ગયો, અને કરેલી તકરીર
બદલ માફ માગી. વિશેષમાં પરીક્ષા લેવાનું કારણ સંબંધમાં ટોંગીઓ અનેક
આવે ॥ એમ વિદિત થયું. બાદશાહની આજ્ઞા અને તેના સ્વચ્છ મન
સંબંધી ખાતરી થયેથી દયાળુ ' નામદેવ ' સાપ માત્રને અલોપ કર્યા, અને
અંજળી છાંટી મુવેલી પટરાણીને સજીવન કરી. બાદશાહે નામદેવના આ-
ભારમાં એક મોટો મહોત્સવ કરાવ્યો.

નામદેવ આવી રીતે ત્યાંથી વિજય મેળવી ' પંડરી ' આવ્યો. ત્યાં
કમળાકર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો તેની ' સુમતિ ' નામની પતિવ્રતા
સ્ત્રીને પેટે ' પદ્માકર ' નામનો એક જ પુત્ર હતો. તે બીખ માગીને
નિર્વાહ કરતો હતો. એક વખત તે બિક્ષા અર્થે અટન કરતો હતો તે
વખતે નામદેવ સાથે નિવૃત્તિદેવ, સોમાજીદેવ, મુક્તાબાઈને પોતાના ગામમાં
આવેલા જોયા. પોતાના પુત્ર પદ્માકરને એ સંતમંડળને નોતરવા મોકલી
પોતે સામાન ભેગા કરવામાં મુકાયો. પદ્માકરે કરેલી વિનંતિના જવાબમાં
નામદેવે અમારી સાથે સંખ્યાબંધ ભક્તો છે તેથી તેવી સંભાવના તમા-
રાથી કેમ બનશે ? એમ કહ્યું. પદ્માકરે કહ્યું પરમેશ્વરની અને તમારા
જેવા સંતોની દયાથી સર્વ બનશે માટે મારે ત્યાં જમવા પધારવાની કૃપા
કરજો. નામદેવે કહ્યું, ભલે તો જાઓ, અમે નાહી ધોઈ જરૂર આવીશું.
પદ્માકર રજા મેળવી ઘર આવ્યો ને મા પાસે સઘળા હકીકત કહી સંભ-
ળાવી. માએ કહ્યું, તારા બાપ બીજે સામાન તો લાવશે પણ ઘરમાં બિલકુલ
કાંઈ નથી માટે તેની વ્યવસ્થા તારે કરવી પડશે. માની આજ્ઞા માથે ચઢાવી
છોકરો લાકડાં તથા મુકાં ગડામાં વીણવા પડોસના જંગલમાં ગયો. ત્યાં તેને
એક વાડમાં એકાએક સાપ કરડ્યો ને તે બાળક એ ઘડીવાર કદપાંત કરી
મરણ પામ્યો. કમલાકરને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેને મનમાં તો
અતિશય ગદ્ગદિ થઈ, પણ જો આ વાત જાહેર પડે તો સંતો ભૂખ્યા

નય આવા બપથી તેણે પોતાના બાળકનું મહુડું ગુપ્ત્યુષ ધરમાં લાવી પારણામાં મૂકી દીધું, અને પોતે સ્નાન કરી, ગમગીની વિસારી દઈ, કામે લાગ્યો. તેની સ્ત્રી પણ ગામરી બની ગઈ. કમળાકર બહુ શ્રદ્ધાળુ ને ભાવિક હતો તેથી તેણે આપણે ઘેર સંતો પધારે છે તેથી આપણું ઈશ્વર શ્રેય કરશે, એમ કહી સમજાવી.

સંતમંડળ ખરવારી જમવા માટે ત્યાં આપ્યું. પતરાળાઓ પીરસાઈ ચૂકી ને બ્રહ્માર્પણ કરવાની તૈયારી થઈ તે વખતે નામદેવે કમળાકરને પોતાની જોડે પ્રસાદ લેવા જણાવ્યું. ઉત્તરમાં કમળાકરે ગ્લાન મુખે તેમ કરવા ના પાડી. નામદેવ પામી ગયો કે કંઈક વિધન હોયું જોઈએ. તેણે આખો મીઠી સમાધિમાં જોયું તો ખરી વાત તેના કબજામાં આવી. તેથી આખો ઉપાડી કમળાકરને પૂછ્યું જે અમને આમંત્રણ કરનાર પદ્માકર ક્યાં છે ? બિલ્લુક દિન હાંફળો ફાંફળો કહેવા લાગ્યો કે તે રમતો રમતો પારણામાં ઉંઘી ગયો છે. નામદેવ કહે તેને તેથી લાવો; તેના વગર અમારાથી જમાપ નહિ. ભક્તમંડળમાંના કેટલાક સંત ખોલી ઉઠ્યા, આ નામદેવ તો ઘેસો છે. ઉધેલા બાળકને જગાડવાની શી જરૂર છે ? ચાલો જમવા માંડો. નામદેવ તો એવાં પહાનાં કહાડ્યા જ કરશે. નામદેવે કહ્યું, હું તો ગાંડો થયો નથી પણ તમે બધા ગાંડા થયા છો. બીજાને શું દુઃખ થાય છે તેની કદપના સરખી-તમને થતી નથી. એમ કહી બધાને જમતા અટકાવ્યા અને સર્વને પોતે ઈશ્વરનું ચિંતન કરવા સૂચના કરી. આ ક્રિયાનો આદર થયા પછી ચોડીવારે બાળકે આજસ મરડી ખાણી માગ્યું. મા દોડતી દોડતી પારણા પાસે ગઈ ને નામદેવનો અપાર ઉપકાર અંતઃકરણમાં લાવી બાળક આણી આ ભક્તરાજના પગપર મૂક્યો, એટલું જ નહિ પણ હર્ષભેર કહેવા લાગી કે તમે ખરેખરા સાધુ પુરુષ છો ને આ પુત્ર-દાન આજે તમે જ મને આપ્યું છે. નામદેવે પૂછ્યું. પ્રથમ તમે ખોટું શા માટે ખોલ્યાં ? ઉત્તર દીધો કે સાધુ સંતો જુખ્યા પેટે ઉઠી નય એવા

ડરથી, માટે સમા કરો. આ બનાવ જોઈ બધા ભક્તો રંજન થયા અને આનંદ પામી સાથે જમ્યા.

એક વખત નામદેવ તથા માનદેવ બન્ને જણ સાથે મારવાડ દેશમાં ગયા હતા. ત્યાં પ્રવાસ કરતાં કરતાં તેમને માર્ગમાં તરસ લાગી. નામદેવે પ્રાર્થના કરી ત્યાં એક કુવાતું પાણી ઉભરાઈ બહાર બહોતું ધ્રુવું. આ કુવો અઘાપિ મારવાડમાં વહે છે ને ત્યાં વાર્ષિક જત્રા ભરતી છે.

ગુજરાતના પ્રખ્યાત કવિશ્વર નર્મદાશંકરે જેમ ગુજરાતી છંદ-પ્રદેશ-માં ' નર્મવૃત્ત 'ની બધી યોજના કરી છે, તેમ આ નામાંકિત નામદેવે અમંગની રચના કરી પોતાની કીર્તિને અભંગ બનાવી છે. ' હરીપાઠ ' નામનો ઈશ્વરભક્તિ સંબંધી એક ચિંતાકર્ષક ગ્રંથ છે તે પણ આ મહા-ત્માનો જ રચેલો કહેવાય છે.

આ જીવનમુક્ત વિદેહી ભક્ત લગભગ ૫૦ વર્ષની ઉમરે શાલીવા-દન શાકે મુમારે ૧૨૫૦ માં સમાધિસ્થ થયો કહેવાય છે. પણ કાળ વ્યતીત થયો છતાં દક્ષિણી ભોક્ષામાં તે હજી પણ દેવતુલ્ય પુન્ય છે.

તુકારામ.

સેજામી સદીમાં જે જે મંતો ઉદ્ભવ પામ્યા છે તેમાં રમરણુ કરવા યોગ્ય મહાતાષ્ટ્રીય જૂમિનો વિરલ બાળક અને સમઘાલીન ભક્તમંડળમાં અગ્રેસર લેખાતો. આ જીવનમુક્ત મહાત્મા ઇ. સ. ૧૬૦૮ માં 'પૂના' ની પાસે આવેલા 'દેહુ' નામના ગામમાં એક પેઢી દર પેઢીથી ઉતરી આવતા કણબી સ્ત્રીના શ્વસ્ર કુળમાં જન્મ્યો હતો.

એના બાપનું નામ 'વલ્લેખા' અથવા 'બોલ્લેખા' અને માનું નામ

‘કણ્ઠકાઠિબાઈ’ હતું. પતિ પત્ની બન્ને ‘વિઠોળા’ના એકનિષ્ઠ ભક્ત હતાં. તેમને તુકારામ સિવાય ‘સાવજી’ અને ‘કાન્હોળા’ નામે બીજા બે પુત્રો હતા. ત્રણે પુત્રો બાપદાદાથી ચાલતા આવતા વેપાર રોજગારમાં બાપ સાથે શામિલ થયા હતા. ‘તુકારામ જન્મથી જ સાદો, નિષ્કપટી અને ત્યાગી વૃત્તિવાળો હોવાથી ધંધાની ધમપજાડીઆ ધાંધલમાં તે ઉપહાસને પાત્ર નિવડ્યો. અન્ય ઉપર આધાર રાખી ભાવતોલમાં તે ભારે ચપ્પડ ખાવા લાગ્યો; પણ અજાણ જુલુ’ તેમાં એ હતું કે તેને તેવા વ્યવહારથી કંઈ ખોટ આવતી નહીં. આ ઉપરથી લોકો તેને વિઠોળાની કૃપાનું પાત્ર માનવા લાગ્યા. તેની નિર્લેખી વૃત્તિ ઈશ્વર ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા સાથે સંન્યતા તથા નમ્રતા વડે પ્રજાવર્ગમાં તેનો ખૂબમાવ દિનપ્રતિદિન વધતો ચાલ્યો તે એટલે સ્ત્રી કે બ્રાહ્મણોથી ન ખમી શકતાં તેના ઉપર તેમણે અનેક પ્રકારના આક્ષેપો ફેંકવા શરૂ કર્યા. અદેખાઈનો અગ્નિ વધારે ને વધારે કુંકાતાં તેણે ધિક્કારતું રૂપ ધારણ કર્યું.

આ મહાપુરુષ ઉચ્ચ પંકિતનો શિષ્ય કવિ હતો. ઈશ્વરી પ્રેરણાથી તે કવિતા રચતો એમ લોકોની સામાન્ય માન્યતા હતી. તેની કવિતાની લખ દિવ્ય, પ્રાસાદિક, અને ‘નામદેવે’ પ્રચલિત કરેલા, ‘અભંગ’ની યોજનામાં યોગ્યલી છે. શુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રમાં જેમ ‘શામળભટ્ટ’ની સ્વાભાવિક શૈલી ‘છપ્પા’ના રૂપમાં કુદરતી શક્તિના નમુના તરીકે મનાય છે તેમ આ ભગવદ્દિ પુરુષના ‘અભંગો’ પણ મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યક્ષેત્રમાં ઉત્તમ ગણાય છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જેમ ચંદ કવિના છંદ, સુરદાસજીનાં પદ, કેશવદાસનાં કવિત, તુળસીદાસની ચોપાઇ, અને બિહારીદાસના દુહા એકે અવાજે વખણાય છે તેમ તુકારામના અભંગ વિષે મહારાષ્ટ્રીય પ્રજા બોલે છે કે—

સુશ્લોક વામનાચા, અભંગ વાળી તજીંચ તુકયાચી;
ઓવી જ્ઞાન્યાચી, તૈંસી આર્યા મયુરપંતાચી.

વામનના શ્લોક, તુકાગમના અર્થગ, શાનેશરીની ઓવી અને મયુર-
પંતની આર્થા શ્રેષ્ઠ છે.

ખરેખર રીતે આ નાનો સરખો દુહો તેની તુલનાની ખરોખર છાપ
પાડે છે. તેની ઉચ્ચ ભાવનાથી હમરાતી અને ભક્તિ તથા વૈગવ્ય રસમાં
છલકાતી અરુપિત ઉર્મિઓ ૯૦૦ ની સંખ્યાથી પણ વિશેષ, હજી સૂધી
જેવીને તેવી જ સ્થિતિમાં, મળી આવે છે. જેમાંથી થોડા નમુના આ સાથે
ટાંકી જતાવીશું તો તે અયોગ્ય ગણાશે નહીં.

અલ્લા કરે સોહિ હોવે ॥ ધ્રુ૦ ॥

મર્દ હોયે ચો સઢા ફીર, નામર્દકું નહિ ધીર ॥

આપને દિલકું કરના સુસી,તીન દામકી વયા સુમાસી. ॥૧॥

સઢરસોં કા કિયા ખાર, મગ્ગન મોલી એકહિ સાર ।

ઈમાનતો સઢહી સઢા, થોડાતો ખી લેકર જા ॥ ૨ ॥

આજી દિવસ જાલા । ધન્ય સોનિયાંચા મલા ॥ ધ્રુ૦.૧૧

જાલે સંતાંચે પંગતિ, વરવે મોજન નિગુતી ॥ ૧ ॥

રામ કૃષ્ણ નામેં વરવી, મોહિયેલી પ્રેમેં ॥ ૨ ॥

તુકા મ્હણે આલા, ચવીરસાલ્ઢાકાલા ॥૩॥

આ પ્રમાણે તેનું સ્વયં જણાવું માર્મિક તેમજ ઉચ્ચભેદક છતાં સાદું
અને રસિક છે. તેથી જ તે સામાન્ય વર્ગથી માંડીને ઉચ્ચતર વિદ્વાનો સુધી
પ્રશંસાને પાત્ર નિવડ્યું હશે. આટલાથી જ તેનો જીવનવ્યાપાર પગવર્તન
પામતો નથી, પણ ક્રમે ક્રમે દીર્ઘ વધતાં એટલે સુધી આવી પડેલાં કે
કેટલાક દુરામરી આદર્શોએ તેના રચેલા અર્થગમાળાના પુસ્તકને પાણીમાં
દૂગાડી દેઈ પોતાના ધારવા પ્રમાણે તેની પડતીનું કાર ખુલ્લું કર્યું હતું.
પણ આ કાર્યમાં તો તેઓ અચુક નિષ્ફળ જ નિવડ્યા. કંઈક થએલું

કાવ્ય મૂળરૂપે ફરીને નોંધાય ગયું. તેને હીણી હાલતે પહોંચ્યાડવા 'આલ-
જોએ પ્રપંચો બોલ કરવામાં મણા રાખી નહીં. એટલી હદ સુધી કે તેને
સલત્યાવી હક્કે પાડવા તેની પાછળ સુંદર વેસ્માઓને લગાવી દીધી. પણ
આ જ્ઞાની પુરુષ તેમનાથી મોહ ન પામતાં નવાઈ જવું કાર્ય તેણે એ કયું
કે પોતાના મધુર વચન વડે તે તેમને સુનીતિને રસ્તે દોરી લાગ્યો. એક
પ્રસંગે શિવાજીએ કેટલાક આશૂપણની ભેટ તેને માટે મોકલી હતી. તે તેણે
માનપૂર્વક એવા સંદેશ સાથે પાછી વાળી કે, ' મોનું તથા માટી મારે
મન સરખાં છે ' આ ઉપરથી શિવાજીના મન ઉપર બહુ ઊંડી અસર થઈ,
અને એમ કહેવાય છે કે આ વચનોથી તેના મનમાં અપૂર્વ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન
થયો. તુકારામે આ તક સંભાળી લેઈ તેને ક્ષત્રિયધર્મ સંબધી બોધ
આપી ત્યાગી થતો અટકાવી રાજ્યપર સ્થાયી કર્યો

આ મહા પુરુષ દરરોજ યોડો આહાર કરતો, છતાં તેનું શરીર
નિરોગી અને દિવ્ય હતું. સર્વદા ભજનમાં તત્પર રહી મુખથી હરિનામ
સ્મરણ કર્યા કરતો. મવારે નાહી વિડોબાની પૂજા કરી; પોતાના નિવાસ-
સ્થાનથી ત્રણ કોસ ઉપર આવેલા 'ભાંડારા' નામના કુંગરમાં તે એકાન્ત
આરાધના કરતો; ઉદર નિમિત્ત ઉદોગ કર્યા પછીનો વખત તેનો હરિકીર્તન
વડે વ્યતીત થતો.

ભક્તવિજય નામના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં 'મહીપતિ બાવા' નામના સાક્ષરે
એના જીવન સંબધે કેટલાક બનેલા ચમત્કારિક બનાવેલું વર્ણન કર્યું છે.
તેમાંથી એકાદ બે આ સ્થળે વાનગી રૂપે દર્શાવીએ છીએ.

૧. એક વખત ઈંદ્રાયણી નદીને કાંઠે એસી તે ઈંધિરનું ભજન કરતો
હતો, તે વેળા એક ખેડૂતે તેને સંબોધીને કહ્યું કે, આ નકામી દેહદમ-
નની રીત કરતાં તો સારો માર્ગ એ છે કે તમો મારા ખેતરની રખવાળી
માથે રાખો, અને તે સાથે સ્મરણ પણ કરો. મહેનતના બદલામાં ફસલ પર
હું તમને અડધો મણુ અનાજ આપીશ. તુકારામે તે કહેણ કબૂલ કર્યું, ને

પોતે તેના ખેતરમાં ગયો. તેને ખેડુતે એક ગોઠણ આપી કહ્યું કે આ માળા ઉપર બેસો અને પક્ષીઓ અનાજ ખાઈ ન જાય તેની દેખરેખ રાખો. આ બકતે તો માળા ઉપર નિરાંતે બેસી ભગવદ્ ભજન કર્યાં કર્યું; અને પાકેલું અનાજ પક્ષીઓ ખાઈ જવા લાગ્યાં તેની દરકારે કરી નહીં. એક માસ પછી તેનો માલિક ફરતો ફરતો ત્યાં ગયો અને જોયું તો પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાં આનંદ કરતાં દીઠાં. આ તમારો જોઈ તે 'તુકારામ'ને ગાળોદેવા લાગ્યો. ઉપર તે મુકરહમો ગામને ચોરે આવ્યો. લોકોએ બનેલી વાત સાંભળી ઠરાવ કર્યો કે 'તુકારામે' તુકસાનીના બદલામાં બે ખાંડી દાણાની કિંમત માલિકને આપવી. આ ફડચાને અનુસરીને પંચે પક્ષીઓનાં ખાતાં વધેલા દાણા ખજામાં મંગાવી તપાસ્યા તો તેમાંથી સત્તર ખાંડી અનાજ નિકળ્યું. લોકો આશ્ચર્ય પામ્યા અને માલિકને તેના ખેતરની ખરી પેદાશ જોટલા બે ખાંડી દાણા પહોંચતા કરી બાકીના દાણા 'તુકારામ'ને સ્વાધીન કર્યાં. તેણે તે ન લેતાં 'દેશપાન્ડે મહાદાશપત્ત'ને ઘેર જામે, કરાવ્યા. પરિણામે તેમાંથી તેણે પોતાના કુટુંબીઓએ બંધાવેલા 'વિઠુબા' ના કેવળનો શુરોદ્ધાર કરાવ્યો.

૨. તુકારામને 'મહાદેવ' નામે એક પુત્ર હતો. તે નાનો હતો ત્યાં સ્થાયી પથરીના રોગથી પિડાતો હતો. વ્યાધિ એટલો વધ્યો હતો કે તે મૃત્યુપથારી સેવતો થયો. જીભખાઈએ બહુ ઉપચારો કર્યા, પણ તેને ફાયદો થયો નહીં. જોયું તો પોતાના પતિ તુકારામનું કુર્લંક અને પુત્રને અપાર પીડા. આ બેથી કંટાળી તે બાઈ કોષાયગાન થઈ ગઈ અને તેણે પોતાના હાથથી પોતાના દીકરાને દેવગમાં લઈ જઈ વિઠુબાની મૂર્તિ ઉપર તુકારામની સમક્ષ પહોંચાવેલો નિશ્ચય કર્યો. દારમાં પેસતાં જ મૂર્તિમાંથી એક ભખ્ય એવો ધ્વનિ થયો કે, " જ તારો દીકરો સાન્ને થયો છે. " આ સાંભળી સાનંદાશ્ચર્યથી તે બાઈએ છોકરા તરફ દૃષ્ટિ કરી તો તેને પેશાબ કરતો દોડો. તેને જાંચી લઈ તેણે બહાર બેસાડ્યો. નવાઈ જેવી રીતે પેશાબમાં રોગ નીકળી ગયો. આ છોકરો ત્યારથી નિરોગી બન્યો.

તેનો મૃદસંસાર કલેષમય હતો જાર વર્ષની ઉંમરે લગ્ન કરેલી બાઈનું નામ 'આણી' હતું. તે જન્મથી જ દમના રોગે પીડાયેલી હતી. ફરીથી તેણે લગભગ પંદર વર્ષની ઉંમર પછી 'આપાણી ગુલબ્યા' નામના એક ધનવાન વહેપારીની કન્યા નામે 'જીજ્ઞુબાઈ' સાથે લગ્ન કર્યું કહેવાય છે. આ બન્ને સ્ત્રીઓ કંકાસણી અને વઢકણી હતી તુકારામને ભગવદ્ ભજનમાં ખલેલ પહેલ્યાડતી. કોઈ અતિથિ, અભ્યાગતને તેણે પોતાના ઘરમાં આપ્યો હોય તો તેની જોડે ટટો જમાવી બેસતી. તેના ચૌદ શિષ્યોમાં 'નાવણી માળી' કરીને એક કણુખી અને દોઝભટ્ટ પુરાણી કરીને એક બ્રાહ્મણ એમ બે મુખ્ય હતા. તે સદાગ્રજ તેની શર્યા સેવન કરતા, બ્રાહ્મણો તેનું જૂંકું બોલતા તોપણ તે તેમને દાન આપતો અને જમાડતો કાશી, ભાગીરથી અને ગંગા નામની તેને ત્રણ દીકરીઓ અને 'મહાદેવ' અને 'વિડોબા' નામે બે પુત્રો હતા. સાસારિક તૃષ્ણાઓ પ્રતિ તેની ઉદાસીનતા અપરિમિત હતી આ ક્રિયાત્મક વીરપુરૂષ શકે ૧૫૭૧ વિરોધી નામ સંવત્સરે શાગણ વદી ૨ ને સોમવારે પ્રાતઃકાળે પોતાના શિષ્ય તથા પુત્રો સમક્ષ ભક્તિમાં તસ્લિન થઈ સદેહ અતર્ક્યાન થયો. મહીપતિ બાવા લખે છે કે, આ વખતનો તેની સ્ત્રીનો વિવાપ હું કેવી રીતે વર્ણવું તે અર્થે શબ્દો મને જડતા નથી. તેના આ છેલ્લા કાળ વખતે તેની સ્ત્રી જીજ્ઞુબાઈ સગર્ભા હતી. પાછળથી પુત્ર પ્રસવ થયો તેનું નામ 'નારાયણ' રાખવામાં આવ્યું.

મહારાષ્ટ્ર સાધુ રામદાસ.

ગોદાવરી નદીને કાંઠે આવેલા જામખ નામના ગામડામાં ઉક્ત સાધુનો જન્મ ઇ. સ. ૧૬૦૪ માં થયો હતો તે દેશસ્થ બ્રાહ્મણ હતો.

તેના બાપનું નામ સૂર્યોપંત હતું અને તે કુલકરણી (તલાટી) હતો. તેના મોટા ભાઈનું નામ મંગાધર હતું. તેનું પોતાનું અસલ નામ નારાયણ હતું. પણ રામની બકિતમાં તેને બહુ રસ લાગ્યો તેથી તેણે રામદાસ નામ ધારણ કર્યું હતું. તેના રચેલા એક ગ્રંથનું નામ 'બકિવરદાસ' છે, અને તે બહુ વખણાય છે. તે ઉપરાંત એણે બીજા પણ કાવ્ય રચેલાં છે, 'દાસ-બોધ', 'મનાચે શ્લોક' અને 'સત્રાસ આત્મારામ' એ તેના ગ્રંથો છે. બા-ધ્યાવસ્થામાં જ તેને વેરાગવૃત્તિ સ્ફુરી નીકળી હતી. બ્યારે તેના માબાપે તેની આગળ તેને પરણાવવાની વાત કહાડી ત્યારે તેણે પોતાની નાપુત્રી બતાવી. પાછળથી માના બહુ આચર્યો તે પરણવા કબૂલ થયો; પણ મંગળાષ્ટકમાં સાવધાન રાખે તેને કાને પડતાં તે એકદમ નાકો. પ્રથમ તે નાસિક ગયો, અને પછી અડધા કોસ ઉપર ટાંકળી નામે ગામ છે તેની સમીપ શુદ્ધમાં જઈ રહ્યો. ત્યાં ગામમાંથી ભિક્ષા માગી પોતાનું ઉદરપોષણ કરતો, અને બાકીનો સમય ભગવદ્ ભજનમાં ગાતો. એ વખતે એની ઉંમર બાર વર્ષની હતી, અને તે ત્યાં બાર વર્ષ રહ્યો. એવીશ વર્ષની વયે તે જાત્રાએ નીકળ્યો. પ્રથમ કાશીક્ષેત્ર, તે પછી અયોધ્યા, ગોકુળ, મથુરા, મંદાવન વગેરે તીર્થ કરીને દ્વારિકા ગયો. ત્યાંથી પ્રભાસપાટણ ગયો. આ સ્થળે તેના ઘણા શિષ્યો થયા. ત્યાં તેણે એક મઠની સ્થાપના કરી. ફરતો ફરતો તે ભરૂચથી આઠ કોસ ઉપર આવેલા કબીરક્ષેત્રમાં જઈ અ-ર્યો. તે પછી પોતાની માતૃશ્રી અને વડીલભાઈને મળવા સખળ છૂટા થયાથી તે પૈણ્ય ગયો, અને ત્યાંથી જન્મ જઈ પોતાના ઘરને બારણે 'જયજય રઘુવીર' નો ઘોષ કર્યો. તેની મા સણુબાઈએ વડુને કહ્યું કે કોઈ સાધુ આવેલો છે તેને ભિક્ષા આપ. તે સાંભળી તેણે કહ્યું કે ભિક્ષા લઈને જનારો આ સાધુ નહોત્ય. યુવનો સાદે ઝોળખી મા બહુ દર્પ પામી. તે પોતાની માતૃશ્રી તથા વડીલભાઈને પગે પડ્યો. અહીં થોડી સુદત રહી પંચવટી થઈને મહાજાગૃહ ગયો, અને તે પછી માડુલી ગયો. અહીં તેને

ધણુક સતોને મળવાનો લાભ થયો. રમનાથ, તુકારામ રઘુનાથસ્વામિ
 ઇત્યાદિનો તેને સમાગમ થયો. અનેક સંતો તેના પ્રતિ પૂજ્યભાવ દર્શા-
 વવા લાગ્યા. સાધુમંડળ તરફથી તેને “સમર્થ”ની ઉપમા સંપાદન થઇ.
 હામ હામ તેના વખાણુ થવા લાગ્યા. સ્વામિની કીર્તિ સામગીને શિવાજી
 મહારાજને તેના દર્શન કરવાની અપેક્ષા થઇ પણ સ્વામિનો મુકામ સ્થા-
 થી ના હોવાથી દર્શન દુર્લભ થયા. મળવાની ઉત્કંઠા બહુ વધી, ત્યારે તેણે
 પશુ લીધું કે હવે મુલાકાત કર્યા વિના મારે અન્ન લેવું નહિ. ઘણી મહે-
 નતે અને બહુ બટકયા પછી શીંગવાણી તરફ એક બાગમા સ્વામિના દર્શન
 થયા. શિવાજીએ ચરણ આગળ શીરૂળ મૂક્યું. જોજન સમય હોવાથી સ્વા-
 મિના આગ્રહથી શિવાજી તેની જોડે જમ્યો. જમી રહ્યા પછી શિવાજીએ
 કિમતી મોતી, પરવાળા અને આભૂષણોનો મોટો હગ તેને અર્પણ કર્યો.
 સ્વામિએ તેને ક્ષત્રિય ધર્મ સમજાવ્યો, અને કહ્યું કે રાજગૃહથી, પ્રજાપા-
 લન, તથા દેવ પ્રાજ્ઞાસેવા એ મુખ્ય તમાગ કર્તવ્ય છે. તમારે હાથે
 ધણુક મહાભારત કાર્ય સિદ્ધ થવાના છે, ક્ષાત્રધર્મ આચરો, એજ તમારે
 માટે ઉત્તમ માર્ગ છે. આરી રીતે બોધ આપી શિવાજીએ આપેલું
 તમામ દ્રવ્ય અનાથ લોકોમા વહેંચી આપ્યું. શિવાજી મહારાજે દર ગુરુવારે
 તેમના દર્શન કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો, અને સ્વામિના રહેઠાણુ માટે, પર-
 લી ગામમા બધી રીતનો બદોબસ્ત કર્યો હતો. સ્વામિ જે ધામે રહેતા
 તેનું નામ ‘સધ્યામઠ’ આપવામા આવ્યું, ને ગામનું નામ સજ્જનનગઢ
 રામનામા આવ્યું. એક વાર શિવાજીએ વિનંતિ કરી કે, કોઇ રીતે મારી
 મેવાનો અગીયાર કરો. સ્વામિએ કહ્યું કે લોકોમા ‘જીહાર’ કહેવાની પદ્ધ-
 તિ પ્રચલિત થઇ છે ને ફેન્વી નાખી રામ રામ કહેવાની તથા કાગળમાં
 તેમજ લખવાની રીતિ ચલાવો, વળી બ્રાહ્મણોને નિયમપૂર્વક દર વર્ષે
 દક્ષિણા આપો. છત્રપતિએ બન્ને સૂચનાઓ માન્ય કરી બ્રાહ્મણોને નિયમિત
 તપણે દક્ષિણા અપાયાથી લાભ એ થયો કે એકાગ્રચિત્તથી વિદ્યા સંપા-
 દન કરવાનું તેમને સુગમ થઇ પડ્યું. ફરી તેણે બીજી વાર એવી વિનંતિ

કરી ત્યારે તેના રાજ્યમાં નહોતાં તેવાં કેટલાંક ગાંભના નામ દહને સ્વામિએ સનંદ માગી. શિવાજીએ જ્યારે વાંધો બતાવ્યો કે એ ગામે તો આપણા રાજ્યમાં નથી. પ્રત્યુત્તર મળ્યો કે નથી તો આવશે. એ ઉપરથી શિવાજીએ પત્ર લખી આપ્યો. બન્યું એમ કે થોડાંજ વર્ષમાં એ બધાં ગામે શિવાજીના કબજામાં આવ્યાં. સગજતગઢમાં થોડી મુદત રહી રામદાસ શિષ્યમંડળ સાથે તંજાવર ગયો. ત્યાં શિવાજીના બાઈ વ્યંકેજી રાજ્ય કરતા હતા તેણે તેમને બહુ માન આપ્યું. ત્યાંથી તે આગળ વધી રામશ્વર ગયો, ૧૫૭૪ માં પોતાનાં માતૃશ્રીને તથા વડીલબધુને મળવા દરી જાન્ય ગયો, અને ત્યાં થોડા દહાડા રહી તેણે ઇંદોર બહુ પ્રવાસ કર્યો. પછી તે પરલી જવા શિષ્યમંડળ સહિત નીકળ્યો. માર્ગમાં એક એવો બનાવ બન્યો કે તે ઉપરથી સ્વામિની ઔદાર્યવૃત્તિનું આસ રીતે બાન થાય છે.

અપકારને બદલે ઉપકાર.

ખેતરમાં પોંક તૈયાર થયેલો જોઈને તેના સમાગમમાં જે શિષ્યો હતા તેમણે કહ્યું કે અમારી બધાની ઇચ્છા પોંક ખાવાની છે, માટે આપણા આપો. સ્વામિએ કહ્યું કે ઠીક છે, દસ દસ ડુંડાં દરેક ખેતરમાંથી લઈ લો. આવી રીતે પોંકનો સંચક કરી એક ખેતરમાં ખાવા બેઠા. ધડી બે ધડી પછી તેનો માલિક ત્યાં આવી ચડ્યો. પોંકનો ઢગલો જોઈને તે એમ સમજ્યો કે બધાં ડુંડાં મારા ખેતરમાંથી એ લોકોએ તોડ્યાં છે તેથી તેમનો આગેવાન જે સ્વામિ તેને તે મારવા મંડી પડ્યો. શિષ્યમંડળ એ પટેલને પકડી મારવા લાગ્યું, પણ રામદાસે તેમને રોક્યા. ખરી હકીકત સમજાવી પટેલના મનંતું તેણે સમાધાન કર્યું. પટેલને જ્યારે પાછળથી માલૂમ પડ્યું કે એ તો હવેપતિ શિવાજીનો ગુરુ છે. ત્યારે તે ક્ષમા માગી દંડવત્ કરી ચરણ આગળ આજોટવા લાગ્યો, સ્વામિએ તેને અભય વચ-

ન આપ્યું, અને પછી પોતે માહુલી તરફ ચાલ્યા. એ સમયે શિવાજીના મનમાં એવી અભિલાષા ઉદ્ભવ પામી કે સ્વામિને હું મારે હાથે સ્નાન કરાવું, અને તેમ કરતા પીઠ ઉપર સોટીના સળ પડેલા જ્વેઈ એ બહુ ચક્રિત થયો. સ્વામિને પૂછતાં જ્યારે સંતોષકારક ઉત્તર ન મળ્યો ત્યારે જ્વેઈ પતિએ શિષ્યોને પૂછ્યું. તેમણે ખુલાસો કર્યો તે ઉપરથી પટેલને બેવાવવામાં આવ્યો. તેણે પોતાનો અપગ્રધ કમૂલ કર્યો. તે ઉપરથી તેને શિક્ષા થવાની તૈયારી હતી એટલામાં સ્વામિ બોલ્યા કે શિવાજી એને શાસ, પાધડી સાથે જમીન બક્ષીસ આપો. શિવાજીની મરજી તો જુદીજ હતી; પરંતુ સ્વામિએ દર્શાવેલી ઇચ્છાને અનુસરીને તેણે પટેલને જમીન લખી આપી. શિવાજીએ એક વાર પ્રશ્ન કર્યો કે જન્મ થાય છે તેનું કારણ શું? સ્વામિએ ઉત્તર આપ્યો કે મરણ સમયે મનમાં જે વાસના દૃઢ રહી જાય છે તે ખીજ રૂપે રહી રહુરે છે તેજ કારણ છે. શિવાજીએ કહ્યું કે હું આ સિવાય કોઈ પણ વિષયમાં વાસના નથી રાખતો. એમ કહી પોતાની 'બેવાની' નામે તરવાર સ્વામિ આગળ મૂકી. સ્વામિએ તે પોતાની પાસે મઠમાં રાખી. પાછળથી જ્યારે અડચણ પડવા લાગી, ત્યારે ગામના પટેલ કુલકર્ણીને તે સોંપવામાં આવી. શિવાજી પછી તેમના પૌત્ર શાહુ મહારાજ જ્યારે જ્વેઈ પતિ થયા ત્યારે તેમણે એ તરવાર પટેલ પાસેથી લઈ લીધી. તે તરવારની રાજ્યમાં પૂજા થતી હતી. ૧૮૭૬ માં હિંદુસ્તાનમાં પ્રવાસ કરતા રત્નગિરી મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરીઆના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ અને હાલના આપણા કુમાર શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ કોલકાત્ર ગયા ત્યારે તેમને દીવાન મોજીવરાવ જરવેએ એ તરવાર ભેટ કરી. હમણાં તે લાંડનના સિટિય મ્યુઝિયમમાં છે. એ સ્વામિએ કેટલાક ચમત્કારો કરેલા કહેવાય છે. એક વાર તેણે લોકોની વિનંતિ ઉપરથી વરસાદ વરસાવ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે તેમનો એક શિષ્ય કુવામાં પડી મરણ પામ્યો હતો તેને શામ નામે હાંક મારી જીવતો કર્યો. મનના ચમત્કાર વિષે બોલીએ તો

ઉપર કહ્યું તેમ આપકારને જદલે તેમણે ઉપકાર કર્યો, તે સૌથી શ્રેષ્ઠ ગણાય.
એ સ્વામિ ૭૩ વર્ષની વયે સમાધિસ્થ થયા.

સંતોના સંબંધની ચમત્કારિક વાતો, ચરિતોમાંથી મળેલી કેટલીક
આમાં દાખલ કરવામાં આવી છે; પરંતુ તેનો સ્વીકાર કેટલે અંશે કરવો
તે વાંચનારની મુનસૂરી ઉપર આધાર રાખે છે.

ક. ર. ના.

